

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК ПЕДАГОГИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК 37; 372.8;372.882;8;82;82.0;

ШЕРБАЕВА ЖЫПАРГҮЛ РАХМАНБЕРДИЕВНА

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА
ЖОМОКТОРДУ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:

п.и.д., профессор А.Ж.Муратов

Ош – 2022

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....3-10

БИРИНЧИ БАП. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДАГЫ АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ЖОМОКТОРДУ ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНА ОБЗОР

- 1.1. «Жомок» жана «Адабий жомок» түшүнүгүнүн теориялык анализи..11-21
1.2. Башталгыч класстарда жомокторду окутуунун ааламдашуу доорундагы максаты, милдеттери.....21-26
1.3. Жомоктордун жанрдык табиятын жана окутуу проблемаларын изилдөөнүн тарыхы.....24-48
1.4. Башталгыч класстардын «Адабий окуу» предметиндеги жомокторду окутуунун методологиялык-дидактикалык негиздери.....48-61
Биринчи бап боюнча корутунду.....62-67

ЭКИНЧИ БАП. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ЖОМОКТОРДУ ОКУТУУ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

- 2.1. Адабий окуу сабагында жомокторду окутуу боюнча илимий изилдөөнүн материалдары.....68-76
2.2. Илимий изилдөөнүн методдору.....76-77
2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору..... 77-83
2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору.....83-96
Экинчи бап боюнча корутунду.....83-96

ҮЧҮНЧҮ БАП. АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ЖОМОКТОРДУ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

- 3.1. Башталгыч класстын окуучуларына жомокторду окутуунун педагогикалык-психологиялык өзгөчөлүктөрү.....99-117
3.2. Башталгыч класстарда жомокторду окутуу боюнча тажрыйбалардын анализи.....118-130
3.3. Адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары.....130-144
Үчүнчү бап боюнча корутунду.....144-146

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР...147-150
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....151-165
ТИРКЕМЕЛЕР.....166-175

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Учурда билим берүү процессин демократиялаштыруу жана гумандаштыруу окуу процессин интенсивдештирүүнү, аны ата мекендик жана дүйнөлүк тажрыйбалар менен байытууну, көркөм чыгармаларды кабылдоодо ассоциацияларды кеңири колдонууну өз алдына милдет кылып койду. Жаштарды улуттук маданий баалуулуктар, көркөм адабий чыгармалар менен тарбиялоо проблемасы КР Президенти С.Н.Жапаровдун «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» (2021) жөнүндөгү жарлыгында жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бектилген «Окуучу жаштарды руханий-адеп-ахлактык өнүктүрүү жана дене тарбиялоо концепциясында» (2021) өзгөчө белгиленген.

Ааламдашуу доорунда окуучуларды ата-бабалардын педагогикалык маданияты менен тааныштыруу, алардын фантазиясын өстүрүү, эстетикалык табитин жогорулатуу, элдик идеалдагы моралдык принциптер, адеп-ахлактык баалуулуктар менен тарбиялоо – мезгил талабы. Мына ушул аспектиден алып караганда жомоктордун чоң педагогикалык функциясы бар. Жомоктор – элдин ишенимдери, тилектери, арзуулары сиңдирилген педагогикалык чыгарма, аларда калктын балдарды оң сапаттарга үйрөтүү тууралуу идеялары камтылган. Классик педагогдор ар дайым балдардын окуусу үчүн жомок китептерин сунуштап, элдик педагогдор катары чоң ата-чоң энелер балдарына жомокторду айтып берип турган. Ар кайсыл доордогу балдар үчүн окуу китептеринин эң негизги материалдары жомоктор болгон жана алар балдардын эмоционалдык-психологиялык тарбияланышына, адептүү болушуна оң таасирин тийгизген.

Азыркы мектептердеги адабий окуу сабагында жомокторду окутуу билим берүүнүн мазмунун гумандаштырууга жана балдардын тил байлыктарын өстүрүүгө шарт түзөт. Жомоктор аркылуу башталгыч класстарда адабий билим берүүнүн алгачкы түшүнүктөрү балдарга

синдириле баштайт, окуучулардын дүйнө-таанымы, аң-сезими, сынчыл ой жүгүртүүсү өөрчүйт. Учурдагы ыйман дегредациясы да мектепте адабият сабагы, андагы жомокторду окуп-үйрөнүү аркылуу окуучуларды адеп-ахлакка, ыйманга тарбиялоонун зарылдыгын тастыктап турат. Жомоктор байыртадан тартып эле эл арасында оозеки формада айтылып, элдик маданияттын бир бөлүгүнө айланган. Жазма адабияттын пайда болушу, калыптанышы менен айрым акын-жазуучулар элдик жомокторду кайра иштеп чыгышса, кээ бир авторлор өздөрү жомок чыгарып, балдар адабиятын байыткан.

Дүйнөлүк педагогиканын тарыхында жомоктордун прогрессивдүү идеяларын окутуу-тарбиялоо процессинде пайдалануу тууралуу идеялар Я.А.Коменскийдин «Байыркы чехтердин акылмандыгы», «Энелер мектеби», «Тилдерге ачык эшик», К.Д.Ушинскийдин «Эне тили», «Балдар дүйнөсү», В.А.Сухомлинскийдин «Жүрөгүмдү балдарга арнайм», Г.Н.Волковдун «Этнопедагогика» ж.б. эмгектеринде айтылган. А.С.Пушкин, Г.Х.Андерсен, Бир тууган Гриммдер, А.М.Горький, А.Токомбаев, Ч.Айтматов ж.б. жазуучулар жомок аркылуу өз ойлорун айткан. М.К.Азадовский, В.А.Бахтина, Ф.И.Буслаев, Н.Е.Добровольская, Е.М.Мелетинский, И.Никифоров, Я.Пропп, Э.В.Померанцева ж.б. фольклористтердин, эстетиктердин эмгектеринде жомоктордун табияты, поэтикасы адабияттаануу аспектисинен изилденген. Алардын эмгектеринде жомок дүйнөсүнүн жанрдык моделинин өзгөчөлүгү, сыйкырдуулук менен реалдуулуктун карым-катышы, жомоктордо мезгилдин жана мейкиндиктин өзгөчө формада уюштурулушу, жомоктун сюжеттик жана композициялык, тилдик бөтөнчөлүктөрү, жомоктогу идеалдуу жана фантазиялык каармандардын ролу ж.б. проблемалар ар тараптуу изилденген. Ушундай эле аспектиден кыргыз жомоктору тууралуу Т.Байжиев, З.Бектенов, М.Богданова, Д.Брудный, С.Кайыпов, К.Мифтаков, С.Мусаев, К.Рахматуллин, Ж.Таштемиров ж.б. адабиятчылар эмгектерин жазган.

Мектепте адабиятты окутуунун, анын ичинде жомокторду үйрөтүүнүн

тигил же бул аспектилерин В.В.Голубков, М.А.Рыбникова, Г.И.Беленький, О.Ю.Богданова, Н.И.Кудряшев, В.Я.Коровина, Н.Н.Светловская, В.Г.Маранцман, Л.В.Тодоров, Н.Д.Молдавская, Н.А.Бодрова ж.б. орус жана орус совет методисттеринин эмгектеринде каралган.

Жомокторду окутуу проблемасы боюнча илимий-методикалык аспектидеги изилдөө иштери буга чейин да жүргүзүлүп келген. Алсак, К.Иманалиевдин «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» (1976) деген китебинде фольклордук сюжеттерди, образдарды пайдалануу аркылуу жазылган А.С.Пушкиндин «Руслан жана Людмила», М.Горькийдин «Кыз жана ажал», А.Токомбаевдин «Жетим менен сыйкырчы», А.Осмоновдун «Толубай сынчы» деген адабий жомокторун мектепте окуп-үйрөнүүнүн жолдору жана ыкмалары көрсөтүлсө, К.Артыкбаев менен Б.Исаковдун 5-класста «Биздин адабиятты» окутуунун методикалык колдонмосунда ошол класстагы жомокторду окутуу боюнча сунуштар берилет. 1974-жылы Т.Молдогазиев элдик оозеки чыгармаларды 4-5-класстарда окутуу боюнча кандидаттык диссертациясын коргоп, методикалык колдонмосун чыгарган, ошол эмгектин бир бөлүгү да жомокторду окутууга арналган. А.Шералиева «Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында)», Н.Мараимова «Республиканын мектептеринин V-VI класстарында адабий жомокторду окутуунун методикасы», Б.Б.Батыркулова «Орто мектептин кыргыз адабияты курсунда легендалык чыгармаларды окутуунун методикасы» деген темаларда кандидаттык диссертацияларын коргогон. Бирок бул иштер башталгыч класстардагы адабий окуу курсун мисал катары көрсөтүшкөн эмес, алар V-VI класстарды мисал катары алган.

Дүйнөнүн өзгөчө, образдуу модели катары жомоктор башталгыч класстын окуучулары үчүн жакын жана түшүнүктүү келет. Башталгыч класста адабий чыгармаларды окутуу проблемасы бир катар методисттердин эмгектеринде (Б.А.Абдухамитова, С.С.Сакиева, А.Д.Токтомаматов, С.К.Рысбаев ж.б.) теориялык жана практикалык жактан изилденген, бирок

алар атайын жомокторду окутууга токтолгон эмес.

Башталгыч класс адабий билим берүүнүн негизин түзүү менен ал мезгилде окуучулардын инсандык сапаттары жана окурмандык кызыгуулары активдүү кабылданат, бул курактагы балдардын интеллектуалдык, эмоционалдык-психологиялык өнүгүүсүнө жагымдуу таасир этүү менен жомоктор өз өлкөсүнүн мекенчил атуулдарын тарбиялоого өбөлгө түзөт, туруктуулук, чынчылдык, оптимизм, боорукердик, адамгерчилик, эмгекчилдик сыяктуу сапаттарды калыптандырууга жардам берет. Психолог жана дидакт-окумуштуулар Б.Г.Ананьевдин, В.Н.Мясищевдин, А.И.Леонтьевдин, Л.С.Выготскийдин, Л.И.Божовичтин, В.А.Моляхонун, Р.С.Немовдун, Д.Б.Элькониндин, В.В.Давыдовдун, Е.В.Субботскийдин ж.б. советтик, ошондой эле чет элдик окумуштуулар Ж.Пиаже, К.Юнгдун, В.Вунддардын эмгектеринде мектептин башталгыч классынын окуучуларынын кабылдоо психологиясы жана адабий чыгарманы баалоо жөндөмү изилдөөгө алынган жана алар инсандык калыптануудагы фантазиянын, көркөм ойлоонун ролундагы маанилүү фактор болуп саналат.

Жомок тууралуу С.Рысбаев мындай дейт: «Жомокто текстке мүнөздүү бардык касиеттер бар, темасы ачык, даана, идеясы жеткиликтүү, структурасы да аны окуганда эле так байкалып турат. Башкача айтканда, жомоктун көпчүлүгүнүн негизинде адеп-ахлак, эмгек, билим, өнөр, мекенди коргоо, адамдарга адилет кызмат кылуу сыяктуу түбөлүктүү темалар жатат жана келечек муундарын, ошол темада айтылгандай, адеп-ахлактык тарбия берүү, эмгекке, илим-билимге жана өнөргө үйрөтүү, мекенге жана адамга адилет кызмат кылуунун канчалык бийик, ыйык жана түбөлүктүү экендиги бекем сиңирилген. Ал эми, анын структурасында ойдун башталышы – «илгери-илгери» деп сыпатталып, андан кийин негизги ой айтылып, андан соң аягы: «Ошентип, баары жыргап-куунап жашап калыптыр» - деп жыйынтыкталат да, ошол негизги бөлүмдө айтылган идеяны бүгүнкү күн үчүн сабак болсун деп кыйытып, көңүлгө бек сакталышын шарттап, ойлоноуга түртөт. Анын күчү мына ушунда» [143, 210-б.].

Мына ошол күчтү азыркы ааламдашуу доорунда башталгыч класстардын адабий окуу сабактары аркылуу окуучуларга жеткирүүнүн ыкмаларын, жолдорун жана каражаттарын табуу, аларды мектеп мугалимдерине сунуштоо кыргыз педагогикасындагы актуалдуу проблемалардын бири.

Орто мектептеги окутуу процессине жүргүзүлгөн көп жылдык байкоолор көрсөткөндөй, мугалимдер жомоктор тууралуу окуучулар башталгыч класстарда алган маалыматты гана кайталаган учурлар көп кездешет. Ал эми жомокторду окутууда терең, ойлонуштурулган жана максаттуу, системалуу иш жасалышы керек. Бир жагынан, материалды системага салуу менен балдарга жомоктордун мазмунунун жана формасынын өзгөчөлүгүн таанууга жардам берсе, ал эми экинчи жагынан – бул иштин жүрүшүндө жомоктордун мазмунундагы жана формасындагы улуттук жана жалпы азамзаттык типологиялык белгилерин аныктоо зарыл.

Аталган маселенин практикалык чечилиши адабият таануучулардын, философтордун, психологдордун, эстетиктердин, дидакттардын, окумуштуу-методисттердин эмгектери менен тыгыз байланышкан. Жогоруда окумуштуулардын эмгектерин изилдөө, ошондой эле азыркы учурда мектептерде адабий билим берүү тажрыйбасына байкоо жүргүзүү жомокторду окутуу маселесин теориялык жактан негиздөө жана методикасын сунуштоо зарылдыгын талап кылат.

Тема боюнча изилдөө жүргүзүү тажрыйбабыз бир топ **карама-каршылыктар** орун алып келе жаткандыгын көрсөттү, алар: жомоктор улуттук баалуулуктар, улуттук ой жүгүртүүнүн салттуу бир формасы катары эсептелсе да, аларды этнопедагогикалык өңүттөн окутууга басым жасалбагандык; башталгыч класстын окуучуларына жетиштүү эле сандагы жомокторду окуу сунуш кылынып жатса да, аларды окутуунун методикасы системага салынбагандыгы; жомокторду адабий окуу сабагында окутуу боюнча мектеп мугалимдеринин тажрыйбалары көп эле болгону менен, алардын илимий жактан жалпыланып, башка практик мугалимдерге

сунушталбагандыгы ж.б.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүү изилдөөнүн проблемасын аныктап, темабызды «**Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун методикасы**» деп атадык.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы: диссертациянын темасы адабий билим берүүнүн мамлекеттик стандарты жана тарбиянын концепциялары, Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин педагогика жана психология кафедрасынын пландык иштери менен байланышат.

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы (II-IV класстар) «Адабий окуу» сабагын окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – «Адабий окуу» сабагындагы жомокторду окутуу иш-аракеттери.

Изилдөөнүн максаты – башталгыч класстардын «Адабий окуу» сабагында жомокторду бүгүнкү заманбап технологиялардын талаптарына ылайык окутуунун методикалык бирдиктүү системасын түзүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

- жомоктордун педагогикалык табиятын, жомокторду окутуунун тарыхын, азыркы абалын, аны изилдөөнүн методдорун жана методологиясын үйрөнүү.

- мектептин 2-4-класстарында жомоктор боюнча окуучулардын билим сапатын жана деңгээлин аныктоо, аларды өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн табуу, республиканын алдыңкы мугалимдеринин, методисттердин педагогикалык иш-тажрыйбаларын жалпылаштыруу;

- башталгыч класстарда жомокторду үйрөтүүнүн методикалык негиздерин аныктап, буларды заманбап технологияларга ылайык окутуунун усулдарын, жолдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу;

• иштелип чыгып, сунуш кылынган методикалык ыкмалардын жана жолдордун натыйжалуулугун аныктоо үчүн педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүү жана жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: жомокторду башталгыч класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери иштелип чыгып, бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракетинин жасалышында жана жомоктордун текстин комментарийлеп көркөм окуу, жыйынтыктоо сабактарынын санариптешкен коомго ылайыктап интерактивдүү негизде иштелип чыккандагы менен аныкталат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: адабий окуу предметинин программасынын жана окуу китептеринин жомокторго тиешелүү бөлүмдөрүн тактап, методикасын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт; адабий окуу боюнча сабакты изилдөөдө сунуш кылынган үлгүлөр, методдор окуучулардын өз алдынча сынчыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, өтүлө турган темага болгон кызыгууларынын жогорулашын шарттайт; башталгыч класстарда жомокторду окутуу иштерин жакшыртууга, өркүндөтүүгө, алардын билим берүүчүлүк жана тарбиялык маанисинин ачылышына өбөлгө түзөт; изилдөөнүн материалдары мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында методикалык колдонмо, окуу китеби катары пайдаланылат; адабий окуу боюнча предметтик стандартты өркүндөтүүгө жана окуу-методикалык комплекстерди даярдоого жардамчы болот.

Изилдөөдөн келип чыккан корутундулардын ишенимдүүлүгү жана жыйынтыктарынын негиздүүлүгү ишти аткаруу алдынан белгиленген методологиялык таянычтарга негизденип, предметтин, милдеттердин адекваттуу жолдорун комплекстүү изилдөө методдоруна таянып проблеманы теориялык өңүттөн үйрөнүүгө, анализдөө жана синтездөө жолу менен максатка жеткендикте.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

- адабий окууда жомоктор заманбап технологияларга таянылып окутулушу зарыл;

- жомокторду үйрөтүү окутуунун билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттарын ишке ашыруунун таасирдүү жана натыйжалуу каражаты боло алат;

- жомоктордун идеясын, темасын, поэтикасын өздөштүрүү окуучулардын компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн булагы болушу керек;

- жомокторду окутуу башталгыч класс окуучуларынын руханий-адептик жана эстетикалык тарбияланышына негиз даярдайт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: башталгыч класста адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун абалын аныктоо, анын натыйжалуулугун арттыруу боюнча тажрыйбалык топтордо тиешелүү сабактарды өттү, заманбап салттуу жана интерактивдүү окутуунун, интеграциялап окутуунун методикалык системасын иштеп чыгуу изденүүчүнүн жеке өзү тарабынан ишке ашырылды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо): 2018–2020-окуу жылынан баштап Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин музыкалык-педагогикалык факультетинин III, IV курстары үчүн «Башталгыч класстарда жомокторду окутуунун жаңы технологиялары» деген атайын курс өтүлүп келе жатат; илимий-практикалык конференцияларында (2013-2021-жылдар) изилдөөнүн проблемалары боюнча докладдар жасалды; III-IV курстун студенттери менен бирдикте Ош шаарындагы, Ош, Баткен, Жалал-Абад облусундагы мектептерде өткөрүлүүчү педагогикалык практика учурунда иштелип чыккан илимий-методикалык сунуштардын мугалимдер тарабынан пайдаланылышынын жыйынтыктары текшерилди жана жалпылаштырылды; диссертациянын жоболору Ош МПУнун педагогика жана психология кафедрасынын отурумунда, Диссертациялык кеңештин алдын ала коргоо жыйынында талкууланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Иштин негизги жоболору КР Президинтине караштуу ЖАК талап кылган жалпы 2 усулдук колдонмодо, 18 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизи тууралуу түшүнүк берген киришүүдөн, үч баптан, баптар боюнча жана жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (177) турат. Таблицаалар – 16, сүрөттөр – 4. Иштин жалпы көлөмү – 169 бет.

БИРИНЧИ БАП. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДАГЫ АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ЖОМОКТОРДУ ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНА ОБЗОР

1.1.«Жомок» жана «Адабий жомок» түшүнүгүнүн теориялык анализи

«Жомок» деп кыргыз окумуштуулары «Манас», «Эр Табылды», «Эр Төштүк», «Жаныш, Байыш» ж.б. ыр түрүндөгү эпикалык баяндарды айтышкан, ал эми «жөө жомоктор» деп биз «жомок», орусча «сказка» деп жүргөндөрдү аташкан. Терминологиялык бул атоолор көп колдонулбайт.

«Жомоктор – кыргыз балдар фольклорунун эң кеңири тараган жанры. Аларды айбанаттар тууралуу, кереметтүү-укмуштуу жана турмуштук жомоктор деп үчкө ажыратып караганыбыз менен бул бөлүштүрүү өтө эле шарттуу, турмуштук жомоктордун ичинен дале айбанаттар тууралуу окуялар, баяндар кошулуп кете берет. Айбанаттар тууралуу жомоктордо окуянын катышуучулары ар кандай жаныбарлар болуп, ошол кайманаланган жандыктар барып-келип эле адамдарды ассоциациялап берет, андыктан да мындай жомоктордон тигил же бул кишини андап түшүнүүгө болот.

Бул жомоктор – адамдар өзүнүн ыйманын көрө турган күзгү. Айбанаттар тууралуу жомоктор элдик тамсилдер менен тамырлаш, алар түпкүлүгү бир эле жанрлар. Мындай чыгармаларда айрым учурда айбандар менен бирге адамдар да катыша берет, бул болсо адам менен табияттын жакындыгынын көрсөткүчү.

Байыркы мезгилден тартып, соңку кылымдарга чейин эле кыргыздар аңчылык менен күн көрүп, ар кандай жаныбарлардын кулк-мүнөзүн, кебете-кешпирин жакшы байкашкан, ошол байкоолорунун негизин жомоктордо пайдаланган. Айбанаттар тууралуу жомоктордо туруктуу образдар кездешет, мисалы, түлкү – куу, митайым болсо, карышкыр – ичкич, жегич, каардуу, коён – коркок, сагызган – сүйлөөк, алдамчы ж.б.

Ал эми кереметтүү, укмуштуу окуялар жөнүндө жомоктордо болбой турган, болууга мүмкүн эмес фантастикалуу сюжеттер, каармандар орун алат. Каармандар жалгыз көздүү дөө, жети баштуу желмогуз кемпир, сүйлөгөн таш, сыйкырчы ж.б. нерселер болот, мында жайыл дасторкондор, уча турган килемдер, дүйнөнү көрсөтүүчү күзгү ж.б. буюмдар каармандарды коштоп жүрөт.

Турмуштук жомоктордун окуялары кыйла реалдуудай, турмушта болушу мүмкүндөй сезилет, бирок алар чындыкка негизделбейт, жомоктук сүрөттөө жана образ түзүү жолу тандалат» [112, 76-77].

Демек, жомоктор – дүйнөнүн кыялый чагылышы. Анда биз көрүп жүргөн тоо-таш, көл, суу, дарактар, асман, булут – баары өзүнүн реалдуу жашоосу менен эмес, адамдар түзүп алган кыялдагы жашоосу менен көрүнөт. Килемдер учат, куштар сүйлөйт, адамдар сыйкыр менен башка жаныбарларга өтүп миң түрлөнүп, миң кубула алат.

Жомоктор биринчиден, оозеки айтылып фольклордук жанр катары пайда болгон («Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды», «Алтын куш»; экинчиден, ошол элдик жомокторду профессионал акын-жазуучулар кайра иштеп чыгып жазып берген (А.Токомбаев «Жетим менен сыйкырчы», Ж.Бөкөнбаев «Чептен эрдин күчү бек»), үчүнчү учурда акындар, жазуучулар, драматургдар өздөрү жомок ойлоп таап жазышкан (С.Рысбаев «Умай-бала» ж.б.).

Жомоктун жанрдын белгилери:

биринчиден, окуяларынын кызыктуулугу, сюжетинин динамикалуулугу;

экинчиден, сүрөттөгөн турмуштун, адамдардын турмушта болбогондой

ойдон чыгарылышы;

үчүнчүдөн, «Илгери өткөн заманда...», «Бар экен, жок экен...» дегендей салттуу башталыштын (зачин) жана «Ошентип жыргап-куунап жатып калыптыр...» дегендей бүтүмдүн (концовка) болушу;

төртүнчүдөн, элдин кыйын күндөрүн унутуу үчүн ушундай болсо, ушундай бала туулса дегендей идеалынын көркөм сөз менен ишке ашырылышы.

Жомоктор оозеки формада угуучуларга күчтүү таасир эткен, анткени таланттуу жомокчу үн менен жаңсоолорду, кабак-кашын ар түрдүү кубултууну кеңири колдонгон. Жомок – байыркы адамзаттынан бизге калып келе жаткан мурас, анда адамзаттын илим менен техникага жетпей жүргөн кездеги кыялы, ойлору камтылган. Жомоктордун каармандары көбүнчө жетим бала, жетим кыз, жалгыз бала, койчу, жылкычы, бир кемпир-чал, акылдуу дыйкан, таз бала, сулуу кыз ж.б. бечара адамдар болуп, алар кандай кара күчтөр (дөө, сыйкырчы, бай, алп кара куш ж.б.) болсо да алар менен кыйналып-кысталып жүрүп күрөшүп, акыры жеңип чыгат да акыры эли менен максат-муратына жетип, «жыргап-куунап» жашап калат.

Жомоктор – айтууга жана түшүнүүгө ыңгайлуу, ар кайсыл аудиторияда, кайсыл куракта, канча адам болсо да айтыла берет.

Жомоктор – эл арасына өтө кеңири таралган популярдуу жанр.

Жомоктор – эл турмушунан алынган окуяларды, каармандарды элдин этнопедагогикалык көз караштарына ылайыкталып кайра иштеп чыгат, анда адилеттик, чындык үчүн күрөш жана ошол күрөшүүчү адамдын аракеттери баяндалат.

Жомоктор – балдарга идеал жаратуучу жанр. Балдар андагы каармандардан үлгү алып, ошолордой күчтүү, шамдагай, күрөшүүчү болгусу келет. Кыргыздар жомоктордо, мисалы, чечендиктин идеалын – Жээренче чечен, саяпкер-сынчылыктын идеалын – Толубай, акылмандыктын идеалын – Акыл Карачач ж.б. каармандар аркылуу чагылдыргын.

Жомоктор – балдардын таанып-билүүсүн өстүрүүдө абдан ийкемдүү

жанр.

Жомоктор – эң негизгиси педагогикалык чыгарма, анда табиялоо функциясы аткарылат, элдик мораль биринчи планга чыгат, аларда мекенчилдикке тарбиялоо, акыл-эс тарбиясы, эстетикалык тарбия баары бирдей алып жүрүлөт

Жомоктор – элдин бай тилин алып жүрүүнүн жана аны башкаларга өткөрүп берүүнүн эч нерсеге алмаштырылгыс плацдарымы.

Жомоктордо окуялардын өнүгүшү, сюжеттик чиелеништери, кульминация, окуянын чечилиши жана композициялык түзүлүшү, көркөм сөз каражаттары башка жанрлардан айырмаланып турат.

Жомокторго берилген айрым аныктамалар менен таанышып көрөлү:

Э.В.Померанцева: «Элдик жомоктор – ойдон чыгарууга багытталган прозалык, кереметтүү, авантюралуу же турмуштук мүнөздөгү эпикалык көркөм чыгарма» [135, 136, 137]. Демек, анын ою боюнча жомоктордун биринчи белгиси – ойдон чыгарылгандыгы (фантазия менен жаратылгандыгы); экинчиси – прозалык (кара сөз) түрдө болушу; үчүнчүсү – сюжетинин кереметтүү, авантюралуу окуялардан турушу; төртүнчүсү – эпикалык текке мүнөздү экендиги, б.а, сюжеттүүлүгү. Ал жомоктор теориясын «Судьбы русской сказки» [135], «Русская устная проза» [136], «Русские сказочники» [137] деген кылымдын 70-80-жылдарындагы эмгектеринде улантат.

Жомоктор тууралуу бир катар ойлорун В.А.Бахтина 1972-жылы жарык көргөн «Эстетическая функция сказочной фантастики» [29] жана «Художественная функция фантастики в русской народной сказке» [30] деген эстетикалык эмгектеринде айтып чыгат. В.А.Бахтинанын пикири: «жомоктук фантастика – бул реалдуулуктан бийик турган, айрым учурда аны жокко чыгарган кереметтүү, өзгөчөлүү фантастика» [29, 55].

Орус эл жомоктун фольклористикалык өнүктөн терең изилдеген В.Я.Пропп. «Исторические корни волшебной сказки» [133], «Русская сказка» [134]/ ж.б. эмгектери жарыяланган. В.Я.Пропп: жомокко аныктама берүүдө

анын негизги болгон – ойдон чыгаруу принцибин белгилейт: «Жомок – бул көбүртүп-жабыртылган поэтикалык функция, аны эч качан чындык катары берүүгө болбойт» [133, 34]. Демек, көрүнүктүү фольклористтин ою боюнча анын жанрдык негизги белгиси – ойдон чыгаруудан (фантазиядан) турушу.

С.И.Ожегов жана Н.Ю.Шведованын редакторлугу алдында чыккан «Толковом словаре русского языка» сөздүгүндө «жомок» бир нече мааниге ээ: 1. Баяндама, адатта ойдон чыгарылган адамдар жана окуялар, көбүнчө кереметтүү, фантастикалуу күчтөр тууралуу элдик-поэтикалык чыгарма. 2. Ойдон чыгарылган, апыртма. 3. Керемет сыяктуу эле [122, 720].

Бул окумуштуулар жомок жанрынын негизги компоненттерин синтездөөгө аракеттенишкен.

А.И.Никифоров «К вопросу о морфологическом изучении сказки. Сборник в честь академика А.И.Соболевского» деген китеп жазган [120]. Анын пикири боюнча: «Жомоктор – бул эрмектөө максатында эл ичинде айтылган тиричилик маанисиндеги өзгөчө окуяларды (фантастикалык, кереметтүү, же турмуштук) камтыган жана өзгөчө композициялык-стилистикалык курулушу менен айырмаланып туруучу оозеки аңгемелер» [122, 173], деп, жомоктун үч маанилүү белгисин көрсөтөт: «биринчи белги – угуучуларды эрмектөөгө максатталган», «заманбап жомоктордун экинчи белгиси – тиричилик пландан алганда мазмуну өзгөчө»; «жомоктун үчүнчү, маанилүү белгиси – аны куруунун өзгөчө формасы...» [120, 171].

Н.В.Новиков «жомокту айтуучу да, угуучу да жомоктогу кереметтердин реалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө ишенгени же ишенбегени жомок үчүн аныктоочу мүнөзгө ээ эмес», ага карабай, жомок «жомок бойдон кала берет» [115, 112], - деп айткан «Образы восточнославянской волшебной сказки» аттуу эмгегинде.

Жомокто айтылган окуялардын чындыгына алгач адам ишенбейт, бул белги, В.Г.Белинскийдин аныктоосу боюнча, жомок терминин аныктоодо чечүүчү ролго ээ. Уламыштар менен жомокторду салыштыруу менен ал жомокчу өзү айткандарына өзү ишенбейт, ичинен өзүнүн аңгемесине күлкүсү

келет деген көмүскө ой байкалып турат деп эсептейт [31, 312] деген кызык пикирин карманат.

Жомоктук эпостун тутумун аныктоого жана аны классификациялоого аракет жасагандардын бири да ушул сынчы В.Г.Белинский болуп, ал орус эл жомокторун – баатырдык жана сатиралык деп экиге ажыратат. «Булардын биринчилери өзүнүн бөтөн теги менен дароо көзгө урунат; алар бизге Чыгыштан да, Батыштан да кирип келди. Батыш тектүү жомоктордо рыцардык мүнөз байкалат, чыгыштын жомокторунда – фантастикалык көрүнүш орун алган» [31, 312]. Сынчы ошол кездеги орус жомокторун изилдеп, алардын кайсыл элдин кирип жатканын туура байкаган, себеби – Батышка баатырдык, рыцардык стиль мүнөздүү болсо, Чыгышка романтика жана кыялый дүйнө (арабдардын «Миң бир түн жомогу») таандык болгон.

Абдан көп жомоктордо «көчүп жүрмө сюжеттер» кездешет, мисалы, Кожо Насирдин жөнүндө жомокторду алсак, окуялары, образдары окшош, бирок каармандардын аттары бөлөк: казактарда – Кожо Насыр, өзбектерде – Насреддин Афанди, татарларда – Насреддин ожи, чечендерде – Несрат, же молла Наср-Эддин, азербайжандарда – молла Насердин, уйгурларда – Афанди, же болбосо Кожо Насир Афанди, түрктөрдө – Кожо, гректерде – Анастратин, аварларда, сербдерде, хорваттарда – Насреддин, арабдарда – Наср ад-дин Жоха, тажиктерде – Эфенди, түркмөндөрдө – Эпенди.

Же орустардын «Колобок» жомогуна окшош Тоголок Молдонунун «Абышка-кемпир көмөчү» деген жомогу бар. Куйручук, Көкөтөй, Жоошбай, Шаршен сыяктуу тарыхта жашап өткөн куудулдардын жоруктары да жомокко айланып кеткен.

Фольклористтер тарабынан кыйла негиздүү деп саналган А.Н.Афанасьевдин «Поэтические воззрения славян на природу» деген китебиндеги [23] жомокторду классификациялоосу төмөнкүдөй:

- 1) Жаныбарлар тууралуу жомоктор (аларга предметтер, өсүмдүктөр, стихиялар тууралуу айрым жомоктор да кирип кетет).
- 2) Кереметтүү, мифологиялык, фантастикалык жомоктор.

- 3) Уламыштык негиздеги жомоктор.
- 4) Тарыхый дастандар.
- 5) Новеллалык же турмуштук жомоктор.
- 6) Элдик анекдоттор.
- 7) Тажатма жомоктор.
- 8) Күлкүлүү жомоктор.

Көрүнүп тургандай, А.Н.Афанасьевдин классификациясында майдалынып кетүү, башаламандык байкалат. Андан мындай деп экиге жиктейт:

- 1) Жаныбарлар жөнүндө жомоктор.
- 2) Адамдар тууралуу жомоктор: а) кереметтүү; б) новеллалык.

Дагы жыйынтыктай келгенде үчкө ажырайт:

- 1) Жаныбарлар тууралуу жомоктор.
- 2) Фантастикалуу (мифологиялык), же кереметтүү жомоктор.
- 3) Новеллалык жомоктор.

Советтик жомок таануучулар XX кылымдын 50-70-жылдарына келип, көпчүлүгү мындай эле үчкө бөлүп таштайт:

- 1) Жаныбарлар тууралуу жомоктор.
- 2) Кереметтүү жомоктор.
- 3) Турмуш-тиричиликтик (новеллалык) жомоктор.

Мына ушундай бөлүштүрүүлөргө таянып, кыргыз адабиятчылары да жомокторду үчкө бөлөт:

- 1) Айбанаттар тууралуу жомоктор.
- 2) Кереметтүү, укмуштуу окуялар тууралуу жомоктор.
- 3) Турмуштук жомоктор [112, 76-77].

«Кыргыз элинин жөө жомокторун негизинен үч топко бөлүүгө болот:

- 1) Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктор.
- 2) Сыйкырдуу же кереметтүү жөө жомоктор.
- 3) Турмуштук жөө жомоктор.

Бул бөлүштүрүүнү туруктуу чек менен бөлүнгөн топ катары кабыл

алууга болбойт. Жөө жомоктордун бул үч тобу бири экинчиси менен өтмө катар тыгыз байланышкан», - деп айтылат «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки» деген китепте [172, 163-188].

Жомокторду жаратуучулар да, айтуучулар да, алып жүрүүчүлөр да – карапайым эл, эл алардын автору, ал эми жомокчулар аларды чыгаруучулар жана байытуучулар. Эл жомокторго коомдук турмуштагы ордуна, жаштарга тарбия берүүдөгү маанисине, айтууга ыңгайлуулугуна карай баа жогору беришкен жана урмат менен мамиле кылган. Жомокчулар эмгекчил калктын кызыкчылыгын жогору коюп, карапайым эл тарабында болуп, жаштарды оң сапаттар, мүнөздөр менен тааныштырып, угуучуну патриоттуулукка, гуманизмге, эне тилин сүйүүгө тарбиялашкан. Ошону менен бирге адамдардын ар түрдүү турмуш күрөшүндөгү топтолгон тажрыйбаларынан кабар берип, угуучуларды алдыңкы идеяга, күрөшкө, өзгөчө жашоого шыктандырган. Аларда элдин миң жылдап топтогон руханий байлыгы, тарыхы, улуттук көз карашы жыйналган.

Жомокто биздин жашообуздун маани-маңызы чагылдырылып, элдик мазмуну, образдарынын көркөмдүгү, фантазияга байлыгы, тилинин жатыктыгы жана жөнөкөйлү сакталган.

«Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки» деген жамаатташылып жазылган китепте [172, 163-188] биздин жомоктордун табияты, классификацияланышы, идея-темалары, поэтикасы кеңири талдоого алынган. Ал китептеги идеялар боюнча: Жомок кыялый кошумча, чексиз фантазияга менен айтылат. Дүйнө, аалам жана адам жомокчулардын ошондой ой жүгүртүүсү аркылуу чагылдырылат. Фантазия, кыялый кошумча жөө жомоктун эң биринчи белгиси, аларсыз жомок болбойт, алар аралашпаса мындай чыгарманы жомок деп эсептөөнүн кажети жок. Ошол эле кезде ал фантастикалуулук реалдуу дүйнө менен, чындык менен кыялый байланышат. Жомок башка элдик чыгармалар сыяктуу эле өзүнүн чыгышы жагынан элдин турмушу, тарыхы, басып өткөн жолу, менталитети жана ой жүгүртүү менен тыгыз байланыштуу. Жомоктордон элибиздин түрдүү доордогу түшүнүгүн,

турмуш абалын, эрдиктери, күрөшүн, жеңишин жана жеңилишин байкоого болот. Алардын айрымдары, мисалы, айбандар, кереметтүү окуялар тууралуу жомоктор таптык коомго чейин эле пайда болгондугун, ал эми турмуштук жомоктор кийинчерээк чыккандыгын жомоктордун мазмуну жана стили көрсөтүп турат. Бизге белгилүү болгондой адамдардын акыл-сезими алгачкы доорлордо төмөн болгон. Бул болсо жаратылыштын ар түрдүү сырларын ачууда, жырткыч айбандар менен көрүшүүдө алар күчсүз экенин көрсөткөн. Мына ушундай абал айбанаттарга, жаратылыштын ар түрдүү көрүнүштөрүнө мүнөздүү болбогон укмуштай касиеттердеги образдарды жараткан, б.а. жомоктордогу тотемизм, анимизм, мифтик белгилер күчтүү көрүнөт. Бирок жомоктун өмүрү жана мезгили муну менен өлчөнбөйт. Себеби ал ооздон – оозго, кылымдан – кылымга, муундан – муунга берилген, жаңы шартка, турмуш кырдаалына, коомдук ыңгайга карай улам жаңы көз караштар, ойлор, үмүттөр менен толукталган, жанрдык деформацияга учураган. Ушул себептүү адамдардын алгачкы түшүнүгүн, көркөм ойлоосун толук ошондогудай чагылдырган поэтикалык таза чыгарманы азыр жомоктордун ичинен издеп табыш кыйын.

Жомокто элдин ар кайсы доордогу тиричилиги, айлана-чөйрөгө мамилеси берилүү менен булардын көпчүлүгү демейдеги адам турмушуна туура келе бербеген же такыр эле окшошпогон, ойдон чыгарылган апыртма, болбогон жана болушу мүмкүн да эмес окуялар аркылуу берилет. Жомокко каарман болуп адам эле эмес өңчөй айбанаттар да, ал тургай жансыз нерселер: таш, суу, тоо, булак ж.б. деле кире берет, алар ой жүгүртөт, сүйлөйт.

Кыргыз жомокторуна башка улуттардыкы сыяктуу эле айрым бир белгилер мүнөздүү, б.а., жомоктордун идеясы эч убакта күнүрт болбойт, андагы башкы каармандар да коомдун социалдык мазмунуна ылайык келет. Ар бир каарманды индивидуалдаштыруу жана типтештирүү социалдык катмарлардын орчундуу белгилерине негизделген, мисалы, байдын, сыйкырчынын, дөөнүн, акылман баланын ж.б. каармандын ар биринин

мүнөздүү пейили, сырткы жана ички портретти тартылат. Жомоктогу башкы каарман белгилүү социалдык катмардын, окуянын жетектөөчү күчү катары берилет. Ошондуктан, анын профессионал адабияттагыдай ички портрети, татаал психологиялык абалы, конфликттер сүрөттөлбөстөн, көбүнчө сырткы облиги, каармандын иштери, баатырдык күрөштөрү, максатка жетүү үчүн аракеттери биринчи планга чыгат.

Кыргыз элинин жомокторунун каармандарынын көпчүлүк убакта конкреттүү бир аты да жок болот. Каармандардын ортосундагы кагылышуулар да кокустук кагылышуу болбой, узакка созулган тирешүү жүрөт. Үч күн, үч түн, кырк күн, кырк жыл дегендей мезгилдик туруктуу сандар, «өзү ыргайдай, аты шырмыйдай» дегендей салыштыруулар колдонулат. Эгерде биз таздын, жетим баланын, акылдуу дыйкандын, айлакерлигин, баатырдыгын, акылмандыгын көрсөк, анын тескерисинче, хандын, байдын, казынан, молдонун ач көздүгүн, сараңдыгын, адилетсиздигин, мыкаачылыгын, ырайымсыздыгын ж.б. эзүүчү таптарга мүнөздүү көрүнүштөрүн көрөбүз.

М.Борбугулов жомокторго мындай теориялык аныктама берет: «көбүнчө кара сөз түрүндөгү көлөмү анча чоң эмес чыгармалар», «жанры жагынан фантастикалуу, авантюралуу же турмуштук болушу мүмкүн», «түрлөрү, мазмуну ар кыл: айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор, сыйкырдуу жөө жомоктор, авантюралуу окуялар жөнүндө баяндаган жөө жомоктор, сатиралык жөө жомоктор», «эл чыгармачылыгынын бул түрү адам баласынын тарыхынын эң эле байыркы доорунда пайда болуп, анын тарыхый өсүп-өнүгүшүнүн түрдүү баскычтарындагы элдик оозеки чыгармачылыгында чоң роль ойногон», «айрым учурда адегенде жөө жомок түрүндө жашаган чыгармалар кеңейип, сюжети татаалдашып отуруп, акырында көлөмдүү, «олуттуу» дастанга, эпоско айланышы мүмкүн» [40, 400].

Жомоктогу терс каармандар ар дайым оң образга караганда күчтүү, баарынан мурда кара күчкө, бийликке негизделген артыкчылыкка ээ. Мына ушул нерсе жомокту угармандын бүйүрүн кызытат. Душмандарды жеңип,

тилегине жетүү – кыргыз элинин жомокторуна мүнөздүү традициялык аякталышы. Жомоктордо башка каармандарга жардамчылар да, тоскоол кылуучулар да көп болот.

«Адабий жомоктор» деген түшүнүк болсо элдик жомокторду акын-жазуучулардын иштеп чыгышы. Анда фольклордук чыгармалардын принциптери менен бирге жазма адабияттын принциптери сакталат, б.а, адабий жомоктор элдик жомоктордун трансформацияланышы. Алар да фольклорго өтө жакындары жана индивидуалдык-автордук белгилери күчтүү көрүнгөндөрү болот.

Адабий жомоктор жазуу формасында редакцияланган, өзгөрбөгөн формада болсо жомоктор ар түрдүү варианттарда кездеше берет. Адабий жомокторду жазган автордун жеке көз карашы, стили чыгармага синдирилип кетет.

Адабий жомокторду да төмөнкүдөй классификациялоого болот:

1. Темасына, сүрөттөө өзгөчөлүгүнө карай: а) жаныбарлар тууралуу жомоктор; б) кереметтүү, укмуштуу окуялар тууралуу жомоктор; в) турмуштук жомоктор.

2. Пафосуна карай: күлкүлүү; баатырдык; философиялык; психологиялык; коркунучтуу (ужас) жомоктор.

3. Жанрына карай: жомок-роман; жомок-повесть; пьеса-жомок; поэма-жомок; ыр-жомок ж.б.

Адабий жомокторго А.С.Пушкиндин «Балык жана балыкчы тууралуу жомок», «Хандын өлгөн кызы жана жети баатыр жөнүндө жомок», «Алтын короз тууралуу жомок», «Поп жана анын малайы Балда жөнүндө жомок», «Падыша Салтан тууралуу жомок», А.Жуковскийдин «Иван-Царевич жана боз карышкыр тууралуу жомок», «Уйкудагы ханзаада», Л.Н.Толстойдун «Үч аюу», П.Ершовдун «Конёк-горбунок» ж.б. чыгармаларын киргизүүгө болот. Бул чыгармаларын акын-жазуучулар элдик жомокторго таянып жазышкан, б.а., ал жомоктордун сюжетин, каармандарын пайдаланган, ошол эле учурда өз көз караштарын, өз доорунун актуал проблемаларын киргизген.

Кыргыз адабиятында мындай элдик жомокторду К.Тыныстанов, Т.Сыдыкбеков, А.Токомбаев, К.Жантөшев, К.Баялинов ж.б. жазуучулар иштеп чыгып, профессионал адабияттын мыйзамдарына салып кайра жазып, окурмандарга тартуулаган.

Башталгыч класстардын адабий окуу сабактарына элдик жомоктор да, адабий жомоктор да киргизилип, окуп-үйрөнүүгө сунуш этилген.

1.2. Башталгыч класстарда жомокторду окутуунун ааламдашуу доорундагы максаты, милдеттери.

«Ааламдашуу» деген түшүнүк ХХ кылымдын соңку он жылдыгында айтыла баштады. 1985-жылы америкалык экономист Т.Лифай 1985-жылы «экономиканын дүйнөлөшүүсү» («economic globalization») деген түшүнүктү илимге киргизди, бул «globalization» деген термин кыргызча «ааламдашуу», «дүйнөлөшүү» деген мааниде, «глобалдашуу» процесси же «глобализация» деп аталат. Бул деген жалпы дүйнө бири-бирине жакындашып, коммуникация өтө ылдамдап кетти дегендик. Токсонунчу жылдардын орто ченин интернет байланышы чыгып дүйнө андан бетер тыгыз карым-катынашка кирди. Анын натыйжасында соода-сатык эле эмес маданияттардын жакындашуу процесси жүрдү. Анда классикалык маданият четке сүрүлүп, анын ордун жеңил-желпи, күнүмдүк маданият ээледі. IT технологиялары: чөнтөк телефон, нотбук, нетбук, планшет, электрондук кат куржун (E-mail), скайб, вотсат, теле, кино-фильм, ОК, DVD, MTV, KTV, Internet ж.б. маалымдоо каражаттары жаштарга оң таасирин гана эмес терс таасирин да тийгизе баштады. Эң негизгиси жаштардын, өзгөчө балдардын китеп окуу, анын ичинде жомокторду окуу ишмердүүлүгү артка сүрүлдү.

Балдардын жомок окууга кызыгуулары төмөндөп баратканы – сөз жок глобализациянын таасири. Азыркы заман балдары үчүн жомоктор маанисиз бир нерсе сыяктанат. Жомоктор дүйнөсүн электрондук маданият, видеопродукциялар, мультимедия жеңип кетти. Мунун бир далили Окуучулардын билимин баалоо боюнча эл аралык изилдөө борбору (PISA)

иликтеген 2007-жылдагы маалымат боюнча 57 мамлекеттин ичинен Кыргызстан эң акыркы – 57-орунду ээлеген, б.а., 8-класстын окуучуларынын китеп окуу ишмердүүлүгү 40%га да жетпей калган.

С.О.Байгазиев мындай деп жазат: «Изилдөөлөр бүгүнкү окуучу өспүрүмдөрдүн кечөөкү ата-бабаларындай өз өлкөсү жөнүндө эмес, көбүнчө өз керт башынын маселелери жөнүндө ойлонуп, турмушка коммерциялык, прагматикалык мамиле тарабына, материалдык кызыкчылык жагына ооп баратышкандыгын ачыкка чыгарууда. Социологиялык изилдөөлөрдүн далилдеринен мисал келтирели. Маселен, балдар бүгүн моминтип ойлонушат:

«Мен шаардын сыртында дем ала турган үйлүү болууну каалар элем.

Мен үч кабаттуу жеке үйлүү болууну каалар элем.

Мен миллион акчалуу болууну каалайм.

Мен BMW машиналуу болууну каалайм.

Мен төрт кабаттуу үйлүү болууну жана дүйнөдөгү эң бай адам болууну каалайм.

Мен бизнесмен болууну каалайт элем, себеби мен жакшы жашоо, «крутой» болуу жана шаарда, өлкөдө «авторитет» болуу үчүн көп акча табууну каалайт элем».

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөтүп тургандай, азыркы балдардын арасында маданий-руханий, адептик-ыймандык, атуулдук-патриоттук багытта ой жүгүрткөндөр негедир аз. Ырас, бирин-экин окуучу «Мен эски кыргыздын ырларын кайрадан жаратууну каалайм», «Мен президент болуп, өлкөмдү бай өлкө кылгым келет» дешип жооп беришкен. Балдардын тилеги жакшы, бирок өспүрүмдөрдүн анкеталык жооптору негизинен «акча», «пайда», «бийлик-байлык», «жеке атак-даңк» сыяктуу түшүнүктөрдүн тегерегинде айланчыктап турат. Балдардын дүйнөсүндөгү мындай тенденция адеп-ыйман, руханият тарбиясынын кызыкчылыгынан караганда, кооптонууну жаратпай койбойт» [26, 11-12].

Адабиятчы-педагог айткандай азыркы ааламдашуунун таасири балдарда өзүн

гана ойлоп, турмушка жана жашоого коммерциялык, прагматикалык көз караш менен караганда. Алар руханий, адептик, эстетикалык жактан жакырданып, улуттук баалуулуктарын жоготкон, акча жыйноо, башкалардан өйдө жашоо алардын идеалына айланган. Мындай жаштарды жомоктор, андагы чындык үчүн күрөшкөн каармандар кызыктырбай калган.

Окумуштуу андан ары дагы кененирээк ой жүгүртүп көрөт: «Бүгүнкү дүйнөдө рынок, соода-сатык системасынын үстөмдүгүнүн шартында эл, мекен, журт кызыкчылыгы деген чоң түшүнүктөр урматталбай, ыйман, уят, абийир аттуу ыйык нерселер тебеленип, материалдык байлыктын культу өсүп, үлүчөсүнөн «кабыгынын» ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, акчага, алтынга, көрдүнүйөгө жүгүнүү күчөөдө. Америкалык илимпоз Кольберг «Турмушка өзүмчүлдүк, пайдакечтик, жалаң бухгалтердик, коммерциялык, технократиялык мамиле Европа менен Америкада өзүнчө бир улуттук ооруга айлангандыгын» тынчсызданып жазат. Цивилизациянын мындай терс илдеттеринин белгилери биздин Кыргызстанда да пайда болду» [26, 11-12]. Андан ары окумуштуу 2006-жылы апрель айындагы кыргыз телеберүүсүнөн тартууланган бир көрсөтүүдө 5-6 кыргыз улутундагы өспүрүмгө «эгер кайра төрөлүп калсаң, ким болор элең» деген суроо берилгендигин, берилген ушул суроолорго окуучулардын биринин артынан бири француз болгум келет, орус болууну каалайм, немис болгум келет, англичан болгум келет деп жооп беришкендигин, алар кыргыз болууну каалабагандыгын өкүнүч менен белгилейт. Дагы «Жаңы Ордо» газетасындагы маалыматка таянып «өлкөдөгү анархизмдин» кесепетин мындай цифралар менен далилдейт: алкоголиктер – 100 000, баңгилер – 20 000, сойкулар – 30 000, ажырашуу жылына – 7 000, кароосуз балдар – 50 000, адам сатуу жылына – 4 000, адеп-ахлак кетип, эртелеп, кээде партада төрөгөн өспүрүм кыздар жылына – 2 000, мектеп рекеттерине козголгон кылмыш иши жылына – 500 ж.б. [26, 11-12].

Ааламдашуунун терс таасири улуттук деградацияга, андан ары трагедияга түртүп аткан шартта адамды руханий жактан тазалоочу маданият, анын ичинде адабият, анын

ичинде жомоктор сөзсүз керек.

Кыргыз маданиятынын тарыхын карап көрсөк адамдарды тарбиялоодо жомоктордун ролу чоң болгон. Мисалы, «Манас» эпосунун биринчи бөлүгүн гана жаздырууга үлгүргөн, улуу манасчы Сагынбай өз өнөрүн атасы Орозбак чоорчу-сурнайчыдан, таякеси дагы бир залкар манасчы Келдибектен үйрөнүп, өнүктүргөн. Саякбай Каралаевге Дакиш деген чоң энеси «Манас» жомогун үйрөткөн. Чоң-Кеминде жашаган Урак аттуу жомокчу жаш бала Аалыга жомокторду үйрөтүп жүрүп, кийин анын айтканын эсинен чыгарбаган Аалы Токомбаев «Курманбек», «Жетим менен сыйкырчы», «Жол жомогу» деген сыяктуу чыгармаларын жазган. Ч.Айтматов атасы репрессияланган соң Шекерде жашап, энеси Айымкандын жомокторун уккан, энеси өксүп жүргөн балага күнүгө бирден жомок айтып берчү экен, көбү өзү ойлоп тааптыр, кээде таппай калганды «кошуналардан жомок сурап келейинчи» деп чыгып кетчү экен. Ошол жомоктор менен жогорудагы кыргыз салтын улаган жомокчулар балдардын акыл-сезимин, сөзгө кунтун ойготкон, жомоктук образдар аркылуу адилет, мээнеткеч, мекенчил болууга тарбиялаган.

Азыр мына ошондой жомок айтуучу жана жомок угуучу адамдар тобу жоголуп кетти. Мурдагы учурларда ар бир кыргыз балдарга жомок айтып бере алаган, аларды курчаган чөйрө: тоо-таш, асман, суу, жапайы жаныбарлар, канаттуулар – баары жомок сыяктуу көрүнгөн.

«Жомоктордун балдарга тарбиялык таасири – кандай гана оор, кыйын нерсе болбосун адам баласы аларды жеңе алат, акыры чындык, актык адамды бакытка бөлөйт деген ойду синдире алгандыгында. Балдардын көпчүлүгү нравалык сентенцияны миң кайталап айтып, мисалы, «кар жебе», «суукта баш кийим кийип жүр» деп айткан менен анын таасири болбойт, ошол кезде кар жеген баланын кандай кесепетке кабылгандыгы, же суукта баш кийим кийип жүрбөгөн бала тууралуу жомок чыгарып, кызыктуу кылып айтып берсе, балдар муюп угуп, жаман адаттарын таштап, жакшы нерселерди үйрөнө баштаганын баамдоого болот. Мындайда бала – угуучу

менен чоң киши – айтуучунун ортосунда этикалык баарлашуу (беседа) ишке ашат. Жомоктордун окуяларын жана каармандарын сүрөттөөдө чек жок, ойго-тоого, жер астына, асманга кете берет, андыктан мындай чыгармалар балдардын учкул кыялын өстүрүүгө, фантазиясын көтөрүүгө аябай жакшы көмөк берет. Балдар өздөрү да жомокторду чыгарып, жомок дүйнөсүндө жашап калат, демек алардын дүйнө таануусу, чыгармачылыгы да өсөт» [112, 78-79].

Кыргыз элинин бир жомогун («Ууру») окуп көрөлү.

«Илгери атагы чыккан ууру болуптур. Анын жалгыз баласы бар экен. Баласы чоңойгондо атасы чакырып алып:

- Балам, мени сыйласаң, ууру бол. Мындан бөлөк кесип жок, дейт.

Анда баласы капаланып:

- Ата, мени адам болсун десең уурулукка үйрөтпө, андан көрө адал эмгек кылайын, - дейт.

Ууру ачууланып:

- Атанын тилин албайт деген эмне жакшылык! Айтканымдан кайтпайм.

Бүгүн кошунанын уюн уурдап кел. Уурдабасаң ошондон аары жогол! - дейт.

Бала айласыздан макул болот да, кошунанын уюн эгинге алмаштырып келет. Бирок аны атасына айтпайт. Уйду союп алышат.

- Ата, бул этти жээрден мурда таразага түшүп алалы, эт түгөнгөндөн кийин кимибиз канча семирет экенбиз, ошону билели, - дейт бала.

Ошентип экөө таразага түшөт. Эт түгөнгөндө кайрадан таразага түшүшөт. Атасы мурдагыдан 2-3 килограммга арыктап калыптыр. Ал эми баласы 5-6 килограмм кошуптур. Буга атасы таң калат.

- Таң кала турган эч нерсе жок, - дейт бала. Сиз эт жеп жатканда уурулугум билинип калбаса экен, - деп коркосуз. Мен уйду сатып келгем, ошондуктан коркконум жок, жегеним аш болуп, тамагым жакшы синди. Ар ким өз эмгеги менен гана адал жашай алат. Жеген да аш болот, - дептир.

Ошондо атасы уялып:

- Уурулук жаман иш турбайбы, балам, сенин оң жолго түшкөнүң

жакшы, - деген экен» [173].

Мына ушундай жомокту окуп берип, балдар менен талдоо жүргүзүү аркылуу азыркы жаштарды адилеттикке, ак эмгек кылууга тарбиялоо зарыл. Жомоктогу элдик ой – аталарды жаман жолдон кайтарууда балдардын да таасири болот дегендик. Атасы аягында «Уурулук жаман иш турбайбы, балам, сенин оң жолго түшкөнүң жакшы» деген бүтүмгө келет.

Балдар кичине чагында жомокторго ишенет, алардын жомок экенин билбейт, ошону үчүн алардын рухий дүйнөсүн күн сайын жомокко толтуруу керек. Кыргыз педагогдору дүйнө элдеринин балдар үчүн жомокторун которуп «365 күн» деген китеп чыгарды, демек, ар бир күнгө балдар бирден жомок окусун деген тилек болду.

Жомоктор аркылуу элдик педагогдор балдарды мекенчилдик, адеп-ахлактык, экологиялык, эмгекчилдик, демократиялык, укуктук, дене тарбиялык, эстетикалык жактан тарбиялоого жетишкен.

1.3. Жомоктордун жанрдык табиятын жана окутуу проблемаларын изилдөөнүн тарыхы.

Алгач ирет жомоктун тарыхнаамасы (батыш европалык илимдерге жомок таануу багытына кеңири экскурс жасоо) С.В.Савченконун «Орус эл жомогу. Жыйноо жана изилдөө тарыхы» аталыштагы ишинде берилген. Кийинчерээк, XX кылымда аталган изилдөө М.К.Азадовский, Ю.М.Соколов, В.П.Аникин, Э.В.Померанцева ж.б. орус фольклористтердин эмгектеринде пайдаланылган. С.В.Савченко XIX кылымдагы фольклористиканын жетишкендиктерин жалпылоо менен жомокторду изилдөөнүн андан аркы жолдорун белгилеп кеткен.

Аталган жанрды изилдөө үчүн олуттуу булактык база жаралган: XVII-XVIII кылымдарда жомоктор жыйнагы (М.Д.Чулков, С.Е.Друковцев, П.А.Тимофеев, В.Л.Левшин) чыккан, бул багытта В.Г.Белинскийдин, И.Н.Пыпиндин, О.Ф.Миллердин, Н.А.Добролюбовдун, П.В.Владимировдун адабият таануу эмгектери жана сын макалалары жарыяланган.

Жомокторун иликтөөдө аны жанр катары караган изилдөөлөрдө төмөндөгү багыттар белгиленди:

- 1) «жомок» термининин табиятын, негизги белгилерин аныктоо;
- 2) жомок жанрынын генезиси табуу;
- 3) жомоктордун жандык, тектик, түрлүк, тематикалык классификациясы;
- 4) жомоктордун поэтикасы.

«Жомок» терминин аныктоо маселеси XIX кылымдын 40-50-жылдарынан тарта башталат, ал В.Г.Белинскийдин, К.С.Аксаковдун, А.Н.Афанасьевдин, Б.М.Соколовдун жана А.И.Никифоровдун ж.б. эмгектеринде чагылдырылган. Алар миңдеген орус жана чет элдик жомокторду окуп, изилдеп чыгып жомок деп эмнени эсептешибиз керек, же бардык эле фантастикалуу аңгемелерди жомок деп айтса боло береби, же мындан тышкары жомоктук эмес прозаны эсептесе болобу деген суроолорго жооп издешкен. Изилдөөчүлөрдүн пикири жомокту аныктоодо маңыздуу белгилерин тандоо аспектисине келгенде ажырап кеткен. Бир катар фольклористтер жомок деп «бардык эле айтылгандарды», «оозеки айтылган бардык аңгемелерди» эсептейт. Ал эми айрымдар (Ю.М.Соколов) фантастикалуу, авантюралуу-новеллисттик жана турмуштук мүнөздөгү оозеки поэтикалык аңгеменини айтат.

XX кылымдагы орус жомок таануучулардын негиздөөчүлөрү жомокту жана анын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү улантышкан. Жомок теориясы жана практикасы М.К.Азадовский, В.Я.Пропп, В.М.Жирмунский, Э.В.Померанцева, В.П.Аникин, И.П.Лупанова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде айтылган. Кийинчерээк жомоктордогу сюжет куруу проблемасы (С.Г.Лазутин, В.Я.Пропп, Е.М.Мелетинский, В.Б.Шкловский ж.б.), жомоктун жанр катары башкалардан айырмачылыктары (Н.И.Кравцов, Н.М.Ведерникова, Э.В.Померанцева, В.П.Аникин ж.б.), жомоктордогу мезгил жана мейкиндик түшүнүктөрү (Д.С.Лихачев, В.А.Бахтина, Н.М.Герасимова, С.Ю.Неклюдов ж.б.), жомоктордогу тарыхыйлык жана мифологиялууулук (Э.В.Померанцева, В.Я.Пропп, Е.А.Тудоровская,

Е.М.Мелетинский, А.Ф.Анисимов ж.б.) жомоктук фантазиянын табияты (Д.Н.Медриш, Е.М.Неелов, В.С.Непомнящий ж.б.), ж.б. советтик жомоктаануучулардын эмгектеринде изилдинди.

Жомокту изилдөөдө татаал жана талаш туудурган маселелердин бири генезиси (чыгышы, пайда болушу) эсептелет. Элдик жомоктордун келип чыгуусу тууралуу маселеде бир нече принципалдуу ажырымга ээ агымдар же мектептер бар: 1) мифологиялык; 2) тарыхый; 3) өздөштүрүп алуу мектеби (миграциялык).

Мифологиялык теория Батыш Европада XIX кылымдын башында пайда болгон. Анын негиздөөчүлөрү болуп немец окумуштуулары бир тууган Гриммдер эсептелет, алар «Kinder und Hausmarchen» деген эмгегинде биринчилерден болуп ар кыл европа элдеринин жомокторунун келип чыгуусу жана окшоштуктары тууралуу илимий маселени көтөргөн. Өз эмгегинде бир тууган Гриммдер индоевропалык биримдик доорунда жомок миф болгон деп тастыктайт. Алардын пикири боюнча, илим ал кезде мындай мифтин мүнөзү кандай болгондугун аныктоо үчүн жетиштүү каражаттарга ээ эмес болгон. Дин кудайлардын дини болуп, жомок (gotter mythen) – кудайлар тууралуу мифке барып такаларын айтышкан. Бир тууган Гриммдер өзүнүн алдына немец мифологиясын калыбына келтирүү максатын коюшкан, ал үчүн алар байыркы германдыктардын фольклорун жана тилин изилдөөгө киришкен. Окумуштуулар улуттук маданияттын тамыры байыркы элдик ишенимге барып такаларын биринчи жолу айтышты. Я.Гриммдин «Немецкая мифология» сыяктуу эмгектери ушундай теориялык багытта жазылган. Орусияда мифологиялык теорияны улантуучу катары 1840-1850-жылдар аралыгында «биринчи орус окумуштуу-фольклористи» Ф.И.Буслаевди айтууга болот. Бир туугандар Гриммден кийин Ф.Буслаев фольклордун, тилдин жана мифологиянын ортосундагы байланышты аныктайт, элдин көркөм чыгармачылыгынын жамааттык табиятынын принцибин бөлүп карайт. Ф.Буслаев индоевропеизм көз карашын жомоктун мифологиялык мүнөзү тууралуу жобосу аркылуу негиздейт, ал өткөн заманда жомоктордун

эл аралык окшоштугу тууралуу маселе менен байланышта каралган: «Бул элдердин мифология, тил, ырым-жырым жана поэзия боюнча жакындыгы, индоевропалык элдердин түбү теги жалпы тарыхый келип чыгуусу бир экендиги менен аныкталары эч күмөн жаратпайт» [42, 208].

Өткөн убакта ал үчүн жомок – бул миф жана бул миф салыштырмалуу изилдөөгө алуу аркылуу калыбына келтирилиши керек. Байыркынын калдыгы катары жомок өзүндө бардык индоевропалык тилдерге жалпы тиешелүү байыркы мифтерди камтып турат, бирок бул мифтер ар кандай тарыхый таасирлерден улам жаңыланган кийинки муундарда өзүнүн маңызын жоготкон. Андыктан, Ф.И.Буслаевдин пикири боюнча, ойлордун кийинки образына карата уламыш эмес, келжиректик, ойдон чыгарылгандык болуп калды. Ф.И.Буслаевдин «Славян жомоктору» эмгегинде жомок алгачкы коомдогу мифтин чагылдырылышы деп айтылган [42, 210].

Ф.И.Буслаев «Хрестоматия по истории методики преподавания литературы» деген окуу китебин түзгөн [41], «Славянские сказки» деген китепти жазган [42].

Немис окумуштуусу Ф.Крейцердин «Байыркы элдердин, өзгөчө гректердин символикасы жана мифологиясы» деген эмгегинде «жомок миф болгон» деген идеясын тастыкталат. Ф. Крейцердин пикири боюнча, мифтер айрым адамдар, атап айтканда, жрецтер тарабынан ойлоп чыгарылган, алар калктын калың катмары үчүн жеткиликсиз болгон философиялык окууну жогорку символдорго салып, аны массанын колдонуусуна сунуштаган.

XIX кылымдын 60-жылдарынын ортосунда Россияда «кенже мифчилердин» (О.Ф.Миллер, А.Н.Афанасьев) салыштырма мифология мектеби пайда болот. О.Ф.Миллердин солярдык-мифологиялык концепциясында асман, күн, чагылган, күндүн күркүрөгөнү тууралуу алгачкы түшүнүктөр мифтин негизинде жатат деп айтылат. Байыркы дин жаратылышты, анын күчтөрүн ыйык туткан дин болгон. О.Ф.Миллердин мээнетти менен зор материал олуттуу тандоого алынып, байыркылыгы ар кыл катмарларды орус эпосунда аныктоо менен тарыхый тиричилик

элементтерин мифологиялык элементтерден ажыратуу аракети жасалган.

«Кенже мифчилердин» орус мектебинин көрүнүктүү өкүлү болуп А.Н.Афанасьев эсептелет. «Славяндардын жаратылышка болгон поэтикалык көз карашы» [23] эмгегинде олуттуу фактылык материалдын негизинде тилдин тарыхы аркылуу мифтердин келип чыгуусуна түшүндүрмө берилген. Диалектилерге жана фольклордун тилине шилтеме жасоо менен А.Н.Афанасьев мындай дейт: «Байыркы муундун мааниси сезилип турган», «Аталыштардын басымдуу көпчүлүгү жаркын метафораларга негизделген», «Бара-бара метафоралар күнүрт тартып, метафоралык окшошууга алып келген жана чыныгы факт катары кабылданып калган» [23, 7]. Мына ушундан келип миф жаралган: «Түшүнүктөрдүн баштапкы байланышы унутулуп, жоголгон соң, метафоралык окшоштуруу эл ичинде чыныгы фактынын бардык маанилерине ээ болуу менен, канчалаган тамсил өңдүү уламыштарды жаратууга түрткү болду... Ийри-буйру чагылган оттуу жылан, учурган шамал канатка, жайкы күндүн күркүрөгөнүнүн ээси – оттуу окторго ээ» [23, 7]. А.Н.Афанасьев эч кандай далилсиз эле «негиз» - бул алгачкы коомдогу адам абдан жакын болгон табияттын кереметтүү күчтөрү деген аныктаманы кабыл алууда. Изилдөөчү мындай деп жазат: «Анын (жомоктун) баяндоосунун предмети – адам, анын коомдук кооптонуулары жана каармандыгы эмес, касиеттүү жаратылыштын түрдүү кубулуштары эсептелет» [23, 9]. Тарых таржымалында мифтер олуттуу иштеп чыгууларга кабылган. Андыктан А.Н.Афанасьев үч принципалдуу маанилүү учурду белгилейт.

XIX кылымдын 70-жылдарына карата мифологиялык мектепте кризис байкала баштайт. Жомоктогу баяндоодо окшоштук маселеси келип чыгат, жана мындай окшоштук индоевропалык бирдейликтин эмес, элдердин ортосундагы маданий баарлашуунун, өз ара алакалашуунун натыйжасы катары түшүндүрүлөт. Мына дал ушул көз караштан орус изилдөөчүсү А.Н.Пыпин айрым сюжеттерди изилдөөгө киришкен. «Байыркы повесттердин жана орус жомокторунун адабий тарыхынын очерки»

аталыштагы китебинде сюжеттин саякаттоосу түшүнүгү менен дал келүүчү сюжеттердин адабий тарыхы түшүнүгү киргизилет. А.Н.Пыпин орустарга бизге Византиядан чыгармалардын кирүү жолдорун түштүк славяндарга, Польшага, роман-герман дүйнөсүнө алып барып такайт, жана мындай саякаттоолор зарыл көрүнүш экенин белгилейт. Поэтикалык чыгармалардын мындай саякаты кадимки жана зарыл көрүнүш болгондуктан, кандай гана кызыктуу дастан же повесть болбосун, ар туш тарапка, ар кыл элдерге тарап, өзүнүн физиономиялык түрүн өзгөрткөн, муну менен мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн жоготпогон, узакка созулган адабий тарых-таржымалга ээ болгондугун айткан. Ошентип, А.Н.Пыпин өз ишинде жомоктук сюжеттердин мифологиялык келип чыгуусуна жол берүү менен элдик жомоктун генезисинен кайтат, бирок көңүл чордонун саякаттоочу сюжеттерге бурат. Өзгөчө оозеки жана жазуу салттарынын карым-катышы тууралуу маселени кеңири карап чыгат. Анын пикири боюнча, алар бири-бири менен катышып, жалпы тагдырга ээ болушу мүмкүн, бирок автор оозеки жана жазма берүүнүн бири-бирине дал келбегендигин айтат.

Теодор Бенфей элдик жомоктун генезиси маселеси боюнча өзүнөн мурунку окумуштуулардын көз караштарын системалаштырды. «Панчатантры» китебин иликтөөгө алуу менен, аны кийинки монгол, байыркы иран, сирия, араб, байыркы еврей, антикалык, византиялык, роман-грек тилдерине которулушун салыштырып чыкты. Ал прозалык фольклордун сюжеттик молдугунун келип чыгуусунун индиялык тегин тастыктап, Эзоптун тамсилдеринин негизинде аларды антикалык доорго алып барып такайт. Окумуштуу индиялык чыгармалар Батыш Азиянын аймагына, андан ары – Африкага, Сенегалдын тургундарына жана түштүккө карай бечуандар менен готтентторго чейин жеткен деп эсептейт. Таралуу пункттары катары бул учурда Византия, Италия, Африка аркылуу Испания эсептелген. Ал эми б.э. I кылымынан тарта буддалык адабият менен кошо алар Кытайга жана Тибетке байма-бай кирип турган. Бул өлкөлөрдөн тышкары индиялык сюжеттер монголдорго да жеткен. Монголдор, өз кезегинде, жомоктук

материалды орустарга жеткирген, алар аны литвалыктарга, сербдерге жана чехтерге чейин узаткан.

Фольклордун, анын ичинде жомокторун салыштырма-типологиялык генезисин Россияда А.Н.Веселовский изилдеген. Анын «Соломон жана Китоврас тууралуу славян дастандары жана Морольф менен Мерлин тууралуу батыштын легендалары. Батыш менен Чыгыштын адабий баарлашуу тарыхынан» деген докторлук диссертациясында жомоктордун сюжеттеринин бири-биринен алыныш фактысын аныктайт. Сюжеттер жана образдар Индиядан – Иранга, бир жагынан – еврейлерге, экинчи жагынан – Византияга өткөн. Бул багыттар боюнча аталган сюжеттер бүткүл Чыгыш менен Батышка тараган. А.Н.Веселовский мифологиялык мектептин окууларына таянып ошол эле кезде жомоктун «схемасы» ар кайсы жерде өз алдынча түзүлүшү мүмкүн деп айтылат.

Элдик жомоктордун генезисин изилдөөгө олуттуу салым кошкондордун бири катары *антропологиялык мектепти* айтууга болот. Фольклордук көрүнүштөрдүн окшоштугу бул багыттын өкүлдөрү тарабынан этнографиялык тартиптеги окшоштукту билдирген айрым учур катары каралат. Антроплогисттердин көз карашы боюнча, окшоштук бардык элдер үчүн жалпы белгилүү болгон адамдын психологиясы мыйзамдарында тамыр алган.

Антропологиялык теориянын негиздөөчүсү Эдвард Тейлор бир катар изилдөөлөрүндө жомоктук ойдон чыгаруунун келип чыгышы маселеси боюнча далилдердин жана ой жүгүртүүлөрдүн дыкат ойлонулган системасын берет. Ал алгачкы коомдогу адамды изилдөөгө белсенген алгачкы окумуштуулардан болуп калды.

Алгачкы коомдогу адамдын психикасын изилдөө Тейлорду анимизм (anima - жан, рух) тууралуу окууга түрттү. Ал анимизм – алгачкы коомдогу адамдын көз карашы деген пикирге келет, ага ылайык бизди курчап турган бардык нерсенин жаны же руханий башаты бар деп айтылат. Таштар сүйлөшөт, бак-дарактар аларды кыйып жатканда кансырайт дейт. Анын

пикири бардык элдер өнүгүүнүн окшош жолун басып өтөт. Заманбап Европанын бардык элдери качандыр бир убакта азыркы учурдагы «жапайы» элдер жашап жаткан алгачкы коомдук абалда болушкан дейт ал. Мындай салыштыруунун чөйрөсүнө ал адамзаттын өнүгүүсүнүн баштапкы баскычтарын билдирген алгачкы коомдогу элдердин мифтерин да киргизген. Анын пикири боюнча, заманбап маданият бул алгачкы коомдогу маданияттын аңдалбаган, кайрадан каралып чыккан калдыктарын камтып турат. Ошентип, жомок – бул алгачкы коомдогу мифтин калдыктары. .

Э.Тейлордун ишин улантуучулар Эндрю Лэнг жана Джеймс Джордж Фрезер анын жомоктун генезиси жана мифтин келип чыгышы тууралуу ойлорун дагы улай тереңдетишти. Э.Лэнг биринчилерден болуп жомокту изилдөөгө социалдык турмушту мисал алат. Фольклордук көрүнүштөрдүн окшоштугу анын айтуусу боюнча социалдык турмуштардын окшоштугунан жаралат. Байыркы уруулук түзүлүштө кайсы бир адамдардын тобу менен кандайдыр бир жаныбардын ортосундагы туугандык байланышка болгон ишеним кеңири тараган. Жаныбар кандайдыр бир деңгээлде башталгыч – тотем (түндүк америкалык индей уруусунун тилинен которгондо «уруу», анын «уруусу» дегенди билдирет) болуп эсептелген. Тотемизм – уруунун колдоочусу, анын башчысы эсептелген тигил же бул жаныбарга же өсүмдүккө сыйынуу. Тотемизм адамдын жаратылыш менен болгон байланышын, ага көз карандылыгын диний аңдоонун өзгөчө формасы болуп эсептелет.

Жомоктун пайда болуусун далилдөөнүн натыйжалуу ыкмасы – тарыхый усул. биринчиден, белгилүү мезгилге – жердин жаралуусуна байланыштуу; экинчиден, элдик жомокту аныктоо максатында тарыхый мамиле, анын келип чыгуусунун сырткы объектисине кайрылууга мүмкүндүк берет. Элдик жомоктун пайда болуусу тууралуу маселеде, биринчи кезекте, биз жомоктор дүйнө элдеринин фольклордук мурасынын контекстинде пайда болот жана өнүгөт деген фактыга таяндык.

Ошентип, илимде жомоктун пайда болуусунун үч теориясы

калыптанган: мифологиялык, адабий башкалардан өздөштүрүү, антропологиялык. Мифологиялык мектептин негиздөөчүлөрү индоевропалык биримдик доорунда жомоктор миф болгон, алардын негизинде асман, күн, чагылган, күндүн күркүрөшү, кудайлар тууралуу алгачкы коомдогу калыптанган түшүнүктөр камтылган деп айтышат. Жомок алгачкы коомдогу мифтин чагылдырылышы деп эсептелген.

Антропологиялык мектепте фольклордук көрүнүштөрдүн окшоштугу этнографиялык тартиптеги айрым учур катары каралган. Мындай теориянын жактоочуларынын негизги принциптери төмөнкүлөр: жомоктук материалдык окшоштугу бардык элдердин адамдык психикасынын жалпы мыйзамдарында катылган; адамзаттын өнүгүүсүнүн алгачкы баскычтарында анимизм – курчап турган дүйнөгө жанды же руханий башатты ыйгарган көз караш өкүм сүргөн; тотемизм адамдын жаратылыш менен болгон байланышын жана андан көз карандылыгын диний андоонун өзгөчө формасы болуп калды.

Жомоктук жанрдын генезиси маселеси боюнча фольклористикада олуттуу салым кошкон эмгектердин катарына окумуштуу В.Я.Проптун «Морфология сказки» (Ленинград, 1928)», «Исторические корни волшебной сказки» (Ленинград, 1948) деген эмгектери эсептелет, мында жомокту стадиялуу жана системалуу изилдөө идеясы каралган. В.Я.Пропп жомоктун келип чыгуусуна материалисттик негиз берген, мында ал коомдун өнүгүүсүнүн социалдык-тарыхый мыйзамдарына негизделген деген идеяны биринчи планга коёт.

Жомокторду изилдөөдө салыштырма-тарыхый, типологиялык-салыштырма усулду көптөгөн кызыктуу маалыматтарде берет. Б.Н.Путиловдун «Методология сравнительно-исторического изучения фольклора», «Эпическое сказительство: типология и специфика», В.М.Жирмунскийдин «Сравнительно-историческое изучение фольклора», «Эпическое сказание об Алпамыше и «Одиссея» Гомера», «К вопросу о международных сказочных сюжетах» ж.б. эмгектери ушундай багытта жазылган.

Жомоктордун адабият таануу аспектиси С.Б.Адоньеванын «Волшебная сказка в контексте традиционной фольклорной культуры» [9], Н.П.Андреевдин «Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне» [18], Ан Сан Хундун «Семантическая структура волшебных сказок» [19], Л.Г.Барагдын «Взаимосвязи и национальное своеобразие восточнославянских народных сказок» [28], Н.М. Ведерникованын «Русская народная сказка» [44], «Контаминация в русских народных волшебных сказках» [45], В.Г.Гандын «Греческие и албанские сказки» [49], О.А.Давыдованын «Традиционные языковые средства русской народной волшебной сказки (определятельные сочетания, поэтические формулы)» [53], И.И.Круктун «Восточнославянские сказки о животных: Образы. Композиция» [80], А.К.Насыров менен П.А.Поляковдун «Сказки казанских татар и сопоставление их со сказками других народов» [118], А.М.Новиковдун «Творческий портрет сказочницы А.К.Барышниковой (Куприянихи)» [116], Н.А.Николаев менен В.А.Сафоновдун «Истоки славянской и евразийской мифологии» [121] деген эмгектеринде орус, татар, чыгыш славян, албан, грек ж.б. элдердин жомокторунун семантикасы, тилдик жана поэтикалык өзгөчөлүктөрү, салттуулугун, типологиялык байлыныштары каралат.

Жомокторду окутуу технологиялары боюнча эмгектерди бир нече типке ажыратып кароого болот. Биринчилери, жомоктор боюнча өтүлгөн сабактардын баяндамалары, иштелмелери, методикалык ой-пикирлер. Аларга Н.А.Бодрованын «Уроки внеклассного чтения в IV классе» [39], Л.Н.Витковскийдин «Урок-праздник. Обобщающий урок по сказкам в V классе» [39], В.Я.Коровинанын «Сказки Пушкина» [82], В.Рыбаковдун «Сказочник и его сказки» [141], Е.В.Субботскийдин «Ребенок открывает мир» [149] ж.б. эмгектерди кошууга болот.

Экинчилери – жомоктор темасын инновациялык технологиялар менен окутуу тууралуу изилдөөлөр. Ага Л.А.Камалованын «Инновационные формы изучения русской народной сказки в национальной школе» [72], «Инновационные

приемы изучения народной сказки» [73], «Изучение русских народных волшебных сказок на уроках литературы в 5 классе в контексте «диалога культур» [74], Н.Соосардын «Интерактивные методы преподавания» [153], Н.Д.Тамарченко менен Л.Е.Стрельцованын «Путешествие в «чужую страну» [156], Л.В.Тычинанын «Комплексное применение средств обучения на уроках литературы» [161], С.А.Мухинанын «Нетрадиционные педагогические технологии в обучении [114] деген эмгектерин атап кетүүгө болот.

Үчүнчү топтогу эмгектер – жомоктордун поэтикасын, тилин, стилин талдоого алган В.И.Капиностун «Развитие речи: теория и практика обучения» [76], П.И.Колосовдун «Словарная работа на уроках литературного чтения» [81], Т.А.Ладьженскаянын «Живое слово: Устная речь как средство и предмет обучения» [91], М.Л.Павловскаянын «Функционирование детерминантов тексте» [128], И.А.Разумованын «Стилистическая обрядность волшебной сказки» [139], С.В.Шамаеванын «Антология сказки» [166] деген изилдөөлөрү.

Ал эми кыргыз адабият таанусунда жана педагогикасынын тарыхында жомокторду жазып алуу, изилдөө ХХ кылымдын башында башталган. 20-жылдары Кыргыз Эл Агартуу Комиссариатынын алдында оозеки адабий чыгармаларды жыйноо боюнча бөлүм ачылган. Ошолор тарабынан 1922-жылдан жомоктор жазып алына баштайт. Каюм Мифтаков Талас өрөөнү боюнча билим берүү мекемелеринде нускоочулук жана усулчулук кызматтарында иштөө менен Көпүрө-Базарда фольклор жыйноочу ийрим уюштурат; «Кызыл степь» аттуу мугалимдерге усулдук жардам берүүчү кол жазма журнал чыгарат. 1923-жылы Олуя-Атадан ат сатып алып, ошол аты менен Таластын баш-аягын кыдырып жүрүп, Эркебай Бердибай уулунан «Шырылдаң», «Кырчыга, пайгамбар, көгүчкөн», «Түлкү, чапкене, ташбака – эгин эккени», «Чегиртке менен көпөлөк», «Бейиш менен тозок», «Өлүм менен өлгөн», «Коён жылы», «Азирейил» ж.б. ырларды, жомокторду жазып алган. Ага Эркебай Субанкул уулу, Рыспай Дыйканбай уулу, Сулайман Конокбай уулу, Өмүрбек Кудайбергенов деген айтуучулар жомокторду,

элдик дастандарды айтып берет жана жаздырат.

Ошол 20-30-жылдарда Ы.Абдыракманов, Ж.Жамгырчиев, А.Кыштобаев ж.б. интеллигенттер жомокторду жазып алууга катышат. А.Токомбаев «Курманбек» деген жомок жазып, 1923-жылы жарыялат. Каюм Мифтаков агартуучу Байымбет Абдырахмановдун (Тоголок Молдо) чыгармаларын жазууга киришет.

1922-жылы П.Фалевдин «Как строится кара-киргизские былина» деген адабий теориялык макаласы жарыяланат.

1926-жылы К.Баялиновдун «Түлкү менен суур», «Чабалакей менен жылан» деген элдик жомоктордун негизинде жазган адабий жомоктору жарык көргөн.

20-30-жылдарда «Эне тили» окуу китептери, адабият хрестоматиялары жарыяланып, алар көптөгөн жомокторду талап кылып, авторлор жана түзүүчүлөр (У.Абдукаимов, М.Абдыкеримов, Э.Арабаев, А.Осмонов, К.Тыныстанов, С.Нааматов ж.б.) өздөрү жомок жазууга жана которууга мажбур болгон. К.Тыныстановдун 1924-жылдан баштап чыга баштаган окуу китептерине «Адам тууралуу», «Куштар», «Аялдар», «Малдар», «Талаага тай өнүптүр», «Тергөө», «Малдардын талашы», «Арпа менен буудай», «Ууру», «Таштанды ит», «Алдар көсө жана шайтан», «Калпычы» ж.б. жомоктук мазмундагы жана стилдеги аңгемелери киргизилген.

1934-жылкы мектеп программасына «Манас» эпосунан «Тал чокунун көрүнүшү» деген эпизод, Токтогул Сатылгановдун айтуусундагы «Кедейкан» жомогу киргизилген.

1944-жылы алгачкы жолу кыргыз эл жомоктору орусча чыгат (адабиятташтырып, иштеп чыккан Н.А.Мучник).

Кыргыз жомокторун жарыялоо тарыхында 1954-жылы чыккан «Киргизские народные сказки» аттуу китеп өзгөчө мааниге ээ болгон. Жомокторду иштеп чыккан жана китепти түзгөн театроведом Дмитрий Львович Брудный болгон, аларды Г.Шарипова орусчага которгон. СССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун грифи менен

чыккан бул китептин кийинки басылыштарына (1962, 1968, 1977, 1981) жазуучу Касымбек Эшмамбетов да кошулган. Айрым басылыштары Лидия Ильинанын жасалгалоосу менен жарык көргөн (Киргизские народные сказки / Пер. с кирг., сост. и обраб. Д.Брудного и К.Эшмамбетова. Предисл., авт. примеч. Д. Брудного. – 2-е изд., доп. – Ф.: Кыргызстан, 1981) .

Н.Алембекова айтып берип, П.Г.Леденёв түзгөн кыргыз эл жомоктору орусча үч жолу (1966, 1972, 1987) басылат. Бул китепке Ч.Айтматов, К.Жантөшов жазган адабий жомоктор да киргизилет. (Киргизские народные сказки: Для детей сред. школ. возраста / Пер. с кирг. Сост. Леденёв П.Г.; Худож. К.Сейталиев. – Ф.: Мектеп, 1987.).

1960-жылы Д.Сулайманов «Кыргыз эл жомоктору» деген китепти түзгөн, өзү да көптөгөн жомокторго автор болуп саналат.

С.Жигитов 1968-жылы «Жаш ленинчи» журналына «Жомок кантип жаралат» деген кызыктуу жана полемикалуу макаласын жарыялайт.

1974-жылы Т.Молдогазиев элдик оозеки чыгармаларды 4-5-класстарда окутуу боюнча «Изучение устного народного творчества в IV-V классах киргизской школы» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон жана 1988-жылы «Элдик оозеки чыгармаларды V-VI класста окутуу» деген темада методикалык колдонмосун чыгарган [111]. Элдик оозеки чыгармачылыкты мектепте окутуу боюнча эң алгачкы диссертациялык иште жомокторду окутуунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары да көрсөтүлүп, диссертант өзүнүн жеке методикасын да сунуш кылган.

Т.Молдогазиев «Кыргызстан маданияты» жумалыгына (1972) жарыялаган «Адабий жомоктор» аттуу макаласында: «Элдик жомоктордун ядросу, базасы – бул, элибиздин өз турмуш-тиричилиги, анын тарыхы, үрп-адаты, этикалык жана эстетикалык көз караштары, жашоо тажрыйбалары», – деп айтып, адабий жомокторду мындай түрлөргө ажыратат:

1. Элдик жомоктордун мазмунун кайра айтуу менен түзүлгөн ыр же кара сөз түрүндөгү жомоктор.

2. Элдик жомокторду кайрадан иштеп чыгуу менен түзүлгөн ыр же кара сөз түрүндөгү жомоктор.

3. Элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын идеялык мааниси боюнча түзүлгөн ыр же кара сөз түрүндөгү жомоктор;

4. Элдик жомоктордун салттарына таянган, анын закондоруна баш ийген ыр же кара сөз түрүндөгү жомоктор.

1985-жылы Б.Маленов, К.Сабаева, А.Садабаев 5-класстын адабият окуу китебине [93, 94], 1987-жылы Н.Кангельдиев 6-класстын адабият окуу китебине карата методикалык колдонмолорунда ошол класстардагы элдик жомокторду жана адабий жомокторду окутуунун жолдорун көрсөтөт. Ушундай эле иштер К.Артыкбаев менен Б.Исаковдун «5-класста «Биздин адабиятты» окутуунун методикалык колдонмосу» китебинде [20] улантылат.

80-жылдарда элдик жомокторду окутуу боюнча Кыргыз педагогика илим-изилдөө институтунун илимий кызматкери Н.Кангельдиевдин «Адабияттык окуу сабагында адептүүлүккө тарбиялоо» деген макаласы (1981), «Орто мектептин IV-VI класстарында эл чыгармаларын үйрөнүү» деген методикалык колдонмосу (1985) жарыяланып, аларда жомокторду окутууга да орун берилген.

«Мугалимдер газетасы» басылмасына 1963-жылы Т.Абдыракуновдун «VI класста Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» деген поэмасын үйрөтүү» [5], 1976-жылы Т.Абыковдун «Күч бирдикте» чыгармасын окутуу» [8], «Эл агартуу» журналынын 1983-жылдагы № 8 санына Т.Ашырбаевдин «5-класста Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасын окутуу» [21], аттуу макалалары «Эл агартуу» журналынын 1983-жылдагы №8 санына, «Кыргызстан маданияты» газетасынын 1987-жылдагы августта айындагы чыгарылышына С.Карымшаковдун «...Мээримдин» көркөм дүйнөсү» [77] аттуу макалалары жарыяланган.

Кыргыз элинин салттуу педагогикасын, анын ичинде элдик жомокторун Борбор Азиядагы башка элдердин маданияты менен салыштыра изилдеген А.Э.Измайловдун «Народная педагогика: Педагогические воззрения народов

Средней Азии и Казакстана» (1991) деген эмгеги этаптуу иштердин бири болгон.

С.Жигитов «Адабият – көркөм сөз өнөрү» [56] аттуу макаласында адабий чыгармаларга маданият таануунун, философиянын аспектисинен ой жүгүртөт.

1979-жылы К.К.Кыдыралиев «Проблемы воспитания в киргизских народных сказках» деген темада педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга жетишкен, «Проблемы познания и воспитания в киргизских народных сказках» деген китебин (1979) чыгарган.

Кыргыз адабият таануусунда «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очеркине» (1973) [172] жана «Кыргыз адабиятынын тарыхы» деген жети томдук эмгекке (2004) С.Байкожоевдин «Жөө жомоктор» деген макаласын чыгарган, бул эмгек кыргыз жомокторун ар тараптуу талдаган эмгек болуп эсептелет. 1975-жылы «Кыргыз эл жомоктору» (түзгөн Б.Кебекова, А.Токомбаев) деген жыйнак чыгып, анда жомоктор бир топ толугураак көлөмдө берилген.

С.Рысбаев «Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери» деген китебинде [143], 2006-жылы коргогон «Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү» аттуу темадагы докторлук диссертациясында [144] фолькордук чыгармалардын, анын ичинде жомоктордун балдарды тарбиялоодогу педагогикалык жана эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн ачып берет. Ал мындай деп жазат: «Мугалим башталгыч класстарда балдарды кичинекей деп, жомокту окутууда, же кайсы бир тарбиялык таасири терең уламыш же макал-лакапты окуп-талдоодо – окуучуларга анын тарбия-таалимдик идеяларынын негизинде жаткан жыйынтыктуу элдик идеяны толук айтып коюу эле бардык проблеманы чечер анчалык мыкты ыкма болуп саналбайт. Мугалим окуучуларга жомок аркылуу турмушту таанып-билүүгө багыт берер ойдун учугун чубап берүүсү гана кажет. Ал ойдун учугун окуучу чубап отуруп, акыры өзүнүн ой туюму менен элдик моралдык жыйынтык

ойду өзү тапсын. Ал иш-аракетке чыгармага болгон оң эмоциянын калыптанышынын натыйжасында гана жетет. Ошондуктан оң эмоция + мораль деген модель элдик адабий чыгарманы таануунун бирден-бир жолу – турмуштун жолу, багыты болуп калары бышык» [144, 37].

С.Рысбаев окуу китептеринде, хрестоматияларында жомокторду окуучуларга тартуулоонун практикалык жолдорун иштеп чыккан, өзү да жазуучу-жомокчу катары окурмандарга таанылган. Анын кызыктуу жана жаңычыл макаласы «Жомок терапиясы технологиясы жана аны практикада колдонуу ыкмалары» деп аталат [145] жана бул мугалимдер жана ата-энелер үчүн абдан актуалдуу темада жазылган.

А.Муратов «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, тарылышы жана тарыхы» деген эмгегинде [112, 76-77] кыргыз элинин жомокторуна педагогикалы аспектиден баа берет. «...балага жомок айтып берип жаткан адам ичинен жомок токуп атса, угуучу баланын кандай окуяларга, же кандай тематикага кызыгарына карап айта берет, бир эле жомокто кереметтүү окуялар да, турмуштук окуялар да, айбанаттар да катыша бериши мүмкүн. Эң негизги жомоктун касиети – окуялуулугу, ошол окуянын кызыктуулугу, сюжетинин балдардын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө жакындыгы. «Балдарга жомок айтып берүүчү кишиден үч нерсе талап кылынат: биринчиси, балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша репертуар тандайт; экинчиден, жомок айтардан мурда «жомок башы» деп аталган киришүү бөлүгү менен балдардын көңүл буруусун өзүнө топтойт; үчүнчүдөн, жомоктун окуясын керектүү үн, көздүн, колдун, жалпы дененин кыймыл-аракеттери менен аткарып берет. Буларсыз А.И.Никифоров айткандай «ар кандай жомок да куду жаны жок денедей. Жомокторду окуу менен алардын анатомиясын үйрөнүү мүмкүн, бирок жомоктор ааламындагы жандуу турмушту үйрөнүү мүмкүн эмес. Белгилүү жомоктаануучу Ю.М.Соколов да жомоктордун айтылуу маселесине токтолуп: «Ушул жомокту китептен окуңуз эле, эмнеси калар экен!» - дейт. Жомокчулуктагы сөз менен үндүн кошулуп айтылышынын биримдиги тууралуу булардан артык пикир айтуу

кыйын. Профессионал жомокчу жомогун баштай электе эле тыңшоочуну «даярдап» алат, жомок бүткөнгө дейре жомок окуясын бийик чекитке көтөрүп, кийин аста-аста чечилишине алып келип, угуучуну баягы, жомок башталган учурдагы табигый абалга кайтып келтирет». Мына ошондуктан да жазма адабияттагы жомоктордун таасирине караганда анын таасири оозеки айтылган учурда аябай күчтүү болгон.

Прогрессивдүү ойдогу педагогдор элдик жомоктордун педагогикалык маанисин жана балдардын психологиясына таасирин жогору баалашкан жана окуу китептерине кеңири киргизген», - деп жазат ал.

С.Сакиева «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» деп аталган докторлук диссертациялык изилдөөсүндө [147, 178] окуу китептериндеги жомокторду окутуу тууралуу мындай дейт: «Жомоктор дүйнөсү башталгыч класстын балдары үчүн абдан кызыктуу. Жомоктогу каармандардын күчтүүлүгү, оюнун күлүктүгү, апыртмалуулугу баланы башка дүйнөгө жетелейт. Бала жомоктогу каармандай күчтүү, шамдагай, элинин керегине жараган эр азамат, өз элинин акылманы болууну эңсейт, өз каармандарынын кең пейилдигин жактырып, ач көздүгүн, дүйнө кордугун жек көрүү менен баалайт. Жомокту анализдөөдө баланын ар тараптан ойлонуусу ишке ашат.

Жомоктордун түзүлүшүнө караганда тамсилдердин түзүлүшү татаал экендигин белгилөөгө болот. Тамсилдеги каймана (аллегориялык) маанидеги каармандын кейипкери, же болбосо жаныбардын образы аркылуу адамдын образын салыштыруу, жашоодогу ач көздүк, куулук жөнүндө кеңири маалымат алып, аларды бири-бирине салыштырууга, сүрөттөөгө машыгуу мүмкүнчүлүгүн алышат. Ушул жагынан алып караганда, жомок менен тамсилди окутуу бирин-бири толуктап турат.

Башталгыч класстарда элдик оозеки чыгармаларды үйрөтүү жана окутуу окуу программасында, окуу китебинде өзүнчө бөлүм катары берилип, ага карата чыгармалар окутулуп келүүдө. Башталгыч класстардын окуу программасынын талабына ылайык, окуучулар жомокту фольклордун жанры

катары билишет. Адабий окуудагы сунуш кылынган жомоктор бири-биринен композициялык түзүлүшү жагынан айырмаланышат. Ошону менен бирге окуулукта айбанаттар жөнүндөгү, адамдардын турмушун чагылдырган жомоктор сунуш кылынат».

Этнопедагог А.Алимбековдун «Кыргыз этнопедагогикасы» (1997), «Кыргыз элинин билим берүү салттары» (2001) деген китептеринде жана А.Асанова менен бирге жазган «Кыргыз жомоктору улуттук руханий-адептик баалуулуктарды изилдеп үйрөнүүнүн булагы катары» деген макаласында [14] кыргыз эл турмушундагы жомоктордун педагогикалык функциясы тууралуу этнопедагогикалык ойлор айтылат.

Методикалык жактан Ж.Эшиевдин «Ж.Садыковдун «Энелердин жүрөгү» чыгармасын окутуу усулдары» (2004) [170, 170-173] деген макаласы жарыяланган.

Р.Т.Сулайманова «Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында атуулдукка тарбиялоо маселелеринин чагылдырылышы жана алардын педагогикалык тажрыйбалардагы орду» деген темада [155] кандидаттык диссертациясын жазган.

А.Шералиева 2014-жылы «Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында)» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон [167]. «Окуу программасына ылайык жомокторду окутуу «Алтын куш» жомогун окутуудан башталат. Алгачкы сабак жомоктор, алардын өзгөчөлүгү жана маанисине арналып, ошону менен катар эле «Алтын куш» жомогу менен да байланышат. «Алтын куш» жомогунун башкы каарманы «кедей абышканын жалгыз уулу», анын адамкерчилик сапатын, мүнөзүн ачуу үчүн жомоктогу окуяларды, экинчи бир удаалаш өткөн окуялар менен бирге, байланышта талдоо шарт. Ошондо гана окуучуларды жомоктун негизги каарманы менен тааныштырууга мүмкүнчүлүк ачылат. Жомокту өтүп жатканда окуучулардын көңүлү эл арасында байкалбай жүргөн жаш баланын ата-энесин сүйгөндүгүнө, ата-энелик мээримин, ак сүтүн, актоого жасаган демилгесине, жаратылыштын белгисиз сырларын баш ийдире билген жөндөмүнө, тайманбас туруктуулугуна буруу керек.

Жомокту үн кубултуп көркөм окуп берүү да өз натыйжасын бербей койбойт. Көркөм окууда окуучуга таасир эте турган жерлерин тандап алуу зарыл. Мисалы, «Биринчи жылы алманы абышка кайтарат. Бир түнү уктап калып, дагы үздүрүп жиберет. Экинчи жылы алманы кемпир кайтарат. Бир түнү ал да уктап калып, үздүрүп жиберет...». Ушул жерден жалпы класска мугалим суроо менен кайрылат: Абышка-кемпирди жашартуучу касиетке ээ алманы ким үзүп кетип жатат деп ойлойсуңар?

«Үчүнчү жылы алманы кайтаруу кезеги балага келет». Баланын чырма этпей алманы кайтарып отурганы, баланы алтын кушту жаа менен атып жатканы, түшүп калган канатты алып, айсыз караңгы түнгө карабай тыным албай жол жүргөнү, жазуусу бар укмуштуу кара ташка, капасынан качырган көк карышкырга кез келүүсү, жолунда кезиккен кыйынчылыктарды жеңе билүүсү жана акырында досун сагынып зоокада улуп отурган көк карышкыр тууралуу тексттер жогорку деңгээлде, чеберчилик менен окулганда, окуучунун көз алдына тасмададай көз алдына келе түшөт. Көркөм окууда мугалимдин көркөм окуусунан тышкары, окуучуларды ролдорго бөлүштүрүп көркөм окутса да, сабак натыйжалуу өтөт.

Көркөм окуу иши бүткөндөн кийин окуучунун ойлоосун, кыялдануусун өстүрүү үчүн төмөнкүдөй суроолор жалпы класска берилет:

1. «Алтын куш» жомогунда окуя качан жана кайсы жерде болгон?
2. Кандай себептен алтын куш алманы көрүп, аны жыл сайын жеп калды экен?
3. Кедейдин жалгыз баласы коркунучтуу сапарга барбай койсо эмне болмок?
4. Өтө кооз кандай куштарды билесиңер?
6. «Солго баргандын өзү өлөт» деген жакка барса баланын башынан кандай окуялар өтөт эле?
7. Карышкыр балага жолукпай калса, иш кандай болмок?
8. Баласы кайтып келгенче ата-энеси кантипжашап жатышты болду экен?

9. Биз эмне үчүн ата-энебизди сүйөбүз?

10. Биздин сүйүктүү досубуз көк карышкыр эмне кылып жүрөт болду экен?

12. Сен да ата-энеңдин ар дайым жаш бойдон сакталып калышын каалайт белең?

13. Сен баланын ордунда болсоң кандай иш-аракеттерди көрөт элеч?

Ой жүгүртүүгө түртмөлөөчү жогорудагыдай проблемалык суроолорго окуучу оозеки жана жазуу жүзүндө жооп берип жатып, укканына, көргөнүнө карата мамилеси, өтүлүп жаткан материалды өздөштүрүүдө пайда болгон кубанычы жана өкүнүчү угулуп, кыялдануусу байкалып тургандай болушу керек», - деп жазат А.Шералиева [167, 95-96].

Н.Мараимова 2014-жылы «Республиканын мектептеринин V-VI класстарында адабий жомокторду окутуунун методикасы» [98] деген темада диссертациясын коргоду. Диссертант А.Осмоновдун «Толубай сынчы», Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», А.Токомбаевдин «Жетим менен сыйкырчы», Ж.Садыковдун «Эненин жүрөгү» жомокторун окутууда мугалим колдоно турган, кластер, чакыруу, ойлоп түшүнүү жана артка кайтуу (рефлексия) баскычтары, чаташкан логикалык чынжырлар, Троян аты, түгөйлөшкөн ой калчоо, суроолор дарагы, инсерт ж.б. интерактивдүү усулдар менен окутуу технологияларын сунуш кылат.

Б.Б.Батыркулова 2021-жылы «Орто мектептин кыргыз адабияты курсунда легендалык чыгармаларды окутуунун методикасы» деген темаларда кандидаттык диссертацияларын коргогон. Ал Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», А.Осмоновдун «Толубай сынчы», Ж.Садыковдун «Эненин жүрөгү» поэмаларын, Ч.Айтматовдун «Бугу эне» легендасын, Ш.Садыбакасовдун «Ак боз ат» драмаларын окутуу боюнча методикалык изилдөөлөрүн баяндап берет.

2011-жылы С.Кайыповдун «Жок жерден жомок жаралбайт (же кыргыз демократиясынын улуттук уңгусу, азыркы абалы жөнүндө сөз)» деген илимий-популярдуу ой толгоо китеби жарык көрдү [71]. Анда түркиялык

кыргыз жомокчу Мамазакир деген кишинин жомокчулук тагдыры, жомок айтуу чеберчилиги баяндалат.

Жомокторду башталгыч класстарда окутуу боюнча 2-класстардын, 3-класстардын жана 4-класстардын адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонmodo (авторлор Б.А.Абдухамидова, К.Ибраимова, С.К.Рысбаев) бир топ материалдар берилген. Адабий окуу сабагындагы жомоктордун мааниси жана аны окуп-үйрөнүү жолдору» деген бөлүмүндө методисттер төмөнкүдөй пикирлерин айтат: «Кыргыз жомоктору өзүнүн бай тематикасы, ар тараптуу, кең, терең мазмуну менен, «балдардын да, балдардын мугалимдеринин да мугалими» болууга акысы бар.

Жомокторду мектептерде окуп-үйрөнүүдө ири алдыда анын табиятын, үйрөтүүчүлүк жана тарбиялоочулук мүмкүнчүлүктөрүн андап билүүбүз абзел.

Сөздү ушул нукта улайлы: жомок, адегенде, эне тили сабактарында окуп-үйрөнүүнүн объектиси (негизги текст) катары каралмакчы. Тактап айтканда, жомоктор тил сабагында да, адабий окуу сабагында да негизги окуу материалдарынын милдетин аткарат. Ал окутуу менен тарбиялоо ишинде пайдаланылуучу баалуулуктардын жана жүргүзүлүүчү көптөгөн иш-аракеттердин комплексин өзүнө камтыган окуу материалдардын нукура өзү экендигин эске салат. Окуучунун эстетикалык керектөөсү талап кылган, жан дүйнөсүнө жакын турмуштук, психологиялык жагдайлар да, мугалим өз ишинде пайдалануучу психологиялык, педагогикалык, этнопедагогикалык идеялар да жомоктун мазмунуна сыйдырылган. Демек, бул жагдайдан алганда, жомок – окуп-үйрөнүүнүн объектиси гана эмес, ал элдик рухтун алтын сандыгы, түгөнбөс, көөнөрбөс алтын казынасы. Элдик тарбиянын алмашылгыс каражат-куралы катары бааланат.

Экинчиден, жомок (аны бүтүн бир текст катары карасак) адамдын кеп ишкердүүлүгүн табылгасы. Башкача айтканда, жомок – элибиздин кепкордугунун, талантынын, сөзгө чебердигинин натыйжасында жаралган сөз мунарасы!

Балага жомок окуп берүү, жомок үйрөтүү, талдоо иштери иши, натыйжада, баланын өз жомогун табууга, жаратууга багытталгандыктын бир белгиси. Баланын өзүнүн жомок чыгарууга аракеттенүүсү жана ага жетишүүсү бала менен мугалимдин бүткүл чыгармачыл ишинин натыйжалуу, максаттуу жана да жемиштүү болгонун далилдейт. А бардык эле бала «өз жомогун» жаратууга жетише албайт. Андай сапат таланттуу балдарда гана болуусу, же жомоктун табияты ага өзгөчө таасир эткендигинен гана келип чыгуусу да ыктымал. Ошондуктан, жомок менен иштөөдө мугалимдин чыгармачыл иши төмөндөгүдөй жүрүүсү мүмкүн:

- 1) жомок менен таанышуу сабагы;
- 2) жомокту талдоо сабактары;
- 3) өз жомогун чыгаруу, аны талдоо-талкууло сабактары.

Ушундай сабактардагы ишкер аракеттерден кийинки ийгиликтер гана жомок-кеп ишкердүүлүгүнүн туундусу деген тыянакка түздөн-түз алып келмекчи.

Жомок менен иштөө да комплекстүү машыгуу түрүндө болмокчу.

Текст топтомдорунан айырмаланып, жомок сюжеттүүлүгү, окуяларынын логикалуулугу, образдуулугу, эмоционалдуу таасир берүүчүлүгү, эстетикалык рахат тартуулоосу менен айырмаланат. Жомок этнопедагогикалык маани-маңызы бар лексикалык, грамматикалык курулушу бүтүн, ички маанилик байланышы өзгөчө окуу материалы.

Ошондуктан, аны окуп-түшүнүүдө мугалим өз алдынча эки түрдүү максат коёт. Биринчисинде: жомоктун сюжети, идеялык мазмуну, образдары талданат, андан соң, айрым сөздөрдүн мааниси, анын тексттеги ойду ачуудагы ролу мисалдар менен ачылат. Сүйлөмдөрдүн ички логикалык байланышы үйрөтүлөт, окуучунун байланыштуу кебин жана кеп маданиятын өстүрүүдөгү ролу да көңүлдүн борборунда болот.

Демек, жомоктун мазмундук жагы жана лексика-грамматикалык түзүлүшү эне тили сабагында окуучуга билим-тарбия берүүдө комплекстүү кызмат аткарат. Аны мугалим ар бир сабагында максатуу пайдалануусу жана

иш процессинин методикалык аппаратын туура уюштуруусу кажет» [3, 11-12].

Жыйынтыктап айтканда, жомоктордун табиятын, анын генезисин изилдөө, жомоктордун педагогикалык маани-маңызын талдоо, орто мектепте жомокторду окутуунун методикасын изилдөө узак мезгилди басып өттү жана азыр бул жагынан биздин эмгекке негиз боло турган бир катар эмгектер пайда болду.

1.4. Башталгыч класстардын «Адабий окуу» сабагындагы жомокторду окутуунун методологиялык-дидактикалык негиздери.

«Методология» грек сөзүнөн алынган, «methodos» – таанып билүү же изилдөөнүн жолу, теория, окуу, «logos» – сөз, түшүнүк дегенди билдирет. Ал – ишмердүүлүктүн структурасы, логикалык уюштурулушу, методдору жана каражаттары жөнүндөгү окуу; илимдин методологиясы – илимий таанымдын түзүлүү принциптери, формалары жана ыктары жөнүндөгү окуу.

Дагы тагыраак айтканда, ал:

- теориялык жана практикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун жана жүргүзүүнүн принциптеринин жана ыктарынын, жолдорунун системасы;
- таанып билүү ишмердүүлүгүнүн илимий методу жөнүндөгү окуу;
- тигил же бул илимге колдонуучу бардык методдордун жыйындысы.

Методологиянын пайдаланышына байланыштуу: гносеологиялык (а), алдын ала билүү, айтуу (б), кайра түзүү (в) жана уюштуруу (г) милдеттери бар.

Илимде методологиянын иерархиясы бар экендиги да таанылган. Илимдин структурасында төрт деңгээл бөлүнүп көрсөтүлөт:

1. Философиялык
2. Жалпы илимий
3. Конкреттүү-илимий
4. Технологиялык.

Методологиянын бардык деңгээли белгилүү учурларда бири-бирине багынып турат жана татаал системаны уюштурат.

Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү аракетин ичине алган методология абстрактуу түшүнүктөрдөн эмес, үйрөнүү ишмердүүлүгүн ичине алган окуу жана аны ар бир окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө ылайык үйрөтүү, машыктыруу жараянын боюна сиңирген окутуу сыяктуу айкалышкан конкреттүү ишмердүүлүктөн турат. Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү, аны ар бир окуучуга жеткире түшүндүрүү адабият мугалиминин эле эмес, окуучунун да философиялык ой жүгүртүүсүн, логикалык кабылдоосун, көркөм чыгарма сүрөттөп берген турмуш чындыгын өздөштүрүүдө таанып-билүү аракетин талап кылат» [97, 28-29].

Демек, методология бул илимий изилдөө үчүн зарыл болгон ар кандай методдордун топтому, чогуусу, таанып-билүүнүн илимий жолун көрсөтүүчү бирдиктүү бир система, ырааттуулук, эмгекти жазууда, илимий сунуш-пикир айтууда таяныч жана негиз боло турган, мурда башка илимпоздор тарабынан практикадан өткөн, тастыкталган теориялык жоболор.

Бардык илимдердин эң негизги методологиялык негизи – бул таанып-билүү мыйзамдары, а аны философия илими үйрөтөт. Дүйнөлүк философия жомокторду окутуунун методологиялык базасын көрсөтүп берет.

Философиянын негизги концепциясы – таанып-билүүнүн жалпы мыйзамдарын илимий-теориялык багытта үйрөтүү. В.Ф.Асмус «Вопросы теории и истории эстетики» деген фундаменталдуу изилдөөсүндө көркөм сөз өнөрүнүн чыгармаларынын эстетикалык табиятын, кооздукту сүйүүгө үйрөтө тургандыгын айтат. М.М.Бахтин «Вопросы литературы и эстетики», «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса», «Эстетика словесного творчества» деген эмгектеринде адабияттын коомдук маанисин, доор жана адабият түшүнүгүн, эстетика жана эстетикалуулуктун маңызын ачат. Адабияттын турмушту чагылдыруу, автордун интерпетациялоо өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу карайт. Н.А.Бердяев эмгектеринде адабият элдин руханий маданиятын, жашоо деңгээлин, коомду өзгөртө алар күч экендигин көрсөтөт. С.С.Аверинцев, Ю.Б.Борев, Д.С.Лихачев ж.б. философтор, эстетиктер, маданияттаануучулар орус элинин

сөз өнөрүнүн мисалында биздин изилдөөлөрүбүзгө методологиялык негиз болуучу ойлорду айткан. В.Е.Гусев «Эстетика фольклора» (1967) [51], А.Ф.Лосев «Философия. Мифология. Культура» (1991), А.А.Потебня «Слово и миф» (1989), Т.А.Новиковдун «Эпос и миф» [117] деген эмгектеринде фольклордун, анын ичинде жомоктордун табиятын, эстетикалык маани-маңызын кеңири түшүндүрүп берет.

Адабият таануу багытындагы методологиялык таянычтардын катарында В.Я.Проптун «Морфология сказки» (Ленинград, 1928)», «Исторические корни волшебной сказки» (Ленинград, 1948), «Поэтика фольклора», «Фольклор и действительность», «Сказка. Эпос. Песня (собрание трудов)», А.А.Петросяндун «История народа и его эпос», Б.Н.Путиловдун «Методология сравнительно-исторического изучения фольклора», «Эпическое сказительство: типология и специфика», В.М.Жирмунскийдин салыштырма адабият таануу багытындагы «Сравнительно-историческое изучение фольклора», «Эпическое сказание об Алпамыше и «Одиссея» Гомера», «К вопросу о международных сказочных сюжетах» деген макалаларында Борбор Азия жана Сибирдеги түрк-монгол элдеринин эпикалык дастандарын жана жомокторун типологиялык окшоштуктарды: сюжеттик, образдык, поэтикалык жакындыктарды көрсөтөт. Е.М.Мелетинскийдин «Происхождение героического эпоса. Ранние формы и археологические памятники», «Герой волшебной сказки. Происхождение образа» [107] деген китептеринде палеоазиаттык, угро-самодийлик жана тунгус элдеринин фольклордун чыгармаларын салыштырат. Г.Д.Гачев «Национальные образы мира. Курс лекций» (1998) [50] деген эмгегинде маданият таануу аспектисинен адабиятка баа берет.

В.Я.Пропп тексттерди социалдык жактан изилдей келгенде көп жомоктор миф болуп калат деп айтат. «Кереметтүү жомоктор менен айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор менен мифологиялык чыгармаларды окуучуларга ажыратып берүүдө белгилүү фольклорист окумуштуунун ушул пикирин мугалим эч убакта эсинен чыгарбашы керек» [124, 8], - деп жазат

методист Т.Орумбаев. Демек, бул пикирлерге караганда жомок менен мифтин (аңыздын) айрымасын билүү зарыл. миф, миф чыгармачылыгы, мифология жомоктор менен өтө тыгыз түшүнүк. Муну үчүн тексттин социалдык функциясын изилдөө керек. Кереметтүү жомоктор менен айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор менен мифологиялык чыгармаларды окуучуларга ажыратып берүү үчүн В.Я.Проптун идеясы таяныч болуп берет.

«Төө жана Чычкан» деген жомок менен таанышып көрөлү:

«Төө менен чычкан мелдеше кетти.

- Мен күндү сенден мурда көрөм, - деди төө.

- Жок, мени биринчи көрөм, - деди чычкан.

- Сен деген менин кирпичиме да тең эмессиң да. Мен деген сага – тоомун! Дагы мелдешет имиш!

Түн бою төө уктабай, талаанын чок ортосуна туруп алып чыгыш жактан таң сүрүлүшүн, анан күндүн чыгышын күтүп атты.

Чычкан болсо төөнүн өркөчүнө чыгып алып, батыш жакты карап таң атырды. Чычкан куулук кылып, таң сүрүлүп, күн чыга баштаганда адегенде батыш жактагы бийик тоолорго нурун жиберерин билиптир.

Таң куланөк тартып, жер жарып, анан да бир аз убак өтүп, батыштагы тоолорго күндүн мурду канай баштайт. Төө болсо дале чыгыштан көзүн албай, узун мойнун койкойтуп, күндү күтүп зарыгат.

Бир кезде эле чычкан кыйкырат:

- Мен күндү көрүп турам! Карачы?!

Төө чочуп кетет, батышты карайт. Чын эле ал жактагы бийик тоолордо күн нурлары жатат.

Кичинекей чычкан чоң төөдөн акылдуу тура көрсө.

Ошон үчүн жылдын биринчи айы Чычкан айы делип калган дешет».

Мына ушул текст жомокпу же мифби? Аны үчүн мугалим жогорудагы В.Я.Проптун методологиясына таянып карашы керек.

Кыргыз философу Т.Аскарвдун эмгектерди адабияттын философиялык

аспектисин чагылдырууга арналса, А.А.Салиевдин эмгектери адамдын акыл-эси, образдуу ой жүгүртүү, көркөм адабият жана психология, адабияттын эстетикалык тарбияты проблемаларына арналган.

Экинчи бир методологиялык негиз – дүйнөлүк классик педагогдордун изилдөөлөрү, практикалык иштери. Чех педагогу Я.А.Коменский (1592-1670) «Улуу дидактика» (1633-38), «Тилдерге ачык эшик» (1631), «Энелер мектеби» (1632) ж.б. китептеринде өз элиндеги балдарды көркөм адабият менен тарбиялоо ыкмаларын көрсөтөт, бала өмүрүндөгү эне тилдин ролун баса белгилейт. Көркөм адабияттын гуманисттик, демократиялык, таанып билүүчүлүк жана тарбиялоочулук функциясы тууралуу швейцариялык педагог И.Г.Песталоцци (1746-1827) ой ойлорун айткан.

Ал эми орус педагогу К.Д.Ушинский (1824-1871) «Детский мир» (1861), «Родное слово» (1864) деген китептеринде, «Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии» (2 т. 1868-1869), «О народности в общественном воспитании» (1856) аттуу эмгектеринде сөз аркылуу тарбиялоо тууралуу ойлорун айтат. «Родное слово» деген окуу китебинде окуучулар жомоктордун жардамы дүйнөнү таанып билет. Г.Н.Волков айткандай ал энциклопедист-философ, психолог, антрополог, тарыхчы, лингвист, этнограф, фольклорист, адабиятчы болуу менен «...элдик тил жоголгон кезде андан ары эл да жок болот» деп айткан. Элдик фольклорго таянып «Талаага көйнөк кантип өнүп чыкты», «Шалбаадагы балдар», «Аарылар жана чымындар», «Токой жана булак» дегендей темаларда жомок-аңгемелерди жазып, аларга таанытуучулук жана тарбиялоочулук терең мазмун берген. К.Д.Ушинский эң биринчи тарбиячы – бул эл, ал эми ошол элдин жомоктору «эл педагогикасынын биринчи жана жаркыраган көрүнүшү» деген. Анын жазган окуу китептери, ошол китептердин ичиндеги жомоктор менен орус элинин көп мууну тарбияланган, окуу китептерин жана илимий изилдөөлөрдү жазгандар өз эмгектеринде пайдаланган.

Л.Н.Толстой (1828-1910) «Азбука» (1872), «Новая азбука», «Книги для

чтения» (1875), «О народном образовании» (1874) аттуу эмгектеринде орустун улуу гуманист жазуучусу катары гана эмес улуу педагог катары да көрүнөт. Ал туулган жери Ясная Поляна айлында мектеп ачып, ал мектебинин окуучуларына элдик жомокторду жана өзү чыгарган жомоктору окуп берген. Жаратылыш менен жомоктор дүйнөсүн байланыштырган, жомоктор тарбиялык зор күч экендигин белгилеген. Элдик жомоктордун тилен өзү да терең үйрөнгөн жана окуучуларына үйрөткөн.

Жомоктор аркылуу тарбиялоо, жомоктордун идеялык-эстетикалык баалуулуктары В.Г.Белинский (1811-1848), А.И.Герцен (1812-1870), Н.А.Добролюбов (1836-1861), Д.И.Писарев (1840-1868), Н.Г.Чернышевский (1828-1889) сыяктуу орус агартуучу-демокараттарынын эмгегине да чагылдырылган. В.Г.Белинский орус эл жомокторунда элдин акылы жана кыялы, идеалы жана тарбиялык ойлору берилген десе, Н.Г.Чернышевский эл чыгармачылыгынын сулуулугун, тазалыгын баса белгилейт, Н.А.Добролюбов элдин акылмандык элдик фольклордо экендигин айтат.

В.А.Сухомлинский (1918-1970) Украинанын Павлыш орто мектебинде мугалим, директор болуп жүрүп балдарга жүздөгөн элдик жомокторду жана өзү чыгарган жомоктору айтып берип, алардын көзүн ачкан. Жомокторго балдар кандай реакция бергенин «Сердце отдаю детям» деген китебинде чагылдырган. Анын «Жаратылыш – ден соолуктун булагы», «Кубанычтын мектеби», «Тил – элдин руханий байлыгы», «Тагдыр сени мекендин кайсыл гана бурчуна алып барып таштабасын, бешик ырын унутпа», «Ата Мекен – сенин үйүң, сенин турагың» деген сыяктуу сөздөрү афоризмге айланып, элдик фольклор, анын ичинде жомоктор менен сугарылган педагогикасын тастыктап турат. Балдар бир эле жомокту беш, он жолу кайталап укса да, жадабашын, өзүнө бир нерсе кабыл ала беришин айтат. Балдар бул дүйнөдө Баба-Яга, Бака-Падыша, Өлбөс-Кашей жок экенин билсе да, алардын образында жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен кара өзгөйлүктүн кармашы жатканын түшүнөт дейт. Анын «О воспитании» деген классикалык эмгеги жазылган[150].

Геннадий Никадрович Волков (1927-2010) этнопедагогика боюнча илимий-теориялык эмгектеринде да, практикалык иш аракеттеринде да элдик педагогиканын принциптерине, каражаттарына тарбиялоого өзгөчө маани берген, ал советтик этнопедагогиканын негиздөөчүсү болгон. Ал элдик педагогиканын табигыйлыгын, демократиялык, гуманисттик өзгөчөлүктөрүн жогору баалаган. Жомоктордун педагогикасына басым жасап, аларды педагогикалык чыгарма деп атаган.

Советтик педагогдор А.С.Макаренко, Н.К.Крупская, Ш.А.Амонашвили да, балдарды жазуучулар тарабынан жазылган чыгармалар, анын ичинде жомоктор аркылуу тарбиялоо идеяларын айткан. Алардын педагогикалык идеялары да биздин эмгекке методологиялык таяныч болуп берди.

Жомокторду кабыл алуу, аларды түшүнүү жана түшүндүрүү, окутуу жана окурманды тарбиялоо проблемалары психология илиминин жетишкендиктерине таянат. Бул илим балдарды куракка жана татаал психологиялык өнүгүшүнө, индивидуалдуу мүнөзүнө жараша мамиле кылуунун теориясын үйрөтөт. Л.С.Выготский педагогикалык психологиянын жалпы теорияларын терең изилдеп чыккан [47, 48], А.Н.Леонтьев инсандын психиканын өнүгүш мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктаган, С.Л.Рубинштейн жалпы психологиянын окуусун илимге кеңири киргизген, Д.Б.Эльконин [168], Э.Фроммдун «Человеческая ситуация» деген эмгегинде [165] да адам аң-сезиминин психологиялык аспектиери кабыл алууга байланыштуу каралып, биз изилдөөгө алган башталгыч класста окуган балдардын психикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын кабылдоо жана эмоционалдык сапаттарын изилдеген. В.А.Кан-Калик менен В.И.Хазан «Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе» деген китебинде [75] адабиятты окутуунун, көркөм чыгарманы кабылдоонун психологиялык жагдайларын ачып берген. М.С.Ткачеванын «Педагогическая психология» [157] деген эмгегинде мектеп окуучуларынын психологиялык өзгөчөлүктөрү тууралуу айтылат. Мына ушундай, дагы башка психологдордун эмгектери да изилдөөбүздүн методологиялык

таянычтарынын бири түздү. Ал баянычтарга караганда адабий окуу сабактарында жомокторду окутуунун психологиялык негиздерин төмөнкүдөй аныктоого болот:

- окутуунун чыгармачылыкка багытталышы;
- эстетикалык табитти өстүрүүгө кызмат кылышы;
- көркөмдүктү туя жана кабыл ала билүүгө үйрөтүүсү;
- изилдөөчүлүк ишмердүүлүктү өнүктүрүүсү;
- көркөм-конструктивдүү ишмердүүлүктү өстүрүүсү;
- коммуникативдик ишмердүүлүктү өнүктүрүүсү;
- эмоционалдык сезимдерди калыптоосу;
- социалдык-турмуштук активдүүлүккө таасир этиши;
- сөз сөз байлыктарын көтөрүп, аларды турмушунда колдоно алуу компетенттүүлүккө жетишүүсү ж.б.

Жомоктордун балдар адабиятынын структурасында орду орус жана советтик адабиятчылардын ичинен балдар жазуучуларынын чыгармаларынын идеясын, темасын, эстетикалык-көркөмдүк салмагын, тарбиялык потенциалын көрсөткөн С.М.Лойтердин монографиялары, И.Г.Минаралованын, Е.О.Путилованын, И.Н.Арзамасцев менен С.А.Николаевдин, А.И.Шигаевдин балдар адабияты боюнча окуу китептери жазылды.

Түрк элдеринин фольклорун, анын ичинде жомокторун (өзбек жана каракалпак Х.Д.Абдуллаев, М.Бабаев, Д.Жалалов, казак О.А.Нурмаганбетова, Д.Х.Халикулов, алтай С.С.Суразаков, татар Ф.И.Урманчиев ж.б.) изилдешип, түрк урууларынын жомокторунун генезисин, жанрдык трансформацияланышын изилдеп келген.

Соңку жылдарда орус жана башка элдердин педагогика илиминде элдик жомокторду окутуу боюнча В.Г.Бамбаеванын «Взаимосвязанное изучение калмыцких, бурятских и русских сказок на уроках родной литературы в 5-7 классах школ Республики Калмыкия» (2003), Н.И.Кольчикованын «Изучение

хакасского фольклора в школе: (Сопоставит. аспект)», Е.А.Самайлованын «Изучение в школе произведений эпических жанров русского фольклора как средства постижения национальной культуры народа» (1996), Ф.А.Юсифовдун «Пути развития устной речи учащихся при преподавании фольклора в 4-7 классах» (Баку, 1988), Т.Г.Бучугина «Формирование теоретико-литературных понятий в системе «трех кругов чтения». Народная и литературная сказка в 5 классе» (2000) [43] деген темаларда педагогика боюнча диссертацияларын корголдун. В.Е.Добровольская «Предметные реалии русской волшебной сказки» (1996) [54], Л.Ш.Замалетдинов «Татарская народная сказка и литературные сказки Г.Тукая» (1993) [57] деген темаларда адабияттаануу багытында кандидаттык, А.Л.Топорков «Мифологические теории в русской филологической науке XIX века» деген темада философиялык аспектиде докторлук (1997) [159] диссертацияларын коргогон. Ушул диссертациялардын структураларын, айрым мазмундук идеяларын ишибизде методологиялык таяныч катары пайдаландык.

Кыргыз адабиятында эпикалык дастандарды, анын ичинен жомокторду окутуунун методикасы советтик жана орус методист окумуштууларынын жана практик мугалимдердин эмгектерине таянат. Алар А.С.Айзерман [12], В.В.Голубков [52], Е.Н.Колокольцев, В.Я.Коровина, Т.Ф.Курдюмова, Н.И.Кудряшев [83], Н.Я.Мещерякова, В.Г.Маранцман [99, 100], Н.М.Молдавская [110], В.А.Никольский [119], Н.Н.Святовская [148], М.А.Снеженская, В.А.Онищук, В.П.Острогорский [126], З.Я.Рез, М.А.Рыбникова, В.А.Шейман, В.Р.Щербина, ж.б. Булар фольклордук чыгармаларды мектепте үйрөтүүнүн теориялык жоболорун иштеп чыгып, мугалимдерге методикалык сунуштарын берди.

Бул жактан адабиятты окутуу методикасы боюнча окуу китептери [38, 92, 108, 140, 154] да биздин диссертациялык изилдөө үчүн жол көрсөттү.

Мектеп адабият таануусунун негиздери үйрөнүлүп, анда эпикалык тек жана анын бир жанры болгон жомоктор тууралуу маалыматтар берилет, ал

багытта методологиялык база болуучу эмгектер орус методисттери А.Г.Балыбердин [27], Г.И.Беленький [36, 37], Л.В.Тодоров [158] ж.б. окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан.

Ал эми кыргыз адабиятын окутуунун методикасында бул багытта Б.Алымовдун [15, 16, 17], К.Иманалиевдин [63, 64, 65], Б.С.Исаковдун [66], С.Байгазиевдин [25], И.Ч.Исамидиновдун [67, 68], Н.Ишекеевдин [69, 70, 71], Ү.Б.Култаева [84], Т.Молдогазиевдин [111], А.Ж.Муратовдун [112, 113], Б.Оторбаевдин [127], С.К.Рысбаевдин [143, 144, 145, 146], кыргыз адабиятын кыргыз тили менен интеграциялап окутуу боюнча Ч.А.Чымановдун [163, 164], К.Эсеналиеванын [169] эмгектери жазылган.

Азыркы педагог-методисттер Н.С.Бибко, Н.Е.Львова, М.А.Никитина, Г.К.Щербинина балдардын калыптанышында жана эмоциясынын туура болушунда жомоктордун ролу чоң экендигин айтып, өз тажрыйбаларында жомокторду көп пайдаланат.

М.С.Васильева, М.И.Оморокова, Н.Н.Светловская, О.И.Никифорова, М.С.Соловейчик, А.А.Леонтьев ж.б. бар топ белгилүү методисттер окуучу менен мугалимдин биргелешкен ишмердүүлүгү жомокторду үйрөтүүдө жана үйрөнүүдө өзгөчө чыгармачылыкка көтөрүлөрүн белгилешет.

Алар методологиялык база катары фольклордук чыгармаларды, анын ичинде жомокторду окуп-үйрөнүүнүн төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн билгелейт: «...эң биринчи өзгөчөлүк, элдик оозеки чыгармалардын алгачкы авторунун белгисиздиги, муундан-муунга оозеки жеткендиги жана айрым алымча-кошумчаларга учурагандыгы, башкача айтканда, көп варианттуулугун эске алуу зарыл.

Экинчи бир өзгөчөлүгү, мифтик, тотемдик, анимизмдик, магиялык түшүнүктөрдүн орун ала тургандыгы. Булар жөнүндө «тилинде сөөлү, тишинде мөөрү» бар адамдарды ойлоп табышкан. Айрым адамдардын айтканы сая кетпеген «касиеттүү» күчүн көрсөткөн. «Каргышы жетти», «тилинен тапты» деген түшүнүктөр да сөздүн күчүнө терең ишенгендиктен келип чыккан.

Үчүнчү өзгөчөлүк, фольклордук чыгармалардын көпчүлүгүндө фантазиянын күчтүүлүгү, ошол бир убактагы кыялдар, фантазиялар бүгүнкү күндө ишке ашып отургандыгын мисалдар менен бекемдөө натыйжалуу. Мисалы, «мүрөктүн суусу» – дары суу түркүн ооруга даба болгон, муну менен элдин аң-сезимин, туюмун изденүүчүлүк ээлегендигин айкындап турат. Демек, кыргыздар акылы менен бардык оорудан арылуу жолун издегендиги байкалат. Көз ачып-жумганча самаган жерге жетүү азыркы күндө ишке ашкандыгы маалым. Элдик оозеки чыгармаларды калыптанып келе жаткан өспүрүм угуп, андан тарбия алып, сезимтал, акылдуу, чечен эле эмес изденүүчүлүккө да.

Төртүнчү өзгөчөлүк, элдик оозеки чыгармаларда туруктуу эпитеттердин, туруктуу кайталоолордун кеңири орун алып, «илгери өткөн заманда» дегендей туруктуу башталуулардын, «жыргап, куунап жашап калыптыр» деген туруктуу аяктоолордун кезиге тургандыгы, мындай чыгармалардын эң негизги мааниси – жакшылыктын келиши, элдин көп кылым бою күткөн үмүтү, кыялы, тилеги болгон. Жомокту уккан өспүрүм уюп, кыял чабыты тереңдеген. Жомоктун аягы «жыргап куунап жашап калышкан экен» деп бүткөн. Демек, элдин күткөнү жакшылык, бактылуу өмүр сүрүү болгон.

Бешинчи өзгөчөлүк, элдик жомоктордо таз, кедей, жетим бала өндүү туруктуу оң каармандардын, хан, бай сыяктуу терс каармандардын боло тургандыгын бөлүп көрсөтүүгө болот. Демек, мугалим мына ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып, аны окуучуга жеткире билгенде гана элдик оозеки чыгармаларды жеткирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот» [167, 25-26].

Методологиялык адабияттар көрсөткөндөй, жомоктор аркылуу азыркы окуучулар бир катар коомдук-руханий баалуулуктарын өздөштүрөт. Алар:

1. Топтолуучу баалуулугу: окуучу жомокторду окуп жатып, өзүнө элдин тарыхы, жашоосу, күрөшү тууралуу маалыматтарды топтойт.

2. Байланыштык (коммуникациялык) баалуулугу: ар түрдүү муундардын байланышын уюштурат, аларды «диалогго», «баарлашууга» чакырат.

3. Эстетикалык-көркөмдүк баалуулугу: окуучулардын адамга, табиятка

сүйүүсүн арттырат, кооздукту сезе билүүсүн калыптайт, чыгарма аркылуу турмуштагы жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен кара өзгөйлүктүн кармашын көрөт, өзү ошол күрөштө жакшылык тарапта турат.

4. Таанып-билүүчүлүк баалуулугу: эл турмушун, жашоосун, кыргыздардын салттарын, үрп-адаттарын, маданиятын, ишенимдерин, көркөм өнөрүн таанып билет.

5. Сактоо баалуулугу: жомокторду окуп-үйрөнүү менен окуучулар алардын идеясын, образдарын түшүнүп, андан алган тарыхый жана социалдык тажрыйбаны кийинки муундарга өткөрүп берүүчү болот.

Жомокторду окутуу – бул педагогикалык процесс, анын мыйзамченемдүүлүктөрү ХХ кылымда советтик, орус жана кыргыз дидактары тарабынан иштелип чыккан, б.а., окутуунун принциптери, каражаттары, методдору көрсөтүлгөн. Ю.К.Бабанский [24], И.Б.Бекбоев [32, 33,34], В.П.Беспалько, В.К.Дьяченко, И.Я.Лернер [106], Э.Мамбетакунов [95, 96, 97], А.М.Матюшкин [101, 138], М.И.Махмутов [103, 104, 105], И.Я.Машарова [103], Г.К.Селевко [151], М.Н.Скаткин [152], И.С.Якиманская [171], ж.б. дидактардын фундаменталдуу эмгектери башталгыч класстарда жомокторду окутуунун методикасын иштеп чыгууга методологиялык жактан көмөк көрсөттү. Бул жагынан педагогика окуу китептери [62, 129, 130, 132, 162] жана өткөн кылымдын 70-80-жылдарындагы новатор мугалимдердин изденүүлөрү тууралуу эмгек [131] да өзгөчө мааниге ээ болду.

Алардын теориялык идеяларын жетекчиликке алып адабий окуу сабагында жомокторду төмөнкүдөй *дидактикалык принциптер* эске алынууга тийиш деп эсептедик.

- билимди жөнөкөйдөн – татаалга алып баруу;
- окутуу процессинин табигыйлыгы;
- билимдин мазмунунун илимийлүүлүгү;
- билим берүүдө аң-сезимдүүлүк, акыл-эстүүлүк;
- теория менен практиканын карым-катышта болушу;

- сабактын мазмунунун жеткиликтүүлүгү;
- окутууда көрсөтмөлүүлүктү пайдалануу;
- ырааттуулук (системалуулук);
- алган билимдин чыңдыгы, бышыктыгы;
- окуучуларга топтук жана жекелик мамиле;
- тарыхыйлык;
- гумандуулук.

Ал эми жогорудагыдай дидактикалык принциптерди ишке ашыруу үчүн окутуу процессинде жомокторду үйрөтүүдө мугалимге төмөнкүдөй *талантар* коюлат:

- жомокторду ар биринин темасына, идеясына, каармандардын иш-аракетине жараша дифференцирлеп окутуу;
- ар бир жомоктон кийин кошумча окуу үчүн окулган жомокко окшоштугу бар жомок окууга тапшырма берүү;
- окууга сунуш кылынган ар бир жомок окуучулардын курактык өзгөчөлүгүнө ылайык келип, алардын психологиясына, кызыгууларына сөзсүз түрдө оң таасир этиши зарыл;
- жомокторду окутуудан мурда мугалим адабий окуу сабагы боюнча окуу программаларындагы, окуу китептериндеги башка жомоктордун сунушталышына анализ жүргүзүп, алардын оң жана терс жактарын билиши кажет;
- жомокторду өздөштүрүү үчүн мугалим окуучуга адабият теориясынан да керектүү маалыматтарды кериши керек:
- жомокторду талдоо кыргыз тили, сүрөт, музыка ж.б. сабактар менен интеграциялоо аркылуу ишке ашырылышы максатка ылайыктуу;
- мугалимдердин жомокторду окутуу боюнча башка мугалимдердин тажрыйбаларын эске алуу;
- окутууну заманбап окутуу технологияларын пайдалануу менен ишке ашыруу;

• жомоктордун тексттин талдоодо окутуу азыркы окуучуларды кыргыз элинин байыркы учурдагы моралдык-нравалык, эстетикалык түшүнүктөрү, мифологиялык, философиялык, коомдук көз караштарын эске алуу ж.б.

Жомок жанрынын теориялык проблемалары (генезиси, табияты, жанрдык белгилери, образ куруу өзгөчөлүктөрү, поэтикасы адабият теориясы жана адабият таануу боюнча энциклопедияларда жана сөздүктөрд, кыргыз адабиятчыларынын эмгектеринде (К.Асаналиев жана Р.З.Кыдырбаева, К.Артыкбаев, М.Борбугулов, А.Садыков, Е.К.Озмитель, Ж.Шериев жана А.Муратов), балдар адабиятын изилдөөгө алган адабият таануу багытындагы китептерде, диссертацияларда (К.Абакиров, В.Вакуленко, Ү.Култаева, М.Сулайманов, А.Сагтарова, О.Сооронов, М.Түлөгабылов, С.Рысбаев, Г.Орозова, А.Муратов жана К.Исаков, М.Өмүрбай ж.б.) берилет. К.Артыкбаев «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» деген фундаментилдик эмгегинде (1982) [19], У.Касыбековдун «Народные эпические традиции и генезис кыргызской письменной прозы» (1992) [78], Б.Кебекованын «Кыргыз-казак фольклордук байланышы» (1982) [79] аттуу монографияларында элдик жомоктордун негизинде акындар жана жазуучулар иштеп чыккан бир топ чыгармалар талдоого алынат.

БИРИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Диссертациянын биринчи бабы «Башталгыч класстардагы адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун теориялык-методологиялык

проблемалары жана изилдениш тарыхына обзор» деп аталып, анын «Жомок» жана «Адабий жомок» түшүнүгүнүн теориялык анализи» деген 1-параграфында «жөө жомоктор», «жомок», «адабий жомок» түшүнүктөрүнө терминологиялык анализ бердик. Жомоктор – фольклордогу кеңири тараган жанры. Аларды айбанаттар тууралуу, кереметтүү-укмуштуу жана турмуштук жомоктор деп үчкө ажыратып жүрөбүз. Диссертацияда жомоктордун мына ушул үч тибинин айырмачылыктары, жакындыктары айтылат. Жомоктор – дүйнөнүн кыялй чагылышы. Анда биз көрүп жүргөн тоо-таш, көл, суу, дарактар, асман, булут – баары өзүнүн реалдуу жашоосу менен эмес, адамдар түзүп алган кыялдагы жашоосу менен көрүнөт. Килемдер учат, куштар сүйлөйт, адамдар сыйкыр менен башка жаныбарларга өтүп миң түрлөнүп, миң кубула алат.

Жомокторду биз, биринчиден, оозеки айтылып фольклордук жанр катары пайда болгон («Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды», «Алтын куш»); экинчиден, ошол элдик жомокторду профессионал акын-жазуучулар кайра иштеп чыгып жазып берген (А.Токомбаев «Жетим менен сыйкырчы», Ж.Бөкөнбаев «Чептен эрдин күчү бек»), үчүнчү учурда акындар, жазуучулар, драматургдар өздөрү жомок ойлоп таап жазышкан (С.Рысбаев «Умай-бала» ж.б.) деп карасак болот.

Жомоктун жанрдын белгилери: окуяларынын кызыктуулугу, сюжетинин динамикалуулугу; сүрөттөгөн турмуштун, адамдардын турмушта болбогондой ойдон чыгарылышы; «Илгери өткөн заманда...», «Бар экен, жок экен...» дегендей салттуу башталыштын (зачин) жана «Ошентип жыргап-куунап жатып калыптыр...» дегендей бүтүмдүн (концовка) болушу; элдин кыйын күндөрүн унутуу үчүн ушундай болсо, ушундай бала туулса дегендей идеалынын көркөм сөз менен ишке ашырылышы. Жомоктор – айтууга жана түшүнүүгө ыңгайлуу, эл арасына өтө кеңири таралган популярдуу жанр. Алар этнопедагогикалык чыгарма болуп, балдарга өрнөк (идеал) болчу каармандарды айтып берет.

Бул бапта Э.В.Померанцева, В.А.Бахтина, В.Я.Пропп, А.И.Никифоров,

Н.В.Новиков, В.Г.Белинский, А.Н.Афанасьев, М.Борбугулов ж.б. адабиятчылардын эмгектеринен жана «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки» деген китептен алынган мисалдар менен «жомок», «адабий жомок» түшүнүктөрүнүн лингвистикалык жана фольклористикалык анализи берилет.

«Адабий жомоктор» деген түшүнүк болсо элдик жомокторду акын-жазуучулардын иштеп чыгышы. Анда фольклордук чыгармалардын принциптери менен бирге жазма адабияттын принциптери сакталат, б.а, адабий жомоктор элдик жомоктордун трансформацияланышы. Алардын да фольклорго өтө жакындары жана индивидуалдык-автордук белгилери күчтүү көрүнгөндөрү болот. Адабий жомокторго А.С.Пушкиндин «Балык жана балыкчы тууралуу жомок», «Хандын өлгөн кызы жана жети баатыр жөнүндө жомок», «Алтын короз тууралуу жомок», «Поп жана анын малайы Балда жөнүндө жомок», «Падыша Салтан тууралуу жомок», А.Жуковскийдин «Иван-Царевич жана боз карышкыр тууралуу жомок», «Уйкудагы ханзаада», Л.Н.Толстойдун «Үч аюу», П.Ершовдун «Конёк-горбунок» ж.б. чыгармаларын киргизүүгө болот. Кыргыз адабиятында мындай элдик жомокторду К.Тыныстанов, Т.Сыдыкбеков, А.Токомбаев, К.Жантөшев, К.Баялинов ж.б. жазуучулар иштеп чыгып, профессионал адабияттын мыйзамдарына салып кайра жазып, окурмандарга тартуулаган. Башталгыч класстардын адабий окуу сабактарына элдик жомоктор да, адабий жомоктор да, жазуучулар өздөрү ойлоп таап чыгарган жомоктор да киргизилип, окуп-үйрөнүүгө сунуш этилген.

«Башталгыч класстарда жомокторду окутуунун ааламдашуу доорундагы максаты, милдеттери» деген 2-параграфта «ааламдашуу», «дүйнөлөшүү» «глобалдашуу» деген түшүнүктөрдүн маани-маңызына талдоо берилет. Бул процесстерде классикалык маданият четке сүрүлүп, анын ордун жеңил-желпи, күнүмдүк маданият ээледі. IT технологиялары: чөнтөк телефон, нотбук, нетбук, планшет, электрондук кат куржун (E-mail), скайб, вотсат, теле, кино-фильм, ОК, DVD, MTV, KTV, Internet ж.б. маалымдоо

каражаттары жаштарга оң таасирин гана эмес терс таасирин да тийгизе баштады. Эң негизгиси жаштардын, өзгөчө балдардын китеп окуу, анын ичинде жомокторду окуу ишмердүүлүгү артка сүрүлдү. Азыркы ыйман кризиси, жаштардын нравалык деградациялары тууралуу иште бир топ мисалдар айтылат, алардын себептери көрсөтүлөт.

Кыргыз маданиятынын тарыхында улуу адамдарга (С.Орозбаков, С.Каралаев, А.Токомбаев, Ч.Айтматов) жомоктун тийгизген таасири баяндалат. Жомок алардын инсан катары, чыгармачыл адам катары калыптанышында чоң ролду ойногон. Кыргыз элинин «Ууру» деген жомогунун адамды адилеттикке, ак эмгек кылууга тарбиялоого тийгизген таасири текстти талдоо аркылуу чагылдырылат.

Жомоктор аркылуу элдик педагогдор балдарды мекенчилдик, адеп-ахлактык, экологиялык, эмгекчилдик, демократиялык, укуктук, дене тарбиялык, эстетикалык жактан тарбиялоого жетишкен, демек, жомоктордун ошол мүмкүнчүлүгүн азыркы ааламдашуу доорунда пайдалануу зарыл. *«Жомоктордун жанрдык табиятын жана окутуу проблемаларын изилдөөнүн тарыхы»* аттуу 3-параграф жомок тарыхнаамысын изилдөөгө арналат. «Жомок» терминин аныктоо маселеси XIX кылымдын 40-50-жылдарынан тарта башталат, ал тууралуу В.Г.Белинскийдин, К.С.Аксаковдун, А.Н.Афанасьевдин, Б.М.Соколовдун, А.И.Никифоровдун пикирлери айтылган, XX кылымда бул багытта М.К.Азадовский, Ю.М.Соколов, В.П.Аникин, Э.В.Померанцева ж.б. орус фольклористтердин эмгектери кошулду. Жомок теориясы жана практикасы В.Я.Пропп, В.М.Жирмунский, Э.В.Померанцева, И.П.Лупанова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде кеңири изилденген.

Жомокту изилдөөдө татаал жана талаш туудурган маселелердин бири генезиси (чыгышы, пайда болушу) эсептелет. Элдик жомоктордун келип чыгуусу тууралуу маселеде бир нече принципиалдуу ажырымга ээ агымдар же мектептер бар: 1) мифологиялык; 2) тарыхый; 3) өздөштүрүп алуу мектеби (миграциялык). Иште алардын негизги идеяларына, айрым

өкүлдөрүнүн ойлоруна токтолду.

Жомоктук жанрдын генезиси маселеси боюнча фольклористикада олуттуу салым кошкон эмгектердин катарына окумуштуу В.Я.Проптун «Морфология сказки» (Ленинград, 1928)», «Исторические корни волшебной сказки» (Ленинград, 1948) деген эмгектери эсептелет, мында жомокту стадиялуу жана системалуу изилдөө идеясы каралган. В.Я.Пропп жомоктун келип чыгуусуна материалисттик негиз берген, мында ал коомдун өнүгүүсүнүн социалдык-тарыхый мыйзамдарына негизделген деген идеяны биринчи планга коёт.

Жомокторду изилдөөнүн изилдөөдө салыштырма-тарыхый, типологиялык-салыштырма усулду көптөгөн кызыктуу маалыматтарда берет. Б.Н.Путиловдун «Методология сравнительно-исторического изучения фольклора», «Эпическое сказительство: типология и специфика», В.М.Жирмунскийдин «Сравнительно-историческое изучение фольклора», «Эпическое сказание об Алпамыше и «Одиссея» Гомера», «К вопросу о международных сказочных сюжетах» ж.б. эмгектери ушундай багытта жазылган.

Ал эми кыргыз адабият таанусунда жана педагогикасынын тарыхында жомокторду жазып алуу, изилдөө ХХ кылымда гана башталган. 20-жылдары Кыргыз Эл Агартуу Комиссариатынын алдында оозеки адабий чыгармаларды жыйноо боюнча бөлүм ачылган. Ошолор тарабынан 1922-жылдан жомоктор жазып алынат. Каюм Мифтаков Таластын баш-аягын кыдырып жүрүп, Эркебай Бердибай уулунан «Шырылдаң», «Кырчыга, пайгамбар, көгүчкөн», «Түлкү, чапкене, ташбака – эгин эккени», «Чегиртке менен көпөлөк», «Бейиш менен тозок», «Өлүм менен өлгөн», «Коён жылы», «Азирейил» ж.б. ырларды, жомокторду жазып алган. Ага Эркебай Субанкул уулу, Рыспай Дыйканбай уулу, Сулайман Конокбай уулу, Өмүрбек Кудайбергенов деген айтуучулар жомокторду, элдик дастандарды айтып берип жаздырат.

20-30-жылдарда Ы.Абдыракманов, Ж.Жамгырчиев, А.Кыштобаев ж.б. интеллигенттер жомокторду жазып алууга катышат. А.Токомбаев

«Курманбек» деген жомок жазып, 1923-жылы жарыялайт. Каюм Мифтаков агартуучу Байымбет Абдырахмановдун (Тоголок Молдо) чыгармаларын жазууга киришет. 1922-жылы П.Фалевдин «Как строится кара-киргизские былина» деген адабий теориялык макаласы жарыяланат. 1926-жылы К.Баялиновдун «Түлкү менен суур», «Чабалакей менен жылан» деген элдик жомоктордун негизинде жазган адабий жомоктору жарык көргөн.

Диссертацияда ошол ХХ кылымдын 20-жылдарынан ХІХ кылымдын 20-жылдарына чейинки жомокторду жазуу, басып чыгаруу, изилдөө иштеринин жүрүшүнө кыскача илимий обзор берилет. Иштин көп бөлүгүн окуу программаларына, окуу китептерине, адабият хрестоматияларына, методикалык эмгектерге анализ ээлейт.

Бул параграфты жыйынтыктап айтканда, жомоктордун табиятын, анын генезисин изилдөө, жомоктордун педагогикалык маани-маңызын талдоо, орто мектепте жомокторду окутуунун методикасын иштеп чыгуу узак мезгилди басып өтүү жана азыр бул жагынан биздин эмгекке негиз боло турган бир катар эмгектер пайда болду.

«Башталгыч класстардын «Адабий окуу» предметиндеги жомокторду окутуунун методологиялык-дидактикалык негиздери» деп аталган 4-параграф биздин изилдөө ишибиздин методологиялык таянычтарын көрсөтүүгө арналган. Методология – илимий изилдөө үчүн зарыл болгон ар кандай методдордун топтому, чогуусу, таанып-билүүнүн илимий жолун көрсөтүүчү бирдиктүү бир система, ырааттуулук, эмгекти жазууда, илимий сунуш-пикир айтууда таяныч жана негиз боло турган, мурда башка илимпоздор тарабынан практикадан өткөн, тастыкталган теориялык жоболор. Бул багытта биз таанып-билүү мыйзамдарын ачып берген философия илимин методологиялык база болуучу учурларын көрсөттүк.

Классикалык педагогдор Я.А.Коменский, И.Г.Песталочии жомокторду педагогикалык иште пайдалануунун методологиясын иштеп чыккан, К.Д.Ушинский элдик фольклорго таянып «Талаага көйнөк кантип өнүп чыкты», «Шалбаадагы балдар», «Аарылар жана чымындар», «Токой жана

булак» дегендей темаларда жомок-аңгемелерди жазып, аларга таанытуучулук жана тарбиялоочулук терең мазмун берген. Л.Н.Толстой Ясная Поляна айлында мектеп ачып, ал мектебинин окуучуларына элдик жомокторду жана өзү чыгарган жомоктору окуп берген, элдик жомоктордун тилин өзү да терең үйрөнгөн жана окуучуларына үйрөткөн. В.А.Сухомлинский Украинанын Павлыш орто мектебинде мугалим, директор болуп жүрүп балдарга жүздөгөн элдик жомокторду жана өзү чыгарган жомоктору айтып берип, алардын көзүн ачкан. Жомокторго балдар кандай реакция бергенин «Сердце отдаю детям» деген китебинде чагылдырган. Балдар бул дүйнөдө Баба-Яга, Бака-Падыша, Өлбөс-Кашей жок экенин билсе да, алардын образында жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен кара өзгөйлүктүн кармашы жатканын түшүнөт дейт. Г.Н.Волков жомоктордун педагогикасына басым жасап, аларды педагогикалык чыгарма деп атаган. Советтик педагогдор А.С.Макаренко, Н.К.Крупская, Ш.А.Амонашвили да балдарды жомок дүйнөсүнө тартуунун зарылдыгын белгилешкен.

Адабиятаануу, эстетика, дидактика, адабиятты окутуунун методикасы, психология илимдеринин методологиялык базасы тууралуу да эмгекте айтылган. Бул эмгектер биздин ишибизге жалпы багыт берди.

**ЭКИНЧИ БАП. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ЖОМОКТОРДУ
ОКУТУУ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ
ЖАНА МЕТОДДОРУ**

2.1. Адабий окуу сабагында жомокторду окутуу боюнча илимий изилдөөнүн материалдары.

Адабий окуу предметин окутуунун максаты – II-IV класстардагы мектеп окуучусун окурмандык ишмердүүлүккө багыттоо, кебин өстүрүү, дүйнө таанытуу болгондуктан анын материалдарында жомоктор орчундуу орунду ээлейт. Дал ошол башталгыч класстардагы окутулган жомоктор биздин изилдөөнүн да материалдары болуп эсептелет.

Изилдөөнүн объекти жалпы билим берүүчү орто мектептердин башталгыч класстарындагы (II-IV класстар) «Адабий окуу» предметин окутуу процесси жана *изилдөөнүн предмети* «Адабий окуу» предметиндеги жомокторду окутуу ишмердүүлүктөрү болгондуктан мына ушул II-IV класстардын «Адабий окуу» предметиндеги окутулган жомоктор (алардын жалпы саны – 44 жомок илимий изилдөөбүздүн *негизги материалдары* болуп эсептелет.

Изилдөө ишибиздин негизги материалдары алардан тышкары: «Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы [87]; башталгыч класстарда «Кыргыз адабиятынын» жана «Адабий окуу» предмети боюнча концепция [88] мамлекеттик стандартты [89], «Кыргыз адабияты» жана «Адабий окуу» предмети боюнча окуу программалары жана андагы идеялар, музмундук курам [85, 90, 123, 125], окуу китептери, методикалык колдонмолор, адабиятчылардын жомоктор боюнча талдоолору, мугалимдердин иш тажрыйбалары, окуу-нормативдик документтер, окуучуларды жазуу иштери.

Окуу китептериндеги материалдар кыргыз адабиятынан башталгыч класстардагы билим берүүнүн предметтик стандартынын [174] жана окуу программасынын [175] негизинде берилет.

КР билим берүү боюнча мамлекеттик стандартта [174] «Адабий окуу» предмети боюнча окуу жүктөмүнүн көлөмү төмөндөгүдөй белгиленген:

1-класс - жалпы эне тил окуу предметине 6 саат, анын ичинде окууга 1-жарым жылдыкта 10 мүнөттөн, 2-жарым жылдыктан тартып 20 мүнөттөн.

2-класс – жумасына 4 саат, анын ичинде «Адабий окууга» 3 саат, класстан тышкаркы окууга – 1 саат, жыл бою – 136 саат.

3-класс – жумасына 4 саат, анын ичинде «Адабий окууга» 3 саат, класстан тышкаркы окууга – 1 саат, жыл бою – 136 саат.

4-класс – жумасына 4 саат, анын ичинде «Адабий окууга» 3 саат, класстан тышкаркы окууга – 1 саат, жыл бою – 136 саат.

«Адабий окуу» предметин окутуу 2-4-класстарда жүргүзүлөт. Анын материалдарында проза, поэзия тектери, эпикалык, лирикалык түрлөр орун алган. Жомоктор бул класстарда жетиштүү эле санда берилген: алар элдик (фольклордук жомоктор); акын-жазуучулар элдик жомоктордун негизинде иштеп чыккан жомоктор; акын-жазуучулар өздөрү жазган жеке автордук жомоктор.

2-класстын «Адабий окуу» китебин Б.А.Абдухамидова, С.К.Рысбаев, К.И.Ибраимова жазган [1]. Ал китепте бардык 20 жомоктун берилиш тартиби төмөнкүдөй:

2-класс (20 жомок)

1. «Жыл жана анын балдары»
2. «Жолоочу менен жылан»
3. «Ырыс алды – ынтымак»
4. «Ит менен аюу»
5. «Түлкү менен сүлөөсүн»
6. «Алтын аяк»
7. «Айбанаттардын талашы»
8. «Акылдуу кыз»
9. «Кырк амалдын бири»
10. «Байчечекей»
11. «Чиркей, чабалекей жана жылан»
12. «Таранчы»
13. «Толубай сынчы»
14. «Жээренчинин баласы»

15. «Акылдуу бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды?»
16. «Карышкыр менен түлкү»
17. «Чыпалак бала»
18. «Алдар көсөө жана хандын вазири»
19. «Түлкү менен кумурска»
20. «Торгой».

Булардын бир тобу жөн эле жомок деп, бир тобу элдик жомок деп, «Чыпалак бала» легенда деп, «Байчечекей» уламыш деп берилген.

Эң көбү – айбанаттар (жаныбарлар тууралуу жомоктор, алар – 8 жомок, анан турмуштук жомоктор – 5 жомок. Ошол эле кезде турмуштук жомоктордун ичинде да күлкүлүү (комикалык, юмористтик) жомоктор да кездешет, алар Алдар көсөө жөнүндөгү жомок. Жомоктордун бир тобу балдарды ойлонтууга, анын идеяларын акыл менен түшүнүүгө багытталган.

3-класстын «Адабий окуу» китебин ушул эле авторлор Б.А.Абдухамидова, С.К.Рысбаев, К.И.Ибраимова жазган [2]. Бул китепте төмөнкү 12 жомок сунушталат:

3-класс (12 жомок)

1. «Жалкоо»
2. «Акылдуу бала»
3. «Эки бир тууган»
4. «Бакыт-таалай каякта?»
5. «Гүл жана булбул»
6. «Сүмөлүк»
7. «Атасын жакырланткан бала»
8. «Чептен эрдин күчү бек»
9. «Билебиз» (Корея эл жомогу)
10. «Баатыр коён»
11. «Көз жаш»
12. «Түлкүнүн абышка менен карышкырды алдаганы.

Мындагы он эки жомоктун бирөө корей эл жомогу, үчөө уламыш деп

берилет. Бул класста айбанаттар тууралуу жомоктор азайган да, адамдардын, анын ичинде балдардын мүнөзүн, жүрүш-турушун чагылдырган, акылдуу, адептүү болууга үндөгөн жомоктор көбөйгөн.

4-класстын «Адабий окуу» китебин С.К.Рысбаев, К.И.Ибраимова, Б.А.Абдухамидова жазган [142]. Бул окуу китебинде мындай 4 жомок берилген:

4-класс (4 жомок)

1. «Эне»
2. «Айгүл гүлү»
3. «Акылдын күчү»
4. «Баарынан эмне таттуу?»

Булардын ичинен экөө уламыш катары сунушталат.

А.Токтомаматов жана Б.Субанова жазган жарыш колдонууга уруксат берилген 3-класстардын «Адабий окуу» китебине [176] мындай жомоктор киргизилген:

1. З.Бектенов «Ителгинин көз жашы»
2. С.Койкелов «Дөөтү менен ителги»
3. И.Абдивалиев «Кылычын кайра алган көл»
4. С.Кармышаков «Ууру Үкү»
5. М.Мамазаирова «Көз жаш»
6. М.Абакиров «Күкүк-Зейнеп»

Булардын ичинен дөөтү менен ителги, Күкүк менен Зейнеп тууралуу жомоктор эл арасына кеңири тараган уламыштардын сюжетинин азыркы авторлор тарабынан жаңыча интерпретацияланышы.

4-класстын А.Токтомаматовдун авторлугунда китебинде [17] кыргыз эл жомокторунун негизинде авторлор тарабынан жазылган Ж.Мукамбаевдин «Касиеттүү үрөн», Ж.Таштемировдун «Алтын кумура» деген эки жомогу сунушталат. Ушул класстарда К.Маликов жазган «Манастын уулу Семетей», «Семетейдин уулу Сейтек» деген темаларды да берет. Тарыхый инсандар

тууралуу уламыштар да окуу китебинен орун алган (Ш.Кулуев «Кожомкул балбан», «Мокотой айтат», «Сазга баткан төө», «Кожомкулдун ташы»).

«Адабий окуу» предметинде биздин изилдөөгө материал болуп берүүчү жомоктор окуу китебинин авторлору тарабынан төмөнкүдөй принциптердин жана критерийлердин негизинде сунушталат:

- элдик жомоктор, адабий жомоктор жана автордун өздөрү жазган жомоктордун мүмкүн болсо бирдей катышта болгондугу эске алынат;

- жомоктордун жогорку идеалуулугу, б.а., андагы ойдун бүгүнкү күн үчүн ылайыктуулугу каралат;

- жомоктордун ошол жомок сунуш кылынып жаткан класстагы окуучулардын курак өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталат;

- көлөмү чоң жомоктор окуучулардын курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө карай окуу китебинен авторлору тарабынан адаптацияланат;

- тексттин балдар үчүн түшүнүктүү болушу;

- тексттеги айрым түшүнүксүз сөздөргө комментарий же сөздүк берилет;

- жомоктордун тематикалык, формалык ар түрдүүлүгү эске алынат;

- жомоктордун балдарга таалим-тарбия берүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулуугу;

- жомоктордо балдардын эмоционалдык сезимдерин көтөрүүчү учурлардын болушу;

- жомоктордо гендердик теңчиликтин сакталышы;

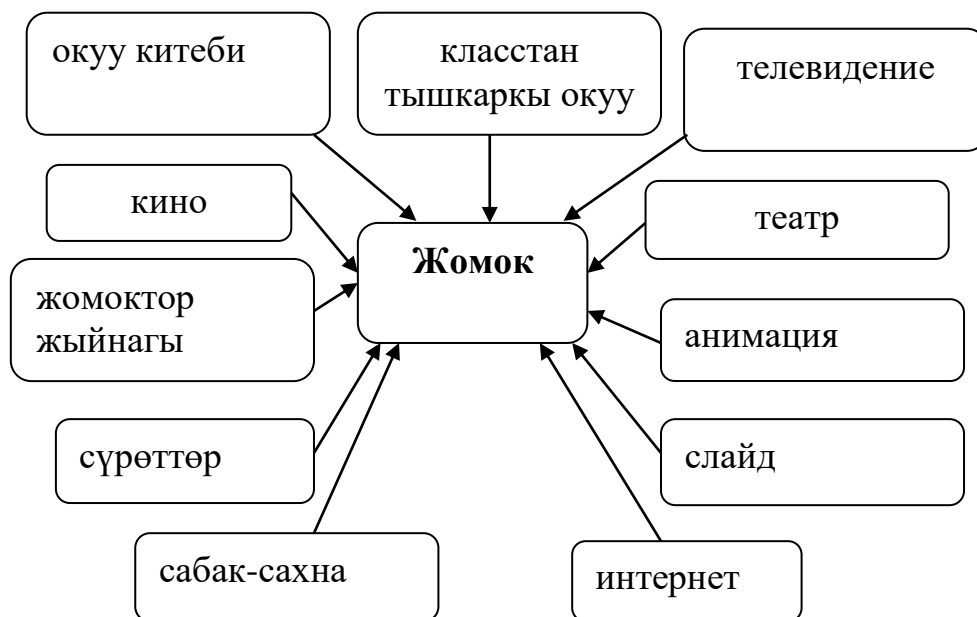
- жомоктордо рассалык, тилдик, улуттук кемсиндүүлөрдүн (дискриминациянын) жок болушу;

- мүмкүнчүлүгү чектелген жарандарга акарат келтирүүнүн кезикпеши;

- жомок тексттеринин окуучулардын эстетикалык табитин өстүрүүгө кызмат кылышы;

- жомоктордун балдардын окурмандык кызыгууларын жогорулатууга стимул түзүп, окуу мотивдерин өстүрүүгө жардам бериши ж.б.

Биздин изилдөөнүн материалдарын изилдеп көргөндө жомокторду окутууда төмөнкүдөй каражаттардын биримдиги менен тыгыз байланышат:

Сүрөт 2.1. Жомокторду окутууда тыгыз байланышкан каражаттардын биримдиги.

С.Сакиева «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» деп аталган докторлук диссертациялык изилдөөсүндө [147, 180-181] окуу китептериндеги жомоктордун берилишине обзор жүргүзөт: «Окуу программасында башка бөлүмдөргө салыштырганда ушул бөлүмгө (жомокторго – Ж.Ш.) саат көбүрөөк берилген. 2-класста 12 саат берилип, элдик оозеки чыгармачылыктын окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык үлгүлөрү көрсөтүлсө, 3-класста 14 саат пландаштырылып, элдик оозеки чыгармалардын балдарга ылайык келген үлгүлөрү сунуш кылынса, 4-класска 18 саат берилип, элдик оозеки чыгармалардын балдарга ылайык үлгүлөрү, сөз өнөрү (жорго сөз, чечендик, төкмөлүк, айтыш ж. б.) үйрөтүү каралган. Бул тематикаларга карата тексттер сунуш кылынган. 2-класстын окуу китебинде «Манас» эпосунан үзүндү, «Акылдуу бала», «Түлкү менен карышкыр», «Чыпалак бала», «Ынтымактын күчү» деген жомоктор берилген.

3-класска берилүүчү материалдар 2-класска караганда бир аз

татаалдашып, балдардын курактык өзгөчөлүктөрү эске алынган. Окуулукта «Манас баатыр», «Акылдуу бала», «Абышка менен дөө», «Көмөч», «Абышка-кемпирдин көмөчү», жаныбарлар, буюмдар, тамак-аш жөнүндөгү табышмактар, «Мышык менен түлкү», «Кылычын кайра алган көл» (уламыш), жаңылмачтар, накыл сөздөр, калптар сунуш кылынган.

Ал эми 4-класка киргизилген тексттер 3-класка караганда тексттердин тематикасы элдик оозеки чыгармалардын бардык жанрын камтуу аракетин көздөгөн. Окуулукка «Манастын уулу Семетей», «Семетейдин уулу Сейтек», «Эр Төштүк», «Апендинин жоруктарынан», «Жыл башы болууну талашуу», жылдын, айдын аттары, «Балам, балам, жан балам», «Элчи бала», «Эки дос», «Булбул», «Бапак тиккич жан бир киши», макал-лакаптар, табышмактар, жаңылмачтар, калп апыртмалар, эмгек ырлары, санат-насаат ырлары, үлгү ырлары «Апенди менен хан ууга чыкканда», «Жыл ирети», бөлүм боюнча суроолор орун алган.

Адабий окууларга (2-4-класс) сунуш кылынган тексттердин тематикасын төмөнкүдөй классификациялоого болот: 1. Жомоктор – 16, анын ичинен адамдар жөнүндөгү жомоктор – 11, жаныбарлар жөнүндөгү жомоктор – 5. Адабий окууда алгачкы жолу эпостордон үзүндүлөр сунуш кылына баштады. 2-класста «Кошой дөө менен Жолой дөө» («Манас» эпосунан үзүндү), 3-класста «Манас» баатыр, 4-класста «Манастын уулу Семетей», «Семетейдин уулу Сейтек», «Эр Төштүк» эпостору киргизилген. Демек, тексттерди тандоодо дидактикалык принциптер сакталган.

Элдик оозеки чыгармаларды окутууда дидактикалык принциптердин сакталуусу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок ошондой болсо да, дидактикалык принциптерди сактоону анализдөөдөн мурда окуулуктун мазмуну, тиби, функциясы такталышы зарыл. Окуулуктун тиби болуу керек. 1. Негизги окуулук – бул окуу программасы менен тыгыз байланышып түзүлгөн окуулук. 2. Кошумча окуу китеби, б.а., сөздүктөр, энциклопедиялар. Бул классификация боюнча алып караганда, адабий окуу негизги окуу китебинин курамына кирет. Ал эми анын функциялары

төмөндөгүчө бөлүштүрүлгөн:

1. Маалымат берүүчү функциясы – баланын дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу үчүн керектүү жана жеткиликтүү маалымат менен камсыз кылуусу. Бул функцияга элдик оозеки чыгармаларды окутууда окуулуктагы элдик оозеки чыгармалардын жанрлары, т.а., жомок, тамсил, эпос, калптар, макал-ылакап, табышмактар, жаңылмачтар буларды бири-биринен айырмалоого ал боюнча окуулуктагы маалыматтардан берилиши окуучу үчүн бир топ ыңгайлуу.

2. Трансформациялоочу функциясы – балдардын жаш өзгөчөлүгүн жана дидактикалык талабын аткарууга шарт түзөт. Мында материалдардын берилишинде дидактиканын жөнөкөйдөн татаалга деген принциби сөзсүз ишке ашырылышы керек. Демек, чыгармалардын мазмуну, көлөмү класстар боюнча, т. а. балдардын жаш өзгөчөлүгү эске алынып окутулат.

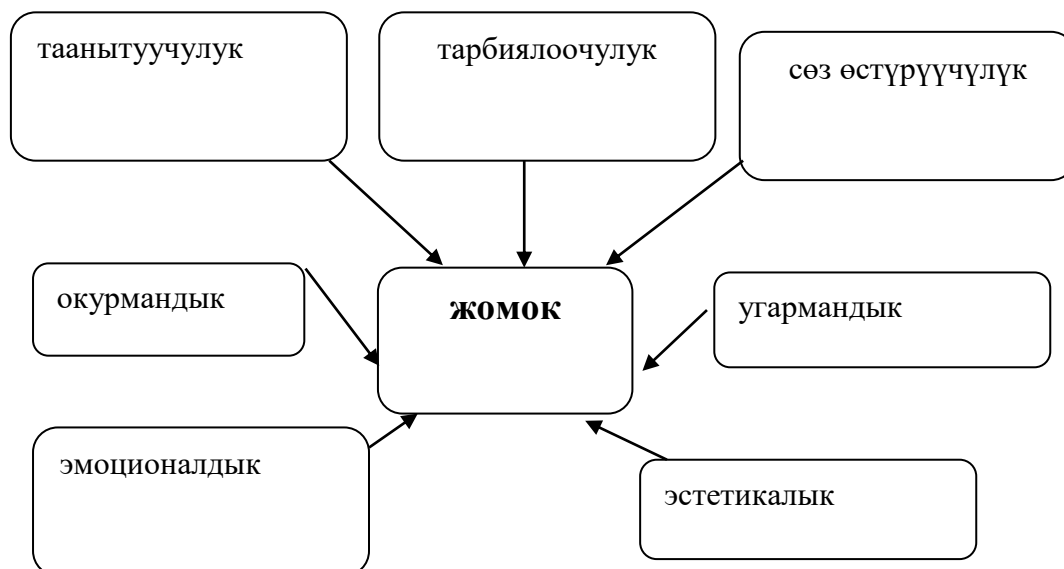
3. Системалаштыруу функциясында окуу предметинин материалдарынын логикасынын ырааттуулугу жана системалуулугу реализацияланат.

4. Жыйынтыктоочу функциясында окуулук балага өтүлгөн материалды кайталоого, эрежелерди так, туура үйрөнүүгө багыт берет. Булар окуулуктун негизги функциясын аткарууга шарт түзөт. Ал эми кошумча функциясында интеграциялоо (башча илимдер жөнүндө кошумча маалымат алуу), координациялоо (карта, иллюстрация, диапозитив) өнүктүрүп-тарбиялоо, билим берүүчүлүк бөлүм каралат. Жалпысынан алганда, адабий окууда бул функциялар толугу менен колдонулат».

С.Сакиева көрсөткөндөй, адабий окуунун материалдары жөнөкөйдөн татаалга деген принциптер менен сунушталган. Окуу китебин жазган авторлор «Манас» эпосунун өтө татаал тексттерин да жөнөкөйлөштүрүп берген жазуучулардын (З.Бектенов, С.Байгазиев, Б.Максутов) тексттерин колдонушат. Муну албетте, колдоо керек, себеби окуучулардын залкар эпостун текстти менен өтө жаш чагынан тааныша бергени алардын руханий маданиятын өнүктүрүү үчүн жасаган чечүүчү факторлорунун бири болуп

эсептелет.

Башталгыч класстардын жомоктору окуучуларга кандай таасир этет. Анын таасирлерин төмөнкү сүрөттөн карап көрүүгө болот.

Сүрөт 2.2. Жомоктордун балдарга таасир этүүчү функциялары

Окуу китептериндеги жомоктор балдардын эне тилинде кебин өстүрүү, сөз корун көбөйтүү менен жазуу-оозеки байланыштуу маданиятын жогорулатат, ошону менен бирге, көркөм ойлоо жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга кызмат кылат, жомоктор аркылуу сулуулукту сезе билип эстетикалык табити өсөт, ар кандай учурларга эмоционалдуу кароо ишмердүүлүгү өнүгөт.

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору.

Изилдөөбүздүн методдору көп багыттуу болдую Метод – изилдөөдө жыйынтыкка жетүү максатында колдонулган ыкмалар, жолдор. Азыркы педагогика илими көбүнчө мурда колдонулуп келген методдорду жетекчиликке алат.

Адабий окуу сабагында жомокторду окутуу боюнча методикалык эмгегибиздин жалпы методдорун жалпысынан теориялык жана тажрыйбалык (эксперименттик) методдор деп экиге ажыраттык.

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору.

Изилдөө ишинде коюлган максаттарга, милдеттерге, жалпы эле теманы

ачып берүүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык мындай теориялык методдорду колдондук.

Илимий булактарды үйрөнүү методу же иштин методологиялык негиздерин үйрөнүү методу. Бул биздин эмгекте жомокторду окутуу тууралуу илимди педагогиканын дидактика, адабиятты окутунун методикасы, этнопедагогика бөлүмдөрү менен байланышта үйрөнүүнү шарттады. Философия жана эстетика жомокторго таанып-билүүнүн объектиси катары баа берүүгө, жомоктордогу жашоо, өлбөстүк, баатырдык, адилеттик, кара ниеттик ж.б. түшүнүктөргө философиялык өңүттөн кароону талап кылды, ансыз биздин айткан ойлор жана пикирлер дүйнөнү жана адамды таануунун мыйзамдарын чагылдырмак эмес. Адабият таануу илими жомоктордун жанрдык белгилерин көрсөтүп берди, фольклористтер көптөгөн жомоктордун идеясын, темасын, проблематикасын, сюжетин жана композициясын, образдар системасын, поэтикасын талдоо менен биздин ишибизде жомокторду анализөөнүн жолдорун жана методологиясын түшүндүрдү. Адабий чыгармаларды окутуу боюнча орус жана кыргыз, чет өлкөлүк методисттердин эмгектери жомокторду окуу, окутуу, сабактарда талдоо технологияларын көрсөттү. Диссертацияда мына ушундай илимий методологиялык булактар үйрөнүлдү жана алар аркылуу жомокторду кайсыл мезгилде кандайча окутулуп келгендигин тактап алдык.

Аңгемелешүү методу. Бул метод – ишти жазууда кеңири колдонулган ыкма болду. Аңгемелешүү илимий иш жазууда ыңгайлуу метод. Бул метод менен төмөнкүдөй маселелер аныкталды:

- топтор менен жана индивидуалдуу алганда окуучулардын кайсыл жомокторго кызыга же кызыкпай тургандыгы;

- ата-энелердин жомокторду канчалык деңгээлде биле же билбей тургандыгы;

- мугалимдердин жомок окуу жана жомокторду окуучуларга жеткире алуу мүмкүнчүлүгү;

• жомокторду окутуунун натыйжалуулугун арттыруу үчүн мугалимдерге кандай методикалык, адабий-теориялык ж.б. жардамдардын зарылдыгы ж.б.

Окуучулар жазган жомокторду анализдөө. Окуучулар менен иштөө процессинде биз изилдеген тема боюнча башталгыч класстын окуучуларына жомокторду жаздырдык. Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский, В.Сухомлинский ж.б. таланттуу педагогдор өздөрү жомок жазып гана калбай, окуучуларына жомок жазууга тапшырмаларды берген. Биздин изилдөө боюнча жомоктун жанрдык талабын сактап окуучулардын 5-10%ы гана фантазияны катыштырып, сюжетинин динамикасын өнүктүрүп, поэтикасында туруктуу кайталоолорду колдонуп жомок жаза алышат. 40-50% окуучулар жомок жазат, бирок алардын жазгандарында жанрдык талап сакталбайт, жомокко окшоп баратып эле аңгемеге же макалага окшоп кетет. 10-12% окуучу даяр, мурда окулган, же мультфильмде көргөн сюжеттерди эле жазып койгон. Окуучулардын калган бөлүгү деги эле жомок жазууга да аракет кылбайт. Иште мына ушундай окуучулардын жазган жомоктору талдоого алынды. Албетте, мугалимдин милдети – жомок жазгыч окуучуларды даярдоо эмес, балдарды жомоктор дүйнөсүнө тартуу. Дал ушул куракта кээ бир балдарга чоң адамдардын оюна келбеген жомоктук образдар жана сюжеттер келет.

Практикалык тажрыйбаларды талдоо, жалпылаштыруу. Бул педагогикалык эмгектерди жазууда кеңири тараган метод. Биз бул методду биринчиден, теориялык ойлорубузду методисттердин ой-пикирлери менен салыштыруу үчүн, экинчиден, өз сунуштарыбызды мугалимдердин тажрыйбалары менен жакындаштыруу үчүн колдондук. Ленинграддык орус адабияты мугалими Е.Н.Ильин «Путь к ученику: Раздумья учителя-словесника. Книга для учителя: Из опыта работы» [59], «Рождение урока» [60], «Урок продолжается» [61] деген китептеринде адабият сабагын жаңылоонун зарылдыгын жана практикасын көрсөтүп, өзүнүн адабий чыгармаларды, анын ичинде жомокторду окуу тажрыйбасын жазып чыккан.

Н.С.Бибко, Н.Е.Львова, М.А.Никитина, Г.К.Щербинина ж.б. советтик жана орус педагогдору балдарды жомоктор дүйнөсүнө саякатка чыгаруу окуу

ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн бир формасы дешсе, М.С.Васильева, М.И.Оморокова, Н.Н.Светловская, М.С.Соловейчик, О.И.Никифорова, А.А.Леонтьев ж.б. методисттер жана мугалимдер, публицисттер жомоктор аркылуу балдарды тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрүн көрсөткөн.

Кыргыз методисттеринен С.К.Рысбаев улуттук жомоктордун негизинде «жомок терапиясын» өткөрүүнүн технологияларын сунуш кылган.

Б.А.Абдухамидова жомоктор менен иштөөдө Лейлек районунда мугалим катары жана азыркы мезгилде окуу китептеринин жана методикалык колдонмонун автору катары өз тажрыйбасын бөлүшкөн [3, 12-13]. Анын негизги методикалык системасы – жомокторду этаптар менен үйрөтүү технологиясы. Мындай жомокторду этаптар менен үйрөтүү тажрыйбасы биздин изилдөө ишибизде да жетекчиликке алынды.

Борбор калаадагы №68 мектептин башталгыч класстарынын мугалими З.Маразыкованын «Экинчи класстагы класстан тышкары окуу», «Үчүнчү класстагы класстан тышкары окуу» деген темаларда эмгектери да изилденип, алар да бул методдорун курамында тажрыйбалары жыйынтыкталды.

Адабий окуу сабагына байланыштуу «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» деген темадагы С.С.Сакиеванын докторлук диссертациясы (2013) жана «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» аттуу монографиясы (2007), «Балдар ырларын мектепте окутуунун технологиялык негиздери» деген А.Т.Саттарованын докторлук диссертациясы (2019), А.Токтомаматовдун «Кыргыз башталгыч класстарында адабий окуунун дидактикалык негиздери» (1995) жана Г.Э.Маатазимованын «Башталгыч класстарда балдар жазуучуларынын чыгармаларын этнопедагогикалык негизде үйрөтүүнүн методикасы (3-4 класс)» (2021) деген темадагы кандидаттык эмгектери биздин методикалык тажрыйбаларды жыйынтыктоо жана жалпылоо методубузду ишке ашырууга жардам берди.

Окурмандык биография методу. Бул метод менен башталгыч класстын

окуучуларынын жомокторду окуу ишмердүүлүктөрү аныкталды. 2-4-класстын 460 окуучусунун окурмандык биографиясын анализдеп көргөндө мындай жыйынтык алдык:

- 104 окуучу 20дан 30га чейин жомок китеп окуган;
- 196 окуучу 10дон 20га чейин жомок китеп окуган;
- 100 окуучу 5тен 10го чейин жомок окуган;
- 40 окуучу 1ден 5ке чейин жомок китеп окуган;
- 20 окуучу такыр жомок китеп окуган эмес.

Жомок китептерди кайдан алып окуган:

- мектеп китепканасынан – 57%;
- айыл (шаар, же райборбор) китепканасынан – 13%
- үйдөгү китепканадан – 21%
- досторунан, тааныштарынан, мугалимдерден – 9%.

Бул окурмандык биография методу жомокторду кандай багытта окутуу үчүн окуучулардын кызыгууларын эске алуу үчүн зарыл болду.

Китепканалык формулярларды үйрөнүү методу. Советтик учурда ар бир китепканада окурмандын жеке карточкасы (формуляр) сакталчу, азыр да айрым айылдык четки мектептерде кездешет, бирок көп китепканачылар окуучулардын китеп алган, кайра берген даталарын компьютерге түшүрүп, компьютер аркылуу каттайт. Айрым мектептерде бул маалыматтар мектеп сайтына да киргизилип турат.

Бул метод аркылуу окуучулардын азыр кандай китептерге кызыгышары, алардын ичинен жомоктор кандай орунда экендиги билинет.

Анкеттөө методу. Анкетага суроо жазып, анын туура жообун алуу педагогиканын тарыхында эң көп колдонулган метод. Ал көп убакытты талап кылбаган метод. Негизгиси суроолор түшүнүктүү жана окуучулар үчүн кызыктуу болушу керек. Алты мектептин 4-класстарына төмөнкүдөй суроолор жазылган анкеталарды бердик.

1. Ата-энең же башка улуу адамдар айтып берген жомоктордун ичинен кайсыл жомок эсиңде калды?
2. Ошол жомок эмнеси менен сенин эсиңден чыкпай жүрөт?
3. Жомок менен аңгеменин айырмасы эмнеде?
4. Жомоктордогу каармандардын ичинен кимисин жакшы көрөсүң жана эмне үчүн?
5. Жомоктордогу каармандардын ичинен кимисин жаман көрөсүң жана эмне үчүн?
6. Жомоктордогу көп кайталанган сөздөр, сөз айкыштары кайсылар?

ж.б.

Жомокторду окутуу проблемасын үйрөнүү үчүн биз анкеттөө методун мугалимдер, ата-энелер, китепканачылар, окуучулар менен жүргүздүк жана бул метод жалпы абалды аныктоого чоң жардам берди.

Анализ жана синтез. Мында изилдөө боюнча жалпы жыйналган чийки материалдар талдоого алынды, алардын жыйынтыгы синтезделди.

Жалпылоо жана системалаштыруу. Илимий изилдөө үчүн керек болот деп жыйыналган материалдарды жалпылаштырдык жана ырааттуу бир системага келтирип, диссертация формасында жазып чыктык.

Моделдештирүү методу. Бул метод менен биз «Адабий окуу» сабагында жомокторду окутуунун компоненттерин жана негизги моделин иштеп чыктык.

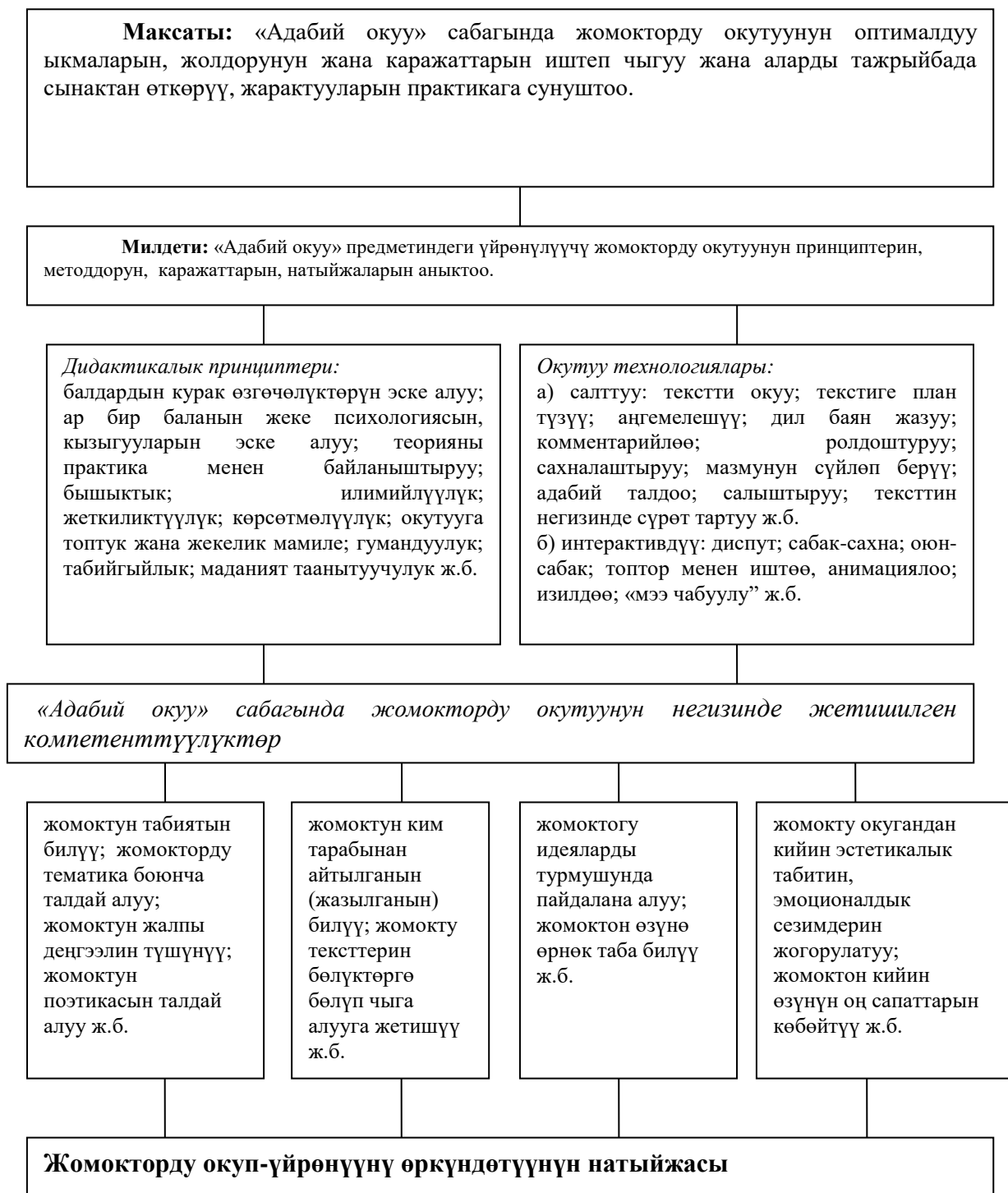
Таблица 2.1. – «Адабий окуу» сабагында жомокторду окутуунун компоненттери

максат	II-IV класстардын «Адабий окуу» предметиндеги жомокторду окутуунун илимий-методикалык негиздерин иштеп чыгуу жана алардын натыйжалууларын педагогикалык тажрыйбаларда текшерүү.
милдет	«Жомок» жана «адабий жомок» түшүнүктөрүнө теориялык анализ жүргүзүү; жомокторду изилдөөнүн, окутуунун

	тарыхын, азыркы абалын, аны изилдөөнүн методдорун жана методологиясын үйрөнүү; «Адабий окуу» сабагындагы үйрөтүлүүчү жомокторду окутуунун оптималдуу ыкмаларын жана жолдорун аныктоо, аларды колдонуунун заманбап технологияларын иштеп чыгуу жана аларды практикага сунуштоо. Иштелип чыккан теориялык сунуштарды мектептерде сынактан өткөрүү.
Каражаты	II-IV класстардын «Адабий окуу» жомоктор.
Фрмалар	«Адабий окуу» сабагы.
Методдор	көркөм окуу, текст талдоо; чыгармаларды талкуулоо, ролдоштуруу, аңгемелешүү, сөздүк жумуштары, сабак-сахна, анкеттөө ж.б.
Натыйжа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окуучулардын жомоктордун жанрдык табиятын түшүнүү деңгээлинин өсүшү. 2. Окуучулардын жомок окууга кызыгууларынын жогорулашы. 3. Окуучулардын жомокторду адабий-теориялык, тилдик жактан талдоо компетенттүүлүктөрүнүн калыптанышы. 4. Окуучулардын кебинде жомоктордун материалдарын колдонуу деңгээлинин жогорулашы.
Жыйын-тыгын текшерүүнүн чен-өлчөмү	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окуучулардын жомокторду окууга кызыгууларын байкоо. 2. Окуучулардын жомоктордун каармандарын, туруктуу сөздөрүн колдоно билүүсү. 3. Окуучулардын жомок менен башка жанрдагы чыгармаларды айрымлай алуусун аңдоо. 4. Балдарга жомок айттырып же жаздырып көрүү. 5. Окуучулардын жомоктордун темасын, идеясын, каармандарын иш-аракеттерин туура чечмелей билүүсүн байкоо.

	6. Окуучулардын фантазиясы жогорулагынын аңгемелешүү аркылуу изилдөө ж.б.
--	---

Жогорудагы компененттердин негизинде «Адабий окуу» сабагындагы жомокторду окутуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн төмөндө көрсөтүлгөн модели түзүлдү.

Сүрөт 2.3. – «Адабий окуу» сабагында жомокторду окутуунун модели

Бул моделден көрүнүп тургандай, «Адабий окуу» сабагында жомокторду окутуу жогорудагыдай компоненттерден жана моделден турат жана алар биздин изилдөөнүн негизги багыттарын жана натыйжаларын аныктайт.

2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору.

Тажрыйбалык-эксперименталдык иштердин баштапкы этабында мектепте жомоктор тууралуу түшүнүктү калыптандыруунун абалын изилдөө милдети коюлду. Констатациялык эксперименттин жыйынтыгы, окуу жана илимий-методикалык иштерди изилдөө жана иликтөө жомоктор тууралуу түшүнүктү калыптандыруунун методикалык моделин иштеп чыгууга жардам берет. Констатациялык эксперименттин максаты төмөнкүлөр:

1. 2-класстын окуучуларынын жомоктор тууралуу жалпы билимдерин аныктоо.
2. Окуучулар тарабынан жомокторун кабылдоонун өзгөчөлүктөрүн аныктоо.
3. 3-4-класстын окуучуларында жомоктору тууралуу түшүнүктүн калыптануу деңгээлин белгилөө.

Илимий изилдөөбүздүн башталыш этабында окуучулардын колунда окуй турган жомок китептери барбы деген суроо туулду жана китепканалардагы, мугалимдердин жана окуучулардын үйлөрүндөгү абал менен таанышып чыктык.

Эксперименттик базалар: Ош шаарынын №5 Ж.Бөкөнбаев атындагы мектеп-гимназиясы, №17 Ю.Гагарин атындагы мектеп-гимназиясы, Ош облусунун Кара-Кулжа районундагы Ш.Жээнбеков атындагы интернат-лицейи, Чоң-Алай районундагы Алайчы уулу Саид атындагы инновациялык мектеби, Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы №9 Т.Жоробаев атындагы орто мектеби, Баткен облусундагы Баткен районундагы Ж.Байжигитов атындагы орто мектеби.

Ош шаарындагы, Ош областынын Кара-Суу, Кара-Кулжа, Чоң-Алай,

Жалал-Абад областынын бир, Баткен областынан бир мектеби тандалып, текшергенде абал мындайча аныкталды.

Таблица 2.2. – Аймактар боюнча мектеп китепканаларынын жомок китептери менен камсыздалышынын көрсөткүчү (кыргыз тилиндеги жалпы китептердин ичинде жомок китептердин көрсөткүчү % менен)

аймактар материалдар	Ош шаарын ын 2 мектеби	Кара- Кулжа районунун 1 мектеби	Чоң-Алай району- нун мектеби 1	Ала-Бука району- нан 1 мектеби	Баткен облусу- нан 1 мектеби
Окуучулар үчүн жомок китептери	8%	6%	5%	6%	4%

Мындан көрүнүп турган нерселер: окуучулар пайдаланып окуй турган кыргыз тилиндеги жомок китептер жалпы кыргызча китептердин Ош шаарында 8 пайызын, Кара-Кулжа районунда 6 пайызын, Чоң-Алай районунда 5 пайызын, Ала-Бука районунда 6 пайызын жана Баткен облусунда 4 пайызын, гана түзөт.

Таблица 2.4. – Мугалимдердин үйүндө жомок китептеринин болушу (бир мугалимде болгон жомоктор китебинин орточо сандык көрсөткүчү).

аймактар	Ош шаарынын 2 мектеби (16 мугалим)	Кара-Кулжа районунун 1 мектеби (8 мугалим)	Чоң-Алай Районунун мектеби (9 мугалим)	Ала-Бука районуна мектеби (10 мугалим)	Баткен облусунун 1 мектеби (8 мугалим)
материалдар					
Жомок китептери	11	7	6	8	5

Көрүнүп тургандай, Ош шаарынын 2 мектебиндеги башталгыч класстардын 16 мугалиминде балдар үчүн жомоктор орточо 11 гана китепти түзгөн, Кара-Кулжа районунда бул көрсөткүч 7, Чоң-Алай районунда 6, Ала-Бука районунда 8, Баткен облусунда 5%ти түздү.

Таблица 2.3. – Окуучулардын үйүндө болгон кыргызча жомок китептери (орточо саны)

аймактар	Ош шаарынын 4 мектеби	Кара-Суу районунун 3 мектеби	Ноокат районунун 6 мектеби
материалдар			
Жомок китептери	6	5	5

Демек, окуучулардын да, алардын мугалимдеринин да кыргызча жомоктор менен таанышуу мүмкүнчүлүгү өтө чектелүү.

Башталгыч класстын окуучуларынын жомокторду кандайча кабыл аларын, түшүнөрүн аңдап билүү максатында бирдей эле көлөмдөгү үч жомоктун тексттин бердик, алардын бири элдик жомоктор, экинчиси акын-жазуучулар иштеп чыккан жомоктор, үчүнчүсү, окуу китептеринде авторлор тарабынан адаптацияланган жомоктор эле. Жалпы абал мындай көрсөтөткүчтү берди.

Таблица 2.5. – Окуучулардын элдик жана акын-жазуучулар иштеп чыккан жомоктордун тексттин түшүнүү деңгээлинин көрсөткүчү (4-класстар % менен)

Тексттер алынган булактар	Сөздөрдүн маанилерин түшүнүүсү	Жалпы текстти түшүнүүсү
Элдик жомоктор	82%	74%
Акын-жазуучулар иштеп чыккан жомоктор	86%	77%
Окуу китебинин авторлору адаптациялап чыккан жомоктор	94%	81%

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, окуучулар элдик жомокторго караганда акын-жазуучулар иштеп чыккан жомокторду, ага караганда китептердин авторлору адаптациялап берген жомок-тексттерди түшүнүү деңгээли бир топ жогору болгон. Ошону үчүн биз ар бир текстти, анын ичинде элдик жомокторду да методисттер (авторлор) балдарга ыңгайлаштырып берүүнүн мааниси жогору экенин белгилемекчибиз.

Кыргыз мектептеринин башталгыч класстарында жомокторду окуп-үйрөтүү боюнча биздин педагогикалык эксперименттер аркылуу төмөнкүдөй абал аныкталды:

1. Жомокторду башталгыч класстарда окутуу боюнча методикалык адабияттардын жетишсиздиги.

2. Башка элдерге салыштырмалуу кыргыз тилиндеги жомоктордун искусствонун башка түрлөрүнө (кино, анимация, сүрөт ж.б.) айландырган формалары анчалык өнүкпөгөндүгү.

3. Жомок китептердин нускаларынын өтө аз чыгып, алардын массалуулугун чектелүү экендиги.

4. Окуулукуларда болсун, китептерде болсун жомоктордун иллюстрацияланышы жагынан башка элдерден артта кылып жаткандыгыбыз ж.б.

Бул көрүнүштөр да жомокторду окутуу ишмердүүлүгүн ийгиликтүү жүргүзүүгө жана сабактын майнаптуулугун жогорулатууга терс таасирин тийгизип, ушул багытта активдүү иш жүргүзүүнү талап кылары белгилүү болду.

Биздин окутуу методикабызды башталгыч класстардын адабий окуу сабактарында сынактан өткөрүү үчүн педагогикалык тажрыйбаларга (экспериментке) Ош шаарынан, Ош областынан 180 окуучу (анын ичинен 91 – тажрыйба тобунан, 86 – байкоо тобунан) катышкан. Ал төмөнкүдөй натыйжа бергендигин көрөбүз.

Таблица 2.6. – Окуучулардын жомоктордун мазмунун түшүнүү деңгээлдери

деңгээл	эксперимент мезгилдери	жогорку	орто	төмөн
		%	%	%
байкоо тобу 86 окуучу	башы	13,3	41,4	45,3
	аягы	13,1	42,6	45,3
тажрыйба тобу 91 окуучу	башы	10,2	45,1	44,7
	аягы	21,8	45,7	32,5

Таблицадан көрүнүп тургандай, педагогикалык эксперименттин башталышында байкоо тобунда жогорку деңгээл 13,3%, орто деңгээл 41,4%, төмөнкү деңгээл 45,3%, ал эми тажрыйба тобунда жогорку деңгээл 10,2%, орто деңгээл 45,1%, төмөнкү деңгээл 44,7% болуп, салыштыра алганда, эки топ тең негизинен бирдей көрсөткүчтү берген.

Эксперименттин аягында байкоо тобунда жогорку деңгээл 13,1% болуп, өсүш 1%дын тегереги болсо, тажрыйба тобунда 21,8% болуп, өсүш 7,1%ды түзгөн, ал эми төмөнкү деңгээл байкоо тобунда 45,3% болсо, тажрыйба тобунда 32,5% болуп, эки топтун айрымасы 13%га жакын болуп, биздин сунуштар натыйжалуу экендигин көрсөттү.

Тажрыйбада окуучулардын деңгээлин баалоо критерийлери төмөнкүлөр болду:

- жомоктордун мазмунун айтып бериши;

- жомоктордогу каармандарды талдай билиши;
- жомоктун идеясын түшүнүүсү;
- ошол жомокко окшоштуруп башка жомок чыгара алышы;
- жомоктун тилин талдоосу.

Тажрыйба жүргүзүү үчүн тандалып алынган жомоктор:

«Акылдуу бала», «Эки бир тууган», «Баатыр коён», «Түлкүнүн абышка менен карышкырды алдаганы».

Тажрыйба класстарында жомокторду окутуунун өзгөчөлүктөрү:

- жомокторду жанрдык табиятына карата талдоо;
- каармандарды башка каармандар менен салыштырып мүнөздөө;
- чыгармадагы майда деталдарды көңүл коюп талдоо;
- жомоктордогу пейзажга, интерьерге көңүл буруу;
- чыгарманын көркөмдүгү, тилинин өзгөчөлүгү, колдонгон көркөм сөз

каражаттары боюнча талдоо жүргүзүү;

- жомоктук мотивдерге көңүл буруу;
- жомокторду аңгеме, табышмак, макал-ылакап, элдик ырлар, легенда,

миф, ыр сыяктуу түшүнүктөр менен салыштыруу;

- окуган жомокту кайра жөнөкөй формада баяндап берүү;
- жомокко жеке пикирин айтуу;
- жомоктун негизинде слайд жасоо, сүрөт тартуу;
- жомокто катышкан каармандардын тилине мүнөздөмө берүү;
- тексттеги монолог жана диалогдорго көңүл буруу;
- жомокторду үн кубултуу окуу;
- жомоктун текстине план түзүү;
- сөздөрдү талдоо ж.б.

Колдонулган методикалык ыкмалар:

- окуу жана түшүнүү;
- ролдоштуруп окуу;
- суроо-жооп аңгемелешүүлөрү;

- текстти кеңири жана кыскартып талдоо;
- дискуссия;
- мугалим менен окуучулардын талаш-тартышы;
- жазуу жумуштары (эссе, дил баян, баяндама) ж.б.

Жыйынтыктоо учурунда тажрыйбалардын натыйжалары төмөнкүдөй болду.

Таблица 2.7. – Окуучулардын жомоктордун каармандарынын иш-аракеттерин түшүнүү жана кабыл алуу деңгээлдери.

деңгээлдер	тажрыйба тобу (% менен) 91 окуучу		байкоо тобу (% менен) 86 окуучу	
	Тажрыйбага чейин	Тажрыйбадан кийин	Тажрыйбага чейин	тажрыйбадан кийин
жогору	23%	37%	7%	11%
жеткиликтүү жогору	32%	39%	31%	39%
орто	32%	15%	36%	37%
төмөн	13%	9%	26%	13%

Бул эксперименттин жыйынтыгына караганда 91 окуучу катышкан тажрыйба тобунда жомоктордун каармандарынын иш-аракеттерин жогорку деңгээлде өздөштүргөндөр тажрыйбага чейин 23% болсо, тажрыйбадан кийин 37%га көтөрүлгөн, өсүш 14%, жеткиликтүү жогорку көрсөткүч 32%дан 39%га чейин жогорулап, өсүш 8% болгон, ал эми орто көрсөткүч 32%дан 15%га, төмөн көрсөткүч 13%дан 9%га чейин азайган.

Ал эми байкоо (контролдук) тобунда жогорку көрсөткүч 7%дан 11%га гана өсүп (4%), тажрыйба тобу менен айрымасы 10% болгон (*Башка айырмалар да таблицада көрсөтүлүп турат*).

Жогорудагы таблицаларды салыштырып көрүү башталгыч класстардын окуучуларынын жомоктор боюнча билим сапатынан көтөрүлгөндүгүн, ал өсүштө биз сунуш кылган окутуу ыкмаларыбыз жана жолдорубуз таасир эткендигин белгилөөгө болот.

Тажрыйбаларыбыздын өзөгүн башталгыч класстарынын окуучуларынан 150 окуучу) анкета алуу, ошондой эле аталган мектептерде жомоктор тууралуу түшүнүктү калыптандыруу боюнча сабактарда окуучулардын жана мугалимдин ишмердигине талдоо жүргүзүү түздү.

Констатациялык эксперименттин жүрүшүндө мугалимдердин диссертацияда каралган маселеге карата мамилеси аныкталды, жомоктор тууралуу түшүнүктү калыптандырууда объективдүү кыйынчылыктар аныкталды.

Констатациялык эксперимент төмөнкү критерийлерге негизделүү менен жүргүзүлдү:

Биринчи: Түшүнүктүн негизги мазмунун, көлөмүн, функцияларын билүү. Жомоктор тууралуу түшүнүк жомоктун пайда болуусунун тарыхый-маданий шарттарын, анын идеялык-көркөм негиздерин, жомоктук жанрды классификациялоону, жомоктун негизги темаларын бөлүп кароо жөндөмүн, жомоктук каармандын өзгөчөлүгүн, жомоктордун поэтикасын камтыйт.

Экинчи: Жомоктор тууралуу түшүнүктү башка элдердин, атап айтканда, казак, өзбек, орус эл жомоктору менен салыштырууда колдонуу түшүнүгүн пайдалануу, аны окуган жомокторду өз алдынча анализдөөдө колдонуу жөндөмдүүлүгү.

Үчүнчү: Терминдерди түшүнүү деңгээли жана аларды кептеринде аң-сезимдүү колдонуу.

Ош шаарынын №5 Ж.Бөкөнбаев атындагы мектеп-гимназиясы, № 17 Ю.Гагарин атындагы мектеп-гимназиясы, Ош облусунун Кара-Кулжа районундагы Ш.Жээнбеков атындагы интернат-лицейи, Чоң-Алай районундагы Алайчы уулу Саид атындагы инновациялык мектеби, Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы №9 Т.Жоробаев атындагы орто

мектеби, Баткен облусундагы Ж. Байжигитов атындагы жалпы билим берүү мектептеринин алты 4-класстарынын окуучуларына (150) 2020-2021-окуу жылынын башында төмөнкүдөй суроолорго жооп берүүсү сунушталган (анкета №1):

- 1) Силер жомокту жакшы көрөсүңөрбү? Алар эмнеси менен эсте калды?
- 2) Силер кандай деп түшүнөсүңөр, жомок деген эмне?
- 3) Элдик жомоктордун кандай түрлөрүн билесиңер?
- 4) Кереметтүү жомоктор кандай курулат?
- 5) Жомоктук тилдин кандай өзгөчөлүктөрүн билесиңер?
- 6) Силерге жаккан сүйүктүү жомокторду атагыла.
- 7) Кыргыз эл жомокторунун поэтикасындагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды атагыла.

2-4-класстын окуучуларынын берген жоопторуна анализ жүргүзөбүз (150 адам – 100%). Анкетанын негизинде жомок окуганды окуучулардын 72%ы жакшы көрөт, 18% – жакшы көрбөйт, сурамжылангандардын 10%ы биринчи суроого жооп берүүдө кыйналыша тургандыгы аныкталды. Анкетадагы биринчи суроо 2-4-класстын окуу жөндөмүн өнүктүрүү деңгээлин аныктоодо абдан маанилүү, анткени, жомокту кабыл алуусу окуучунун көркөм табитинин жогорку өнүккөндүгүнөн кабар берет. 2-4-класстын окуучуларынын жооптору көрсөткөндөй, 3/4 окуучу (72%) жомокту кабыл алууга даяр экенин көрсөттү, бул окуучулардын курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрү, руханий муктаждыктары менен байланышкан.

Анкета жүргүзүүнүн жыйынтыгы окуучуларда терең теориялык-адабий билимдердин жоктугун көрсөттү. Экинчи жана үчүнчү суроолор жомоктун жанры тууралуу түшүнүктүн деңгээлин аныктоого багытталган. Жомокту ойдон чыгарылган окуялар жана каармандар тууралуу аңгеме катары аныктаманы сурамжылангандардын 53%ы берди. Окуучулардын 1/3и (35%) жомокту фантазия менен турмуштук чындыктын айкалышы катары түшүндүрдү. Сурамжылангандардын бир бөлүгү жомок деп байыркы

замандарда реалдуу турмушта болгон нерсени айтабыз деп жооп беришти (8%). Калган окуучулар экинчи суроого жооп берүүдө кыйынчылыктарга дуушар болушту (4%).

Жомоктук жанрдын мазмунун аңдоо боюнча көрсөткүчтүн төмөн болуусу (сурамжылангандардын 35%ы гана экинчи суроого туура жооп беришти) жомоктун көркөм дүйнөсү мектепте анын көркөм универсалдык (архетиптер, түбөлүктүү мотивдер, мифологема) аңда сабактан, жетиштүү деңгээлде терең окутулбагандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул жомоктор тууралуу түшүнүктү калыптандыруунун практикасы боюнча терең ойлонууга алып келет, ансыз компетенттүү окурманды тарбиялоого мүмкүн эмес. Мугалимдин милдети – окуучуларда жомоктун жанры, анын өзгөчөлүктөрү, түрлөрү тууралуу түшүнүктү калыптандыруу жана көркөм чыгарманы окуу жана анализдөө процессинде окуучуларды теориялык-адабий билимдерин колдоно билүүгө үйрөтүү.

Анкетадагы үчүнчү суроодо окуучулар жомоктун негизги түрлөрүн (кереметтүү, турмуштук жана жаныбарлар тууралуу) аташы керек эле. Тапшырманы так сурамжылангандардын 30%ы гана аткарган. Сурамжылангандардын басымдуу бөлүгү (43%) кереметтүү жана жаныбарлар тууралуу жомокторду гана атады. Жомоктук жанрды аңдоо, терең түшүнбөй туруп, примитивдик деңгээлде жүрөрүн анкета көрсөттү. Окуучулар мындай деп жазат: «Бардык эле жомоктордо ар дайым кереметтер болот, бул кереметтүү жана жаныбарлар тууралуу жомоктор», «Жомоктордо өзгөчө жоруктар тууралуу айтылат», «Жомоктун баары кереметтүү».

2-4-класстын окуучулары төртүнчү суроого жооп берип жатып, башталышын (28%), аягын (15%) белгилешти, сурамжылангандардын 47%ы аталган суроого жооп бере алышкан жок. Окуучулардын жомоктун поэтикасы тууралуу билимдеринин төмөнкү деңгээли мектепте жомокторду окутууда ырааттуу методикалык системанын жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Анкетадагы бешинчи суроого берилген жооптордо дээрлик 64% сурамжылангандар бардык жомоктордо бирдей башталышты белгилешкен,

76% катышуучулар жомоктун аягындагы кайталанууну көрсөткөн. Окуучулардын 25%ы көптөгөн кыргыз эл жомокторунда кездешүүчү жомоктук фразаларды айта алышкан, бирок басымдуу көпчүлүгү (55%) туруктуу эпитеттерди, тилдик формулаларды билишпейт, бул окурмандык маданияттын төмөндүгүнөн кабар берип турат.

Анкетадагы суроого берилген жооптор окуучуларда кыргыз фольклору тууралуу билимдеринин жакшы экендигин көрсөтө алды. 4-класстын окуучулары кыргыз элинин белгилүү кереметтүү жомокторун: (67%) аташты, бул башталгыч класстын окуучуларынын жомок жана фантастикалык ойдон чыгаруу жанрына болгон кызыгуусу менен шартталган.

Жетинчи суроо сурамжылангандардын 92%ында кыйынчылык жаратты. Башталгыч класстын окуучулары жомоктордун мазмунундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды атай алышкан жок. Сурамжылангандардын 8%ы гана кыргыз жомоктордун маңыздуу белгилерин аныктай алышты: «Кыргыз элинин жомокторунда кереметтер жасалат», «Мында ар дайым башкы каарман болот». Өкүнүчтүүсү, мындай окурмандардын саны башталгыч класстын окуучуларынын арасында абдан эле аз, бул мектепте адабияттар аралык байланыштар эске алынбагандыгы, көркөм чыгармаларды кабылдоонун тарыхый-маданий деңгээлине тийиштүү деңгээлде көңүл бурулбагандыгы менен түшүндүрүлөт.

Таблица 2.8. – Констатациялык эксперименттин жыйынтыгы (150 окуучу – 100%).

Жооптор	1-суроо эмоция- лар %	2-суроо мазмуну %	3-суроо мазмуну %	4-суроо формасы %	5-суроо формасы %	6-суроо мазмуну %	7-суроо мазмуну %
Жооптор- ду бош калтыруу	10	4	27	47	55	7	29
Туура	72	35	30	43	25	84	8

жооптор							
Туура	18	61	43	10	20	9	63
эмес							
жооптор							

Таблицанын маалыматы боюнча окуучуларда жомокторду кабылдоодо башкы ролду мазмуну (84%) жана эмоциялар (72%) ойной тургандыгын көрсөттү. Бул адабий окуу сабагында жомоктордун маанилик мазмуну үстүндө башталгыч класстарда иш алып барыла тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Жомокторду эмоционалдык кабылдоонун жогорку деңгээли башталгыч класстын окуучуларынын психологиялык-курактык өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт, аларга оюн, ойдон чыгаруу жана фантазия дүйнөсү жакын. Констатациялык эксперименттин маалыматтарын иликтөө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берди: жомокту кабыл алуудагы татаалдык, биринчи кезекте, жомоктун формасында катылган.

55%га жакын окуучулар жомоктун поэтикасынын өзгөчөлүктөрүн аныктоодогу кыйынчылыкты тилдин татаалдыгы, түшүнүксүз сөздөрдүн жана сөз айкалыштарынын молдугу менен түшүндүрөт. Мектеп окуучулары жомоктук образдарды, стилдик формулаларды түзүүнүн ыкмаларын байкабайт (55+20=75%). Жомоктордун көркөм дүйнөсү, жомоктун поэтикасы мектепте жетиштүү деңгээлде изилденбейт. Эксперименттин жыйынтыгы биздин методикалык системаны түзүү үчүн негиз болду, анткени жомокторду окуучулардын кабылдоосун эске албай туруп, жалпы эле жомок тууралуу терең жана аңдалган түшүнүктү калыптандыруу мүмкүн эмес.

Мугалимдер менен аңгемелешүүдө алардын жомокторду салыштырып изилдөөнүн маанилүү экендигин тааныгандыгы аныкталды.

Кыйынчылыктар мугалимдерге аталган тема боюнча ар түрдүү материалды, ошондой эле аны изилдөө перспективасын көрүүгө жардам берүүчү методикалык системанын жоктугу менен байланышкан. Мугалимдердин бир бөлүгү алар өздөрү жомоктордун поэтикасы боюнча жетиштүү деңгээлде билимдерге ээ эмес экендигин, конкреттүү жомоктук

чыгарманын жана жалпы эле теманын үстүндө иш алып барууда эмнеге басым коёрун билбей тургандыгын билдиришти. Мындан тышкары, маселенин каралып жаткан аспектиси боюнча методикалык адабияттын жетишсиздигин белгилешкен.

Эксперименталдык мектептердин башталгыч класстарында аталган тема боюнча сабактарга түздөн-түз байкоо жүргүзүү жомокторду изилдөө фольклористикада топтолгон маанилүү иштерден ажырымда калганын көрсөтүп турат. Сабактарда «Жомоктор» темасы боюнча материал бир аз жөнөкөйлөтүп берилет, көпчүлүк учурда үчүнчү класста берилген материал жөн гана кайталанат, чыгармалар мазмундук деңгээлде гана иликтөөгө алынат; мугалимдер улуттук өзгөчөлүккө, жомоктук жанрдын поэтикасына көңүл бурбайт; кыргыз эл жомокторун салыштырууга жетиштүү деңгээлде көңүл бурулбайт.

Констатациялык эксперименттин маалыматтары, мугалимдер менен болгон аңгемелешүүлөр, сабактарга катышуу, программаларды жана окуу китептерин, методикалык адабиятты анализдөө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берди: «Жомоктор» темасынын бардык эле аспектилери методикалык планда иликтенген эмес, буга байланыштуу башталгыч класстын окуучуларынын билимдеринин деңгээли дээрлик көтөрүлгөн эмес, демек, мугалим дидактиканын маанилүү талаптарын – балдарды «жакынкы өнүктүрүү аймагында» окутууну аткарбайт, ар кыл элдин жомокторун кабылдоодо пайда болуучу ассоциацияларды, салыштырууларды колдонбойт. Сабактар системасын иштеп чыгуунун жана аталган теманы изилдөөнүн методикалык моделин түзүүнүн объективдүү зарылдыгы жаралат, ал төмөнкү жоболорго таянат:

1. Жомоктук жанрдагы чыгармаларды толук жана терең түшүнүү үчүн адабий окуу сабагында башталгыч класстарда түптөлүүчү жана тереңдетилүүчү белгилүү теориялык түшүнүктөргө ээ болуу зарыл.

2. Жомокторун окутууда катыштык салыштыруу эң маанилүү ыкмалардын бири болушу керек.

3. Анализдөө усулдарын тандоодо мугалим кереметтүү, турмуштук жана жаныбарлар тууралуу жомоктордун жанрынын өзгөчөлүгүн эске алуусу зарыл.

4. Окутуунун активдүү формаларын жана оюн ыкмаларын кеңири колдонуу зарыл.

Тажрыйбанын жыйынтыгында биз адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун жалпы абалын аныктадык, окуучулардын жомоктор боюнча билимдерин текшердик, жомокторду окутуу боюнча өзүбүздүн методикалык ыкмаларды, жолдорду, каражаттарды сунуш кылдык, алардын оптималдуу экендиги тастыкталды.

ЭКИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

«Башталгыч класстарда жомокторду окутуу боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталган экинчи баптын *биринчи параграфы изилдөөнүн материалдарын* көрсөтүүгө арналган. Жалпы материалдарды бир нече типке бөлүштүрүп алдык: билим берүү боюнча нормативдик материалдар; окуу стандарттары; окуу программалары; окуу китептери, окуу-методикалык колдонмолору.

Адабий окуу боюнча окуу китептерине темабыз боюнча анализ жүргүзүү төмөнкүлөрдү көрсөттү: 2-4-класстарда жомоктор жетиштүү эле санда берилген; жомоктоду окуу китептерине сунуштоодо дидактикалык талаптар (жөнөкөйдөн татаалга, теория менен практиканын байланышы, жеткиликтүүлүк жана бышыктык, турмушка жакындык, окуучунун курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келиши ж.б.) сакталган. Жомоктордун мазмундук жана формалык ар түрдүүлүгүнө көңүл бурулган. Элдик жомоктор, акын-жазуучулар иштеп чыккан жомоктор, акын-жазуучулар өздөрү жазган жомоктор деп үч түрдүү жомоктор тең окуу китептеринен орун алган. Булардын ичинен бир топ жомоктор окуу китебинин авторлору (С.Рысбаев, А.Абдулхамидова, К.Ибраимова,

А.Токтомаматов, Б.Субанова) тарабынан адаптацияланган. Адаптациялоо төмөнкүдөй принциптер менен ишке ашкан: чоңураак тексттердин кээ бир бөлүмдөрү кыскартылган; айрым тексттердин абзацтары кыскартылган; айрым түшүнүксүз сөздөрүн ордуна синонимдери коюлган; айрым жомоктордун сюжеттик-композициялык түзүлүшү жөнөкөйлөштүрүлгөн.

Бул бапта биздин изилдөөгө негизги материал болуп берген адабий окуу китептериндеги жомоктор кенже мектеп окуучусун адабий билимин түптөө, окурмандык ишмердүүлүккө багыттоо, эне тилинде кебин өстүрүү, сөздүк запасын көбөйтүү менен жазуу-оозеки байланыштуу кеби менен кеп маданиятын өстүрүү, ошону менен бирге, көркөм ойлоо жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу үчүн жарактуу материалдар экендигин көрсөттү.

Ушул параграфта кайсыл окуу китептеринде кандай жомоктор берилгендиги чагылдырылды.

Экинчи баптын экинчи параграфы *изилдөөнүн методдорун* көрсөтүүгө арналды. Ал методдор: илимий булактарды үйрөнүү, аңгемелешүү, окуучулар жазган жомокторду анализдөө, практикалык тажрыйбаларды талдоо, жалпылаштыруу, окурмандык биография, китепканалык формулярларды үйрөнүү, анкеттөө, анализ жана синтез, жалпылоо жана системалаштыруу, моделдештирүү методдору. Мына ушул теориялык методдор материалдардан жыйынтык чыгарууга, өз ишибизде теориялык жана практикалык сунуштарды айтууга мүмкүнчүлүк түзүп берди.

Кийинки метод – педагогикалык тажрыйба (эксперимент) методу болду. Аны үч этапта Ош шаарындагы, Ош облусунун Кара-Кулжа жана Чоң-Алай районундагы, Баткен облусунун Баткен районундагы мектептерде жүргүздүк. Биз атайын шаардык жана айылдык мектептерди тандап алдык.

Педагогикалык эксперименттин уюштурулушу жана жыйынтыктары да ушул экинчи бапта көрсөтүлүп, анда теориялык ой корутундуларыбыз практикада кандайча ишке ашырылгандыгы тастыкталды, эксперименттер аркылуу биздин сунуш кылган методика, иштеп чыккан сунуштар жана жоболор азыркы мектепте колдонууга ылайыктуу жана мугалимдердин

сабактарынын натыйжалуулугун жогорулатууга жардам бере тургандыгын көрсөттү.

Жыйынтыктап айтканда, башталгыч класстарда жомокторду окутуунун методикасын өркүндөтүү кыргыз педагогика илимин актуалдуу проблемасы экендигин көрсөттү. Демек, адабий окуу сабагы, ал адамдардын турмуштук билимдерин, тажрыйбаларын ар түрдүү формада коомго сунуштайт. Адамдык сапаттардын улуу үлгүлөрүн, нравалык түшүнүктөрүн көркөм чагылдырып берерине ынанымыбыз артылды.

ҮЧҮНЧҮ БАП. АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА ЖОМОКТОРДУ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Башталгыч класстын окуучуларына жомокторду окутуунун педагогикалык-психологиялык өзгөчөлүктөрү.

Башталгыч класста жомокторду окутуудагы педагогикалык-психологиялык өзгөчөлүгү катары биринчи кезекте – жомоктордун балдардын жан-дүйнөсүнө, эмоциясына жана ошолордон келип чыгып, таалим-тарбиясына тийгизген таасирин белгилөөгө болот. Мисалы, ар бир жомокту баланын ден соолугуна жардам берген терапия катары пайдаланууга мүмкүн экенин физиологдор, психологдор, педагогдор соңку учурда кеңири айта баштады. А түгүл «жомок-терапия» деген термин, ооруканаларда ушундай аталыштагы кабинеттер пайда болду. Жомок аркылуу дарылоо, жомоктун психологияга таасирин пайдалануу кыргыздарда байыркы учурлардан эле болгон, ооруп жаткан балага, же жоого аттанар жигиттерге «Манас жомогун» айтып берген. «Манастын» адамды айыктырыр күчү болгон. Кыргыздар «Манас жомогу», «Курманбек жомогу», «Эр Табылды жомогу», «Жаныш-Байыш жомогу» деп айтышкан. Ушул жомокторго аябай

берилип калган балдардын түшүнө ошол жомоктордогу каармандар кирген. Манасчылардын манас айтып калуусундагы түш көрүү феномени да алардын психологиясы менен байланышат.

Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повести анын башкы каарманы Баланын эки жомогунун негизинде жазылган. Адегенде чыгарманын аты да «После сказки» («Жомоктон кийин») деп аталган. Таятасы Момундан уккан Марал-эне тууралуу, алардын адамдарга жакшылык кылгандыгы тууралуу жомокко берилип калган Бала Орозкул маралдын мүйүзүн эмес, кыргыз элинин түпкү тегин, ишенимин, бешигин балталап салды деп, бул кара өзгөй жашоодон баш тартып, «балык болуп» сүзүп кетет.

Мына ошол «Ак кемедеги» Баладай балдар азыр биздин мектептерде отурат, алардын балалык кыялына, балалык ишенимине жомоктор күчтүү таасир этүүчү күч болуп саналат.

Ошону үчүн жомокторду окутууда анын психологиялык-педагогикалык негиздерине да басым жасоо керек болот. В.А.Кан-Калик жана В.И.Хазан «Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе» [73] деген эмгегинде адабиятты окутуу процессинде көркөм чыгармаларды талдоонун башкы принциптеринин бири – психопедагогикалык негиз деп эсептейт. Окумуштуулар ар түрдүү мезгилде жомоктордун балдардын аң-сезимине, кызыгууларына, инсан катары калыптануусуна тийгизген психологиялык таасирин изилдеп чыгышкан. Алар изилдөөчүлөрдүн башатында швейцариялык окумуштуу-психолог Жан Пиаже турат. Ал бала өзүнүн өнүгүүсүндө адамзат басып өткөн доордун өнүгүүсүндөгү башкы стадияларын кыскартылган жана кысылган түрүндө болсо да кайталайт деген ойду айткан. Буга караганда бала алгачкы анимисттик, тотемдик, антропоморфисттик доорлордун көрүнүштөрүн, ой жүгүртүүлөрүн башынан өткөрөт. Бала байыркы доордогудай мифологиялык түшүнүктөрдөй ойлойт. Бала 4-6 жашында, б.а., ой жүгүртүүнүн биринчи стадиясында жансыз предметтер жана жаратылыш көрүнүштөрү аң-сезимге, психикага жана жан дүйнөгө ээ жана алар чындык катары жашайт деп ойлонот деп эсептейт. Бул

анимисттик көз караш баланы жомоктор дүйнөсүнө алып келет. Орус психологу Л.С.Выготский балдардын жана чоңдордун искусствону психологиялык кабылдоо маселесин карап жатып «балдар искусство жааты жана баланын ага карата аракети чоңдордун искусствосунан олуттуу айырмаланып турат» [48, 93]. Андан ары Л.С.Выготский баланын психикалык өнүгүүсүнүн жомоктор дүйнөсү менен психологиялык жакындыгы тууралуу айтат. Балдар сүрөттөрүндө жана ырларында, жаңылмачтарда жана жомоктордо жашайт, алар кадимки турмуштук көрүнүштөрдүн ордун которуу аркылуу ишке ашат, «болбогон нерсе ал үчүн болгон нерсеге толук ынанганда зарыл», дейт Л.С.Выготский, искусствонун балдар турмушундагы орчундуу ордун жана маанисин баса белгилөө менен. Ал баланын психикасын жандуу оюндун, фантазиянын, ырларды, тамсилдерди, жомокторду, башкача айтканда, «сөздөр менен ойноону, ыргак, добуштар менен ойноону» талап кылган бардык нерсени чыгаруунун негизинде өнүктүрүүнү жактайт [48, 322]. Бала мына ушинтип реалдуу дүйнөнү башкарып турган мыйзамдарды тааныйт. Бул болбогон кептер «балада реалдуулукту сезүүнү күчөтөт (алсыратпайт)» [48, 188].

Бирок окумуштуу басымды «акылдуу жомокко» коёт. Л.С.Выготский мындай жомоктордон эгер «пайда болгон сезимдер турмушка багытталган болсо» гана «фантастикалык жомокту» кошууга болот деп эсептейт [45, 247]. Ал чоңдордун балдарды алы келбей турган, «анын психикасын башаламандыкка алып келген» абалга кириптер кыла турган таасирлерден аярлоосун айтат [48, 248]. Ошентип, Л.С.Выготский акылдуу жомокко артыкчылык берет, анткени ага «баланын эмоционалдуу турмушунда сакайтуучу жана дарылоочу маани тиешелүү» [48, 248].

Анын ойлорун дагы бир психолог Е.В.Субботский колдойт, Л.С.Выготскийдин ойлорун улантуу менен, ал баланын жашоосундагы жана анын ой жүгүртүүсүндө жомок менен реалдуулуктун карым-катышына токтолот, адамдын жашоосунда башынан аягына чейин параллелдүү жашайт деп ынандырат. Бул кандай гана контрасттардын чогуу жашоосу сөзсүз боло

тургандай эле калетсиз, дейт Е.В.Субботский [149].

Жомоктун баланын ички дүйнөсүнө тийгизген тарбиялык таасирин орус акыны, орус эл жомокторун кайра иштеп чыккан А.С.Пушкин жогору баалаган. Бала чагында нянясы Арина Родионовна айтып берген фольклордун, орус эл жомокторунун негизинде тарбияланган акын: «Кечинде жомок угам – муну менен өзүмдүн тарбиямдагы кемчиликтерди толуктайм. Жомоктор, деги эмне деген керемет бул! Ар бири өзүнчө поэма», - деген. Ал ошол бала кезде уккан жомокторун эсинде сактап, кийин чоң акын болгондо аларды жомок-поэмаларга айландырып кайра иштеп чыккан.

Жомоктун балдардын ден соолугуна тийгизген таасири тууралуу Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева «Практикум по сказкотерапии» [58] деген китебинде бир кыйла кеңири жазат. Ошол китепте коркок балдар үчүн, уктай албаган балдар үчүн, боюнда бар аялдар үчүн, уктоо алдындагы айтылуучу, жуунганды жаман көргөн балдар үчүн жомоктор деп орус жомокторун аябай көп түргө ажыратат.

Көпчүлүк адамдар жомок терапиясын «балдар усулу» деп эсептешет. Албетте, жомок терапиясы балдар аудиториясы менен иштөөдө бир топ натыйжалуу болот, бирок, *жомок терапиясы* камтып турган курактык диапазондун чеги жок. Бул жааттагы белгилүү психолог Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева [58] баса белгилегендей, жомок терапиясын «балдар усулу» деп атоого болот, себеби ал ар бир адамдагы таза, аруу балалык башталышка багытталган.

Ошентип, бүгүнкү күндө жомок терапиясын өз ишмердүүлүгүндө колдонгон психологдордун саны улам өсүүдө. Бул усулдун уникалдуулугу менен байлыгын төмөндөгү авторлордун аныктамаларынан көрүүгө болот:

Жомок терапиясы – адамдын жан дүйнөсүнүн руханий жолу жана адамдын социалдык реализацияланышы жөнүндөгү билимдерди берүү ыкмаларынын топтому (Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева).

Жомок терапиясы – практикалык психологиядагы багыт, ал жомоктун метафоралык ресурстарын пайдалануу менен адамдарга өзүн-өзү аңдап-

сезүүсүн өнүктүрүүгө, өзү менен өзү болууга, айланадагылар менен жакын, ишенимдүү мамиледе болууга жардам берет (И.В.Вачков).

Жомок терапиясы – психотерапиянын травма коркунучу азыраак жана оорусуз ыкмаларынын бири. Балким, жомоктун жардамы менен (же алардын таасири астында) адамдын жашоо сценарийи түзүлгөндүр жана ошол эле жомоктун жардамы менен адамды ийгиликсиз жашоо сценарийинен сууруп чыгууга далалат жасоого болот (С.А.Черняева).

«Жомок терапиянын» төмөндөгүдөй: психоаналитикалык (иликтөөчү, талдоочу), психотерапевдик (дарылоочу), психокоррекциялык (ондоочу, түзөтүүчү) жана психодиагностикалык (боолголоочу) деген төрт урунттуу багыты бар экенин байкайбыз. Анткени жомок сөзсүз түрдө, адамды «жаман сапаттардан арылтуучу, т.а. «дарылоочу», жакшы сапаттарга ылайык «оңолтуучу», жакшы жолго салуучу жана адамдын келечегин, тарбиясын, билимин, шык-жөндөмүн талдап, келечегин алдыртадан боолголоочу касиетке ээ» (С.К.Рысбаев [146, 36]).

Эмне үчүн психологдор, педагогдор тарабынан жомокко мынчалык маани берилүүдө? Анын психологиялык күчү эмнеде? Бул суроолорго жооп берүү үчүн жомоктун *универсалдуулугун* карап көрөлү:

Жомок – маалымат бергич. Бала ойлоп тапкан жомок аркылуу психолог анын турмушу, актуалдуу абалы, кыйынчылыкты жеңип өтүү жолдору жана дүйнө таанымдык позициялары тууралуу маалымат ала алат.

Жомок – экологиялуу. Кадимки эмес, драмалуу реалдуулукта болуу менен, бала да, психолог да эмоциялык жактан корголгон болот. Ошону менен бирге «күйүп кетүү» тобокелчилиги төмөндөйт да, баланын терапиялык процеске болгон ишеними артылат.

Жомок – чексиз. Жомокту толуктап, өзгөртүп, байытуу менен окуучу (психолог) өзүн өзү чектөөнү жеңип өтөт да, өз турмушун толуктап, өзгөртөт жана байытат.

Жомок феериялуу (шаңдуу). Көрсөтмөлүүлүгү аз болгон психологдун иши көрүнүүгө мүмкүнчүлүк алат: жомок терапиясына кайрылуу аркылуу ал

ар түрдүү куурчактарды, костюмдарды, музыкалык аспаптарды, көркөм ишмердүүлүк буюмдарын, балким, психологиялык куурчак театрын же драмалык театрды пайдалана алат.

Жомок – эмоционалдуу. Жомок терапиясы сессияларына катышуу менен окуучу абдан эмоциялуу заряд топтоп, өзүнүн социалдык иммунитетин бекемдейт.

Жомок – акылман. Жомок аркылуу психолог балага, ата-энелерге же педагогдорго проблемалуу кырдаалдан чыгуунун жаңы жолдору менен алгоритмдерин берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Жомоктун дагы бир зор жетишкендиги – анда курактык чектөөнүн жоктугу. Ал мектепке чейинки же кенже класстагы балдар менен иштөөдө, албетте, абдан натыйжалуу, себеби жомок булардын «эне тили» эмеспи. Ошондой эле «тобокел топко» кирген өспүрүм балдар менен иштөөдө да натыйжасын берет, бирок мында жомок менен алардын МЕН-концепциясынын ортосунда карама-каршылыктар бар, дал ушундан улам алардын дүйнөгө болгон мамилеси татаал. Жомок терапиясынын бай ресурстарын пайдаланып, психолог өспүрүмдүн МЕН-концепциясынын айрым аспектилеринин ортосундагы айкашууга жетишүүгө өбөлгө түзөт.

Жомок терапиясы боюнча сабактарга педагогдор менен ата-энелер да кызыгуу менен катышышат. Алардагы ички балалык сезимдери ойгонуп, активдүү түрдө оюнга киришет да, аң-сезимдеги чыңалууну төмөндөтүүгө гана эмес, көптөгөн проблемалуу кырдаалдарды моделдөөгө, андан кийин аны ойноп берүүгө мүмкүндүк берет.

Мисалы, Исабек Токтогуловдун «Жылан менен куркулдай» деген жомогун окуп-үйрөнүүдө окуучулар жылан менен куркулдайдын окуясы жөнүндө маалымат алышат да, алар себеп-натыйжа байланышын аныкташат. Бул жомоктун тарбиялык жагы: балдар алсыздарды коргой билүүгө үйрөнөт жана досуна кыянаттык кылуу жаман экенин түшүнөт.

Терапиялык жагы – турмуштагы алсыз, оорулуу балдар да коргоочулары бар экенин түшүнүп, психологиясында ишенич пайда болот.

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: мугалим балдарга жекече жана жупта иштей тургандыгын айтат.

Жагымдуу маанай тартуулоо. Суроо: Баарыңардын досуңар бар ээ, балдар? Азыр ар биринер досуңардын бирден сапатын айтасыңар, сөздөр кайра кайталанбаганы шарт. Мисалы, Эрмек – туруктуу дос. Айнагүл – эмгекчил.

Ресурстар: активдүү лексика жана сүрөттөр камтылган сүйлөөчү дубал.

1-кадам. Мугалим сабактын темасын жана чыгарманын автору тууралуу маалымат берет. Бүгүн биз сабакта Исабек Токтогуловдун «Жылан менен куркулдай» жомогун өтөбүз. Мугалим окутуунун милдеттерин жана күтүлүүчү натыйжаларды түшүндүрөт: сабактын жүрүшүндө жомокту окуйбуз, андагы окуялар кандай ырааттуулукта өнүккөндүгүн айтып бересиңер. Жомоктун текстин сүрөттөр, жаңы сөздөр, слайдды пайдаланып, тапшырмаларды аткарасыңар. Жомоктогу автордун айтайын деген оюн аныктайсыңар.

2-кадам. *Сүрөттү (же слайдды) карап, жомоктун каармандарын атагыла.*

Жылан – кандай? (узун, кыска, муздак, ийри, боз, көзү тосток, уулуу...)

Куркулдай – кандай? (кичинекей, күрөң, жоош, эстүү, жумшак, үлпүлдөк...)

3-кадам. *Лексикалык ишти жүргүзүү.*

Сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүп бергиле, бул сөздөргө мааниси жакын сөздөрдү тапкыла.

Таблица 3.1. – «Жылан менен куркулдай» жомогундагы айрым сөздөрдүн мааниси

Куркулдай – уясын жүндөн, тыбыттан ж.б. өтө чеберчилик менен жасаган короолу сыяктуу кичинекей чымчык.

Буура – төө

Шарга салат – суу абдан катуу, шар аккан жерге.

Шагы сынган – көңүлү калган

Мээр чөп – чарчап-чаалыккан адамга ал-күч берүүчү жомоктогу чөп

Жан кыйышпас – бири-бирине өтө ысык, абдан жакын дос

Ныксырап – уйкусурап, эч нерсе жасагысы келбей

Достук шерт – достор ортосундагы убада

4-кадам. *Окуучуларды мугалим текст менен тааныштырат.* Мугалим өзү баштап окуп берип, андан кийин багыт берип окутуу менен окуучуларды окутса болот. Окуучуларга түшүнбөгөн сөздөрдүн астын сызууну сунуштайт.

5-кадам. Текстти ырааттуу айтып берүү. Ага суроолор жана сүрөттөр жардамга келет.

Таблица 3.2. – «Жылан менен куркулдай» жомогунун тексттин сүрөттөр аркылуу түшүнүү жолдору.

Суроолор	Сүрөттөр
Окуя кантип башталды? Жылан менен куркулдай дос болуптур.	Жылан менен куркулдайдын сүрөтү
Андан ары эмне болду? Куркулдай жыландын баласын багат.	Кичине жыландын сүрөтү
Күн артынан күн өттү. Эми эмне болду? Балапандар талпынып, темир канат болуп калышты.	Балапандардын фотосу
Ачкалыктан толгонуп жылан эмне кылат деп ойлойсунар? Жылан ачка болуптур. Жылан балапандын бирөөн жутсамбы деп ойлонот.	Жыландын сүрөтү

Жылан кандай ойду ойлойт? Жылан түлкүгө доо коймокчу болот.	Түлкүнүн сүрөтү
Куркулдай кимден жардам издеп жөнөдү? Куркулдай жакын досу болгон Жаадан жардам издеди.	Жаанын сүрөтү. 2-класстын “Адабий окуу” китеби, 36-бет.
Жаа жыланды кантип жазалады? Жаа жыландын эки көзүн оюп алды.	Жашыл чегирткеге окшош
Ошондон тарта куркулдай уясын кайсы жерге салат? Куркулдай уясын суу шар аккан жерге жакын салып калыптыр.	Уянын сүрөтү

6-кадам. Окуучулар окуялардын ортосундагы логикалык байланышты аныкташат.

Достук – жыландын ачкалыгы – балапандардын жок болушу – куркулдай чыныгы досу Жааны жардамга чакырышы – Жыландын эки көзүнүн оюлушу.

7-кадам. Предметтик сүрөттөргө жана кыймыл-аракетти билдирүүчү сөздөргө таянып, текстти калыбына келтирип көргүлө.

8-кадам. Предметтик сүрөттөргө жана кыймыл-аракетти билдирүүчү сөздөргө карап, жомокту өз алдыңарча айтып көргүлө.

- *Толук айтып берүү*
- *Чынжыр түрүндөгү айтып берүү*
- *Тексттин каармандарынын атынан айтып берүү*
- *Сүрөткө же кагазга таянбай айтып берүү*

9-кадам. Мугалим балдардан жомокту баалоону суранат.

- Жомок жактыбы?
- Кандай дейсиңер, жомок эмнеси менен кызыктуу?
- Жомоктогу идея кайсы? (Достукка кыянаттык кылбоо, балапандарды өлтүрбөө, чыныгы доско жардам берүүгө умтулуу ж.б.)

• Жомокто айтылган ойго дал келе турган макал айткыла.

• Бул жомоктон кандай жыйынтык чыгарса болот?

Мугалим төмөнкү суроолордун жардамы менен жомокту окуучуларга баалатып алса болот.

1. Балапандарын жутуп койгон жыландан куркулдай кантип өч алды?

2. Жаа жыланды кантип жазалады?

3. Куркулдай уясын кандай жерге салып алыптыр?

10-кадам. Окуучуларга түрдүү деңгээлдеги тапшырма берүү.

1. Жылан жана Куркулдайдын сүрөтүн тарткыла.

• Досуңа бул окуя тууралуу кат жаз, сабакта өздөштүргөн жаңы сөздөрдү колдон.

• Мугалим сөздүк кору начар окуучуга төмөнкү тилдик конструкцияларды берсе болот. Мисалы,

Салам ... (досунун аты)

Мен бүгүн сонун жомок окудум, ал жомок _____ деп аталат.

Бул жомокту _____ жазган.

Жомоктун башкы каармандары - _____ менен _____.

Жомоктун эң кызыктуу жери _____ - _____

Сага да _____ кеңеш берем.

Сабакка 1-тиркеме: Чаташтыруу тести

Жылан менен куркулдай (*Жомок*)

Илгери бир заманда,

Бирин – бири $\begin{pmatrix} \text{укпаган} \\ \text{билбеген} \\ \text{сыйлаган} \end{pmatrix}$.

$\begin{pmatrix} \text{Бака} \\ \text{Булбул} \\ \text{Жылан} \end{pmatrix}$ менен куркулдай,

Дос болуптур кыйладан.

Бирин кетсе жем $\begin{pmatrix} \text{жеп} \\ \text{терип} \\ \text{издеп} \end{pmatrix}$,

Бири калат балдарга.

Арамдыкты көп $\begin{pmatrix} \text{угат} \\ \text{сүйлөйт} \\ \text{ойлойт} \end{pmatrix}$,

Бирок жылан калганда.

$\begin{pmatrix} \text{Үйдө} \\ \text{Тоодо} \\ \text{Талаада} \end{pmatrix}$ калса куркулдай,

Ичинде жок $\begin{pmatrix} \text{кайгысы} \\ \text{санаасы} \\ \text{карасы} \end{pmatrix}$.

$\begin{pmatrix} \text{Жаныбарга} \\ \text{Канаттууга} \\ \text{Кумурскага} \end{pmatrix}$ кактырбай,

Багат жылан $\begin{pmatrix} \text{баласын} \\ \text{жөжөсүн} \\ \text{кулунун} \end{pmatrix}$.

$\begin{pmatrix} \text{Балапандар} \\ \text{Канаттуулар} \\ \text{Жөжөлөр} \end{pmatrix}$ талпынып,

Темир $\begin{pmatrix} \text{тумшук} \\ \text{канат} \\ \text{туяк} \end{pmatrix}$ болгондо.

Кетет алыс куркулдай,

$\begin{pmatrix} \text{Жем} \\ \text{Азык} \\ \text{Дан} \end{pmatrix}$ табалбай болжолдо...

Күн артынан $\begin{pmatrix} \text{ай} \\ \text{жыл} \\ \text{күн} \end{pmatrix}$ өтүп,

$\begin{pmatrix} \text{Кеч} \\ \text{Күн} \\ \text{Түн} \end{pmatrix}$ артынан түн өтүп.

Жылан $\begin{pmatrix} \text{ТОК} \\ \text{семиз} \\ \text{ачка} \end{pmatrix}$ болуптур.

Күндү, түндү күзөтүп.

Ачкалыктан толгонот,

(Жылан)
(Жылкы) жатып ойлонот.
(Коён)

Кыялында – куштар жем,

Ысык (жашы)
(каны) шорголоп.
(жаны)

«Мээр чөбүн» кузсамбы,

(Достук)
(Тууган) шертти бузсамбы.
(Эне)

Балапандын бирөөнү,

Бир (чайнабай)
(тиштебей) жутсамбы.
(көрбөй)

Ысык канын (сорсомбу)
(ичсемби),
(көрсөмбү)

(Мал)
(Балык) этине тойсомбу.
(Бал)

Куркулдайды (какшатып)
(туйлатып),
(сайратып)

Эки көзүн ойсомбу.

- Таптым, - деди, - жоопту,

Кол (салайын)
(берейин) мүлкүнө.
(алайын)

Куркулдайды кууратып,

Доо коёюн (түлкүгө)
(куштарга)...
(кирпиге)

Ачып көздү жумгуча,

Эне жемди $\begin{pmatrix} \text{бөксө} \\ \text{аз} \\ \text{мол} \end{pmatrix}$ алып,

$\begin{pmatrix} \text{Келди} \\ \text{Кетти} \\ \text{Учту} \end{pmatrix}$ канат сабалай,

Жылан ага карабай,

Ачты $\begin{pmatrix} \text{оозун} \\ \text{тумшугун} \\ \text{тилин} \end{pmatrix}$ арадай.

Экинчисин жутарда,

$\begin{pmatrix} \text{Даары} \\ \text{Дос} \\ \text{Жардам} \end{pmatrix}$ издеп жөнөдү.

Түк кирбеди $\begin{pmatrix} \text{оюна} \\ \text{эсине} \\ \text{акылына} \end{pmatrix}$

Жалгыз Жаадан бөлөгү.

Куркулдайдын досу $\begin{pmatrix} \text{Күкүк} \\ \text{үкү} \\ \text{Жаа} \end{pmatrix}$,

Жан кыйышпас досу да.

Өч $\begin{pmatrix} \text{берүү} \\ \text{эңсөө} \\ \text{алуу} \end{pmatrix}$ үчүн келди ал,

Канкор жылан жоосуна.

Күнгө кактап $\begin{pmatrix} \text{денесин} \\ \text{бутун} \\ \text{колун} \end{pmatrix}$,

$\begin{pmatrix} \text{Ачуу} \\ \text{Таттуу} \\ \text{Ширин} \end{pmatrix}$ этке туйтуна.

Жылан жатып $\begin{pmatrix} \text{уйкусурап} \\ \text{кактанып} \\ \text{ныксырап} \end{pmatrix}$,

Кеткен эчак уйкуга.

Эки $\begin{pmatrix} \text{кулагын} \\ \text{оозун} \\ \text{көзүн} \end{pmatrix}$ чукуду,

Жаа жебедей атылып.

$\begin{pmatrix} \text{Конду} \\ \text{Басты} \\ \text{Учту} \end{pmatrix}$ жылан бутактан,

Уу көбүгү $\begin{pmatrix} \text{бөлүнүп} \\ \text{ташталып} \\ \text{чачылып} \end{pmatrix}$.

$\begin{pmatrix} \text{Оозун} \\ \text{Тишин} \\ \text{Тилин} \end{pmatrix}$ жанып, уу чачып,

Канаттууга $\begin{pmatrix} \text{жинденип} \\ \text{ачууланып} \\ \text{каарданып} \end{pmatrix}$.

Ошол күндөн жылан жоо,

$\begin{pmatrix} \text{Жер} \\ \text{Кепе} \\ \text{Уя} \end{pmatrix}$ көрсө айланып.

Буурага окшош $\begin{pmatrix} \text{кышында} \\ \text{күзүндө} \\ \text{жазында} \end{pmatrix}$,

$\begin{pmatrix} \text{Жамгыр} \\ \text{Мөндүр} \\ \text{Суу} \end{pmatrix}$ киргенде буркулдай.

«Кыйын болсо $\begin{pmatrix} \text{учсун} \\ \text{консун} \\ \text{жетсин} \end{pmatrix}$ – деп.

$\begin{pmatrix} \text{Шарга} \\ \text{Тамга} \\ \text{Жерге} \end{pmatrix}$ салат уясын,

Шагы $\begin{pmatrix} \text{ийилген} \\ \text{үзүлгөн} \\ \text{сынган} \end{pmatrix}$ куркулдай!

Сабакка 2-тиркеме: Синонимдерди табуу

Үлгү:

таяныч түрткү жөлөк караан

Ар бир катардан асты сызылган биринчи сөзгө мааниси жакын сөздү үлгүгө окшоштуруп белгиле.

1. <u>дос</u>	курбу	душман	таяке
2. <u>жем</u>	буудай	күрүч	азык
3. <u>мүлкү</u>	үйү	байлыгы	санаасы
4. <u>канаттуу</u>	куш	кескелдирик	пингвин
5. <u>ширин</u>	ачуу	анар	таттуу
6. <u>жардам</u>	милиция	көмөк	тамак
7. <u>балапан</u>	жөжө	оокат	гриль
8. <u>жаа</u>	мылтык	найза	жебе
9. <u>уйку</u>	түндө	түш	белгисиз
10. <u>бала</u>	бото	баба	наристе

Сабакка 3-тиркеме: Антонимдерди табуу

Үлгү:

тентек жөнөкөй шок тартиптүү

Ар бир катардан асты сызылган биринчи сөзгө мааниси карама-каршы болгон сөздү үлгүгө окшоштуруп белгиле.

1. <u>тапты</u>	кайнатты	издеди	жоготту
2. <u>кыял</u>	ой	тарбия	жүрөк
3. <u>учту</u>	какты	жөнөттү	конду
4. <u>ысык</u>	мелүүн	муздак	сапат
5. <u>арамдык</u>	катаалдык	мерездик	адалдык
6. <u>кара</u>	ак	күңүрт	жарык
7. <u>багат</u>	өнүкпөйт	бакпайт	жөнөйт
8. <u>ачка</u>	сокур	лагман	ток
9. <u>күн</u>	жер	түн	ай
10. <u>бут</u>	кол	аяк	баш

Жогорудагы жомок – сабакта психологиялык чыгарма катары кабыл

алынды. Анын биринчи себеби – сюжетинин бурулуш окуяларга жетпей, курч болушу. Адамдардын боорукердик сезимине тийиши. Үч жаныбардын жашоосу адам жашоосун чагылдырганы менен 2-класстан окуучулары али аны түшүнбөйт, б.а., жаныбарлар тууралуу жомоктордун аллегорияланышын аңдап билбейт. Алар үчүн психологиялык сезимдери: боор оору, көңүл чөгүү, болушкосу келүү, сүйүнүү ж.б. маанилүү. Дал ушул сезимдер жана анын бактылуу жыйынтыгы жомок терапиясы болуп саналат.

Психологдордун пикири боюнча жомок аркылуу өзүн-өзү туюндуруу процесси адамдын психикалык ден соолугун чыңдоо менен түздөн түз байланышкан жана маанилүү психопрофилактикалык фактор катары бул жомокто чоң ролду ойноду. Жомоктон кийин балада эмоционалдык тең салмактуулугун калыбына келтирүүгө же жүрүм-турумундагы бузулууларды четтетүүгө, дезадаптацияны жеңип өтүүгө, интеллектуалдык жактан өнүктүрүүгө жардам болот.

Жомок терапиясында жомокту кабылдоо менен, балдар, адегенде ошол жомоктогу каармандар менен өзүн салыштырат. Жогорудагы жомоктогу алсыздык (куркулдай), кара өзгөйлүк (жылан) жана жардам берүүчүлүк (жаа) өз айлана-чөйрөсүндө да бар экенин түшүнүүгө мүмкүндүк алат. Балдар куркулдайдай кыйын кырдаалга туш келип калса, андан кантип чыгып кетүүгө болорун (достору менен) түшүнөт, дос кайсыл убакта керек болорун ойлонуп, өзүнүн айланасына досторду топтой баштайт.

Илимде жомок терапиясынын чет өлкөлүк жана россиялык окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан концепциясы бар. Ушул жааттагы психотерапевттердин бири Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева белгилегендей, бул концепция жомоктун беш түрүнө негизделет: *көркөм жомоктор (автордук, элдик), психокоррекциялык, психотерапиялык, медитативдик жана дидактикалык жомоктор* [58].

Жомокторду терапиялык максатта берүүнүн жолдору:

1. Даяр жомокторду балага (балдарга) ылайыктап айтып берүү. Мисалы, балдарды акылдуу тарбиялоо үчүн «Акылдуу дыйкан», коркпос кылып өстүрүү үчүн «Коркок коён» деген жомокторду айтып берүүгө болот.

2. Балдардын оорусуна же психологиялык жактан зарылдыгына ылайык жаңы жомок чыгаруу. Мисалы, бала түнү эшикке чыга албай корко бере турган болсо, түндөн коркок жана түндөн коркпос бала тууралуу жомокторду ойлоп таап чыгууга болот.

3. Жеке балага айтылуучу жомоктор. Мында кээ бир балдарда индивидуалдуу мүнөз, жүрүм-турум болот, ошол баланын өзүнө гана ылайык жомок таап айтып берүү же жомок чыгаруу зарыл.

4. Куурчак менен айтылуучу терапиялык жомоктор. Муну үчүн жомок айтуучу атайын куурчактарды жасайт. Жомокчу алып баруучу болот да, каармандар катары куурчактар сүйлөйт. Бул ыкма окуяны кыймыл-аракет, элес менен кабыл алуучу балдар үчүн өзгөчө ылайыктуу.

5. Терапиялык жомокту сценада көрсөтүү. Муну үчүн, мисалы, класста бир нече окуучу роль аткарып, жомокту инценировкалап чыгат.

6. Жомокту китептен окуп берүү.

7. Жомокту оозеки айтып берүү.

8. Жомокчу-айтуучу менен жомок угуучунун баарлашуусу катары жомок терапиясын өткөрүү ж.б.

Учурда психологдор, педагогдор, психотерапевдер тарабынан жомокторду негиздеп иш жүргүзгөн өнүктүрүүчү, психокоррекциялоочу жана психотерапиялык программалар иштелип чыккан. Алардын айрымдары интернетке, окуу жайларына, медициналык мекемелерге киргизилген. Бул багытта Д.Брет, Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева, А.В.Гнездилов, С.К.Рысбаев ж.б. окумуштуулар пайдалуу сунуштарын жазган.

Жомоктор менен иштөөдө мугалим бардык учурда «коопсуздук алкагын» сакташы керек, б.а., баланы жомоктогу «ужас» каармандар менен коркутуп албоого тийиш.

Жомокторду балдар жакшы кабыл алышы үчүн төмөнкүдөй схема менен

жеткирүү керек.

Таблица 3.3. – Жомоктордун салттуу сюжети жана композициясы

<p><i>...Илгери өткөн заманда...</i> <i>...Бар экен, жок экен, ач экен, ток экен...</i></p>	<p>Жомоктун салттуу башталышы (зачин). Мында бала өзүнө жакын каарман (жетим бала, койчу, кедей, бир мерген, дыйкан...) менен кездешет.</p>
<p><i>...Ошентип бир күнү...</i> <i>...Күндөрдүн биринде...</i> <i>...Бир жолу...</i></p>	<p>Башкы каарман бир нерседен улам каршылыкка дуушар болот, же жолго чыгат (экспозиция). Угуп же окуп аткан балада жөнөкөй бир кызыгуу пайда болот.</p>
<p><i>...Ошонун айынан...</i> <i>...Анан...</i></p>	<p>Каармандын алдында чоң кыйынчылык, жеңүүгө мүмкүн болбогон кырдаал (развязка) туруп калат.</p>
<p><i>...Анын алдында бир гана жол калды...</i> <i>...Акыркы жолу дагы бир аракет кылууга камынды...</i></p>	<p>Каарман өлүм же жок болуп кетер абалга кептелет (кульминация)</p>
<p><i>...Ошентип жыргап-куунап жатып калды...</i> <i>...Өз элине адилет хан болду...</i></p>	<p>Каармандын (каармандардын) бардык кыйынчылыктарды жеңип чыгып, максатына жетиши, адилеттиктик орношу</p>
<p><i>...Жомоктун мааниси ушунда...</i></p>	<p>Каармандардын жомоктон улам бизге айткан сабагы, көрсөткөн өрнөгү, жомоктун моралы.</p>

Жомокторду окутуунун психологиялык өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй принциптер менен да байланышат:

А) Жаш өзгөчөлүгү менен. Мисалы, үч-төрт жашар балдар китептен окуп бергенге караганда айтып бергенди туура кабыл алат. Алардын жомоктору он сүйлөмдөн (баары жөнөкөй сүйлөм) ашпашы керек.

Каармандары балдар таанып билген үй жаныбарлары, канаттуулар болгону жакшы. Беш-алты жаштан өйдө сыйкырдуу жомокторду кызыгуу менен кабыл алат. Жети-он жашында турмуштук жомокторду туура түшүнө билет.

Б) Жомоктун тилдик жактан оор же жеңилдиги менен.

В) Жомоктордун балдарды окурман катары калыптандыруусуна кошкон салымы менен.

Башталгыч класстарда окуучулар жомоктор аркылуу адамдагы оң жана терс сапаттарды, турмуштагы жакшы жана жаман нерселерди ажырата билүүгө көнүгөт.

«Адабий окуу» сабагында окуучуларынын жомокту кабыл алуусуна психологиялык-педагогикалык аспектиден кароо төмөнкүлөрдү көрсөттү.

1. Башталгыч класстарда окутууга сунушталган жомоктор ошол курактагы балдардын психикалык, адептик, эстетикалык, руханий дүйнөсүнө ылайык келет.

2. Жомоктор 2-4-класстагы 8-10 жашар окуучулардын интеллектисинин, эмоционалдык-психикалык өнүгүүсүнүн, эстетикалык табитинин калыптанышына өзгөчө оң таасирин тийгизген фактор болуп саналат.

3. Жомоктор аркылуу окуучулар мекенчилдик, адилеттик, туруктуулук, чынчылдык, боорукердик, эмгекчилдик, ак ниеттик, адамгерчилик ж.б. оң адамдык сапаттарды үйрөнөт.

4. Жомоктор балдардын конкреттүү ой жүгүртүүсүнөн абстракттуу жана образдуу ой жүгүртүүгө өтүүсү үчүн зарыл болгон шарттарды түзөт.

Жомоктор балдардын акыл тарбиясын (актык менен каралыкты салыштыра алуу; ар кандай көйгөйлөрдү оң жакка чечүү жолдоруна ишенүүнү; өз тандоосун табууну; акыл-эсин келечекте жакшы адам болууга багыттоону; билимге-илимге кызыгууну ж.б.), эстетикалык тарбияны (сулуулукту сезе жана барктай билүүнү; куниктик менен кооздукту ажырата алууну ж.б.), сезимдик тарбияны (адамды кечире билүү; адамга кек сактабоо; боорукер болуу; башкаларга жардам берүү ж.б.), дене тарбиясын (кайраттуу,

шамдагай болуу; дене-боюн чыңдоо ж.б.), үй-бүлөлүк тарбияны (ата-энени сыйлоо; бир туугандарга жардам берүү; болочоктогу жарына туруктуу болуу ж.б.); эмгек тарбиясын (эмгекчил болуу; жумушка бышуу; эмгек гана бакытка жеткирерин түшүнүү ж.б.) комплекстүү ишке ашыруучу чыгармачылыктын кайталангыч феномени болуп эсептелет.

Ааламдашуу доорундагы кыргыз педагогикасы менен психологиясы ошону үчүн жомоктун тарбиялык маанисине гана эмес, анын эмоционалдык жана баланын өнүгүүсүнө психологиялык жактан таасир этүү күчүнө да басым жасашы керек.

3.2. Башталгыч класстарда жомокторду окутуу боюнча тажрыйбалардын анализи.

Башталгыч класстардын ичинен «Адабий окуу» предметинде жана 5-6-класстардын кыргыз адабияты сабагында жомокторду окутуу боюнча көптөгөн тажрыйбалар топтолгон. Жомокторду окуу китептерине сунуштоонун алгачкы жол-жоболорун К.Тыныстанов, И.Арабаев, С.Нааматов ж.б. алгачкы агартуучулар иштеп чыккан.

Б.А.Абдухамидова адабий окуу сабагында жомоктор менен иштөөдө өз технологиясын иштеп чыккан: «Жомок менен иштөөдө, текст менен иштөө кандай болсо, ошол ыкмалар колдонулат. Мында да текстке чейинки иш, текст менен иштөө жана тексттен кийинки иш деген ыкмалар пайдаланылып, мугалимдин кандай натыйжага жетишүүгө болорун мисалга тарталы.

Мисалы, «*Бала шаарын кантип сактап калды?*» аттуу жомок менен кандай иш жүргүзүүгө болорун сөз кылалы.

1). Жомок менен иштөөнүн **биринчи этабы**: жомокко чейинки иш.

Окуучуларга суроолор коюлат:

- Жомокто ким жана эмне жөнүндө сөз болорун байкадыңарбы?

- Мекендин алдында ар бир атуулдун кандай парзы бар экенин өз алдыңарча ойлонгула?

- Парз деген сөздү түшүнөсүңөрбү? ж.б.

Бул суроолор боюнча талкуулоо жүрүп, окуучуларды жомоктогу ойду алдын ала түшүнүүгө багыттаган соң, мугалим жомокту үн кубулуп көрктүү окуйт. Эгер мугалим сюжетти образдуу кылып кайра көркөм айтып берсе, андан да таасирдүү болор эле.

Андан соң, текст боюнча иштөө жумушу (**экинчи этап**) аткарылат.

Иштин бул этабында кыйла көп иштер аткарылмакчы:

- окуучулар жомоктун мазмуну менен таанышат;

- каармандардын мүнөздөрү аркылуу адамдардын мүнөздөрү кандай болорун таанып-билишет;

- каармандардын кебине, образдарга баа беришет;

- көрктүү окуп машыгышат, сүйлөмдөрдүн кыргызча көрктүү айтылышын үйрөнүшүп, машыгышат.

- окуу ылдамдыгы текшерилет.

Андан соң, текст менен иштөөнүн **үчүнчү этабына** өтөбүз. Мында жомок боюнча бышыктоо иш-аракетин жүргүзөбүз. Адегенде, суроо-жооп түрүндө бышыктайбыз.

1. Баскынчы ханга элчиликке баруу үчүн бала жанына эмнелерди алды?

2. Хандын суроолоруна бала кандай жооп берди?

3. Хан акылман баланын сөзүнө эмне үчүн ыраазы болду?

4. Хан менен баланын сөздөрүнө өзүңөрчө баа бергиле.

5. Ата Мекендин алдында ар бир атуул өз милдетин аткаруу үчүн эмне кылуусу керек деген ойдосуңар?

Суроо-жооп менен жеңил (репродуктивдүү) бышыктоодон көрө, чыгармачыл бышыктоонун мааниси өтө чоң. Бул иштер – жомок боюнча балдар өз ойлорун тексттен алынган мисалдар менен далилдөө, сынчыл ойлорун бекемдөө, ал аркылуу балдардын ички нравалык, адеп-ыймандык

жетилүүсүн текшерүү, атага кызмат кылган баланын эмгегин баалоо менен коштолмокчу., ж.б. Мындай учурдагы окуучулардын жекече көз карашын, өз оюн, өз сөзүн угуу өзгөчө көңүлгө алынууга тийиш.

Андан кийин жомокко фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык мүнөздөгү талдоолорду жүргүзүү аркылуу түрдүү машыктыруучу көнүгүүлөрдүн системасын түзсө болот. Булар – жомоктун мазмундук жана структуралык табиятын эне тил жана адабий окуу сабактарында комплекстүү түшүнүүгө кеңири жол ачат. Ал жомоктун окуучунун байланыштуу кебин жана кеп маданиятын калыптандыруудагы ролу чоң экендигин айгинелейт» [3, 12-13].

Бул методисттин сунуш кылган ишмердүүлүгүнүн оптималдуу жагы:

- а) жомокту үч этап менен талкуулоо;
- б) окуу ылдамдагы, көрктүү окуусу текшерилет;
- в) окуучулардын сынчыл ойломун бекемдөө;
- г) окуучулардын өз оюн, жеке көз карашын билдирүүсүнө басым жасоо;
- д) жомоктун текстине фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык

талдоолорду жүргүзүү менен эне тил жана адабий окуу сабактарын интеграциялоо аракеттери.

Мына ушул тажрыйбага таянып биз «Жыл жана анын балдары» деген элдик жомокту окутуунун айрым ыкмаларын иштеп чыктык. Сабактын өнүктүрүүчүлүк жагы «Жыл жана анын балдары» жомогунун мазмуну менен таанышышат; жомоктун негизги идеясын аныкташат. Жомокту талдоо аркылуу ишке ашырылуучу негизи компетенттүүлүктөр: маалыматтык компетенттүүлүк; социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүк; өз ишин уюштуруу жана көйгөйлөрүн чечүү компетенттүүлүгү.

Предметтик компетенттүүлүктөр:

1. Окуй алуу компетенттүүлүгү (К2)
2. Сөз байлыгы менен иштей алуу компетенттүүлүгү (К3)
3. Сүйлөм, текст менен иштей алуу компетенттүүлүгү (К4)

4. Аң-сезимдүү окуу, угуу жана адабий түшүнүктөр менен иштей алуу компетенттүүлүгү (К5)

Баалоо критерийлери:

1. Текстти көркөм окуй алса.
2. Жомоктогу негизги ойду көрсөтө алса.
3. Жомоктун мазмуну боюнча берилген суроолорго жооп берсе.
4. Тарткан сүрөтүнө тема коюп, түшүндүрүп бере алса.

Тема боюнча түстүү сүрөттөрдү көрсөтүү аркылуу жаңы теманы табуу. Мугалим алгач сөздүктө балдар билбеген сөздүн маанилерин түшүндүрүп, андан кийин жомокту тыным менен окутса болот.

Сөздүк:

даттанып – арызданып

жүйөөлүү – туура

мээр чөп – дарылыгы, азыктылуугу күчтүү тоо чөбү

көктөм – жаз мезгили

Суроолор:

Жыл жана анын балдары.

1. Жомок эмне жөнүндө болду?
2. Акылман кандай адам эле?
3. Акылмандын канча уулу болгон?

Мугалимдин суроолору	Менин ойлорум жана суроолорум
1. Жылдын 4 уулунун кимиси ашкан акылдуу деп ойлойсуңар?	Мен Жылдын 4 уулунун баары акыл-эстүү, элге кызмат кылган эмгекчил экенин айткым келет. Анткени алар болбосо, элдин эгини бышып, бак-дарактар да түшүм бербейт болчу. Алардын ар бири атасына ынанымдуу жооп беришти.
2. Эмне үчүн ар бир 4 жылда узун жыл болот,	Ар бир 4 жылда февраль айында 29 күн болуп калат, ошонун эсебинен узун жыл

ал кайсы айдагы күндүн эсебинен толукталат?	болуп калат. Демейде 365 күн болсо, узун жылда 366 күндүн болору белгилүү.	4. А кыл ман уул дар ын эмн е үчү н
3. Башка жаныбарлар эмес, аюу, суур, кашкулак үчөө Жылдын сөзүнө макул болбой, нараазы болгондугунун себеби эмнеде?		

чакыртты?

5. Жылдын төрт уулу тууралуу кимдер, эмне деп арызданып келишти?

6. Аюу, суур, кашкулак эмне үчүн Акылмандын сунушуна макул болушпайт?

7. Балдары атасынын суроолоруна кантип жооп беришти?

8. Жыл балдарына кандай кеңеш берет деп ойлойсунар?

9. Жаныбарлардын арызданып келүүсүнүн зарылдыгы бар беле?

10. Эгерде жаныбарлар даттанып келишпегенде эмне болмок?

11. Ар бир мезгил өз убагында болушунун зарылдыгы барбы?

12. Жыл балдарына канча күн, канча ай бөлүп берди?

13. Аюу, суур, кашкулактар кышты кантип кыштап калышыптыр?

14. Силерге кайсыл жыл мезгилдери жагат? Эмне үчүн, өз оюңду айт?

Жаңы теманы окуп үйрөнгөндөн кийин , мугалим окуучуларды тема боюнча үч суроонун үстүнөн ой жүгүртүүнү жана өздөрүнүн жоопторун жазууну сунуштайт. Эгерде окуучулар кайсы бир нерсеге түшүнбөй, суроолору бар болсо, аны «Ой жүгүртүү баракчасына» жаза алышат.

Таблица 3.4. – Окуучулардын «Ой жүгүртүү баракчасы».

Төмөнкү ырастоолордун ичинен кайсы туура экендигин аныктагыла.

Таблица 3. – Окуучулардын “Ырыстоолор таблицасы”

Ырастоолор	Ооба	Жок
Жылга алгач эле даттанып келгендер курт-кумурскалар болот.		
“Аптаптуу ысык болбосо, мөмө-жемиш, дан-эгин бышпайт”, - деп айтат Күз.		
“...үчүнчү уулум Жайга 92 күн бөлүп бердим”, - дейт Жыл.		
- “Мээр чөп тиштеп, кыш бою уктабай чыккыла”, - деп айтат.		
“Күндүн нуру менен тирүүлүк уланат”, - деди атасы.		
Өсүмдүктөрдүн бардыгынын өлүп калбашын ойлогон Жылдын уулу Кыш болчу.		

“Синонимин табуу” көнүгүүсүн аткарабыз.

Мугалимдин суроолору

Балдар, силердин алдыңарда таблица түрүндөгү тест турат. Таблицанын биринчи тик тилкесинде маанисин аныктоо керек болгон сөздөр бар. Бул сөздөрдүн асты сызылган. Ар бир асты сызылган сөзгө карата бир нече башка сөздөр берилген. Бул сөздөрдүн асты сызылган сөзгө мааниси жакын сөздү тандоо керек. Катардагы тандаган сөзүңөрдү тегеректегиле.

Мисалы: биринчи тик тилкедеги асты сызылган сөз «өжөр» деген сөз, силер ошол сөздүн синонимин «тырышчаак» деп таптыңар, ал кара менен басылган. Тестти өз алдынча аткарууга 5 минут убакыт берилет.

1-тиркеме

	<u>өжөр</u>	байкагыч	тырышчаак	урушчаак
--	-------------	----------	------------------	----------

Таблицанын ар бир катарынан асты сызылган сөзгө мааниси жакын сөздү үлгүдөгүдөй кылып тегеректе.

1	<u>даттанып</u>	арызданып	күлүп	жоготуу
2	<u>муздатып</u>	бекемдеп	суутуп	арызданып
3	<u>боорукер</u>	кыйкыруу	сараң	ак көңүл
4	<u>иш</u>	китеп	жумуш	акылдуу
5	<u>жыйноо</u>	сыйлык	көнүгүү	топтоо
6	<u>мол</u>	манжа	көп	сапат
7	<u>ынануу</u>	ишенүү	тырышчаак	керемет
8	<u>жүйөлүү</u>	аракет	жабыркоо	туура
9	<u>арбын</u>	табият	берекелүү	жээк
10	<u>тирүүлүк</u>	өмүр	сабыр	кайгы
11	<u>аптаптуу</u>	мезгил	ысык	өнөр
12	<u>куйкалап</u>	ойлонуп	кубанып	күйгүзүп

Тапшырма:

1. Силер жыл мезгилдерин кандай бөлүштүрөр элеңер?
2. Жыл мезгилдери боюнча сүрөт тартып келгиле?

С.К.Рысбаевдин «Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы» деген монографиясынын [144] «Кыргыздын элдик жомокторундагы жана накыл кептериндеги урпактардын укуктук-демократиялык түшүнүктөрүн калыптандыруу идеялары – эне тили сабактарында» деген бөлүмүндө [144, 280-286] «Зар менен Мээр», «Хан менен тилемчи», «Акылдуу кыз», «Акылман сынчы», «Акылман вазир», «Ата сөзү», «Эки бир тууган», «Атанын керээзи», «Алтын балык», «Өнөрлүү бала» ж.б. жомоктордогу кыргыз демократизминин башатын ачып берет. Окумуштуу элдик жомоктордун тарбиялык потенциаларын азыркы мектептерде пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн ачып берет. Ал төмөнкүдөй таблица сунуш кылат.

Таблица 3.6. – С.К.Рысбаев түзгөн кыргыз жомокторундагы укуктук-демократиялык тарбия проблемалары [144, 284].

Тарбия	Жомок-	Укуктук-демократиялык	Жомоктогу
--------	--------	-----------------------	-----------

түрү	тун аталышы	тарбия проблемалары	кырдаал
Укук-тук демократиялык тарбия	«Алтын балык»	Падыша да кыйынчылык алдында карапайын адамдар менен бирдей болуусу, «Падышамын» деп, кыйынчылыктан сырта калбай, эл мене бирге болуусу, элдин пикири менен эсептешүүсү, эл менен кеңешүүсү.	Шаар калкына салык салган ажыдаар, ага салыкка бир кыз берер күн, кезек падышанын кызына келиши.
	«Өнөрлүү бала»	Адамдын жашына, кызматына, байлыгына эмес, өнөрүнө, билимине карап баалоо, баа берүү.	Падыша баланын байлыгына эмес, өнөрү менен талантына баа берип, кызын колуктулукка бериши.

«Дегинкиси, - деп жазат С.К.Рысбаев «Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери» деген китебинде [143, 211], - балдардын элдик жомокторду баалап-билүүсү өзүнчө эмоционалдык-психологиялык, нравалык-этикалык чен-өлчөмдөр менен бааланарын окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө далилдешкен. Ал чен-өлчөмдөр эмне менен түшүндүрүлөт:

1) Эгер баланын тигил же бул каармандын кылык-жоругуна, жүргөн-турганына баа берүүсүн текшере турган болсок, анда, ал анын «жакшы» же «жаман» деген баасы менен.

2) А эгер, бала каармандын ички толгонууларына, ой жүгүртүүлөрүнө баа бергиси келсе, анда «туура» же «туура эмес» деген баасы менен баалайт.

Булар баланын рухий таяныч-тиреги болор ички ички баалуулуктарын чагылдырып турарын байкочу чен-өлчөм боло алат...

Мындай көрүнүштүн өзү турмуштагы жакшылык менен жамандыктын эмне экендигин, «жакшы» менен «жаман» сапаттарды айрып тааный билиш – алардын келечектеги ички адамдык сапаттарынын калыптанышынын абалын алдыртан баамдай билүүгө негиз болбой койбойт».

С.К.Рысбаевдин методикасына негизденип «Алтын уя» деген жомокту окутуунун ыкмаларын иштеп чыктык.

Жаңы тема: Алтын уя

Адашкан тамгаларды туура жайгаштыруу менен теманын аталышын табабыз.

Н Л Ы А Т Я У

АЛТЫН УЯ

Ролдордо:

1. Автор – Акылай
2. Хан – Алтынбек
3. Булбул – Эркинай
4. Нөкөрлөр – Нурбек, Жалынбек

Ролдоштуруп окууда образга кирип, сезимдүү, көркөм окууга мугалим багыт берип, өзү үлгү көрсөтүп отурат. Калган окуучулар көңүл коюп угушат. Жомоктун биринчи бөлүгү аяктаган соң, берилген суроолорго жооп берүү менен чыгарманын мазмунун эстерине түйүшөт жана талдашат.

Төмөндөгүдөй суроолор берилет:

1. Хан жигиттерин кандай максат менен булбулду кармап келүүгө жиберди?
2. Булбулдун уясы кандай эле? Ошол саптарды жомоктон таап, үн чыгарып окугула.
3. Алтын капастагы булбул эмне деп сайрады? Эмне үчүн булбул капа болуп жатты деп ойлойсуңар?
4. Сен хандын ордунда болсоң эмне кылар элең? Эмне үчүн?

5. Эми окуя кандай уланат деп ойлойсуңар?

Суроо-жооптордон соң, тексттин 2-бөлүгүн ролдоштуруп окууга киришишет. Жомоктун аягына чейин окуп, кайрадан суроо-жооптор менен окуучулардын түшүнүктөрүн бекемдейт, ой жүгүртүүгө багыт берет.

Алган билимди бекемдөө жана ой жүгүртүү үчүн суроолордун топтомун берсе болот:

1. Эмне үчүн хан булбулдун уясы бир укмуш болсо керек деп ойлоду?

2. Булбулдун уясы кандай экен? Жомоктон ошол жерин таап, үн чыгарып окугулачы?

3. Эмне үчүн булбул өзүнүн жаман уясын баарынан артык көрөт деп ойлойсуңар?

4. Макалдардын маанисин чогуу чечмелешет: Бул тапшырма аркылуу окуучулардын сабакта алган билимин жалпылоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Суроолор:

1. Текст эмне жөнүндө болду?

2. Хан булбулга кандай уя жасап берди?

3. Эмне үчүн булбул алтын уяда жатып деле мундуу сайрайт?

4. Булбулдун өз уясы кандай экен?

5. Өз үй-бүлөнөр жөнүндө айтып бергиле?

Макалдарды чечмелегиле:

«Ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө».

«Туулган жердин топурагы алтын».

Сабактын аягында мугалим топурак түйүлгөн түйүнчөктү балдарга көрсөтүп, бул туулуп-өскөн жерибиздин топурагы экенин, ага эч нерсе тең келбей турганын, аны сатып да ала албай турганыбызды, ыйык экенин баса белгилейт.

Бул жомокту балдарга үйрөтүү менен биз алардын тарбиялык маани-маңызын ачууга өзгөчө көңүл бурдук. Жомок аркылуу окуучулардын мекенчилдик, боорукердик, жаратылышка этият мамиле кылуу сезимдерин калыптандырууга салым кошулду.

«Адабий окуу» сабагында «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү окутуу да сунушталган. Бул бир кыйла татаал темалар. Баткен районундагы Бужун орто мектебинин мугалими Гүлмира Касымова мектеп окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүүдө «Манас» эпосунун тексттин пайдаланууда төмөнкүдөй ыкмаларды колдонгондугун «Манас» – чексиз океан// Мугалимдер дүйнөсү. – 2008, №3. – 10-б.) баяндайт: «Тил байлыгына, сөз берметтерине болгон окуучунун шыгын арттыруу үчүн, алдын ала даярдалган сүрөттөр, ошол предметти чагылдырган иллюстрациялар аркылуу көрсөтүлүп, андан кийин сөздүн дептерлерине жазылышы жакшы болор.

Кабыл алууну жеңилдетүү максатында сөздөр дептерлерге катары менен эмес, тематикалык принцип боюнча жазылганы туура. Окуучулардын сөздүктөрүнө жаздырылууга тийиш болгон сөздөрдү берген маанилерине карай болжол менен төмөнкүдөй темаларга бөлүүгө болот.

1.Турмуш-тиричиликке байланыштуу түшүнүктөр. Аларды өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот:

А) Идиш-аяктын аттары:

М.: күп (Уйдун терисинен жасалган идиш)

Б) Буюмдар: чексе (дары салгыч), чеге (мык)

В) Кийим-кечектин түрлөрү:

М.: көк жеке (кандар, бектер кийүүчү өтүк), эренге (сыйга кие турган тон)

Г) Кездемелердин аттары: ырапыс, кете, манат.

2. Айбанаттарга байланыштуу түшүнүктөр:

А) Жаныбарлардын аттары:

М.: берсе (кенгуру), керик (носорог).

Б) Жырткыч айбандар:

М.: баяс, жабыр баян, карсак.

В) Канаттууларга байланыштуу:

М.: сары барпы (чымчыктын түрү), сандыгач (булбул), таканак жүн (куштардын бутундагы жүнү).

3. Кесипке байланыштуу түшүнүктөр:

А) Жылкычылыкка: бурак, дулдул, кара байыр казанат (күлүк аттардын түрлөрү).

Б) Мергенчиликке, мүнүшкөрлүккө: салбырын (атайын камынып аң уулоо), барчын (алты жаштан ары бүркүттүн санат аты).

4. Каада-салтка байланыштуу сөздөр:

М.: ай мүйүз (түлөөгө союлуучу уй), жуучу (кызга куда түшүү жөнүндө келген адам).

5. Динге байланыштуу сөздөр:

М.: бичик (монгол, калмак элдеринин дин китеби), калпа (эшен-дамылалардын жардамчысы).

6. Мифологиялык түшүнүктөр:

М.: Кайып (көзгө көрүнбөгөн жомоктогу жан), көйкап (дүйнөнү курчап турган, дөө-перилер жашаган чексиз тоо), кызыр (адамды колдоочу олуя).

7. Оюн-зооктун аттары: шабиет (балдардын оюну), ит тартыш (эки кишинин аркан тартышы).

8. Уруу аттары: алчын, абак (казак элинин уруулары).

9. Музыкалык аспаптар: дап, добулбас, бандулу (барабан), жез-най (чоор).

10. Жер-суу аттары:

А) Мамлекеттин аттары: Какан (Кытай), Кабылстан (Афганстан).

Б) Шаарлардын аттары:

Жаркен (Оргент), Көөнө Турпан (Синь-Цзяндагы шаар).

В) Суулардын аттары:

Кызыл (Кашкардагы чоң суу), Лоб (Синь-Цзяндагы дарыя).

Г) Жердин аттары:

Үч Арал (Иле дарыясынын баш жагындагы жер).

Д) Тоолордун аттары:

Опол-Тоо (Кашкар тараптагы тоо), Кыңыр (Алтайдагы тоо).

11. Башкаруу, административдик бийликке байланыштуу сөздөр:

М.: бажы (налог), сундуң (Монгол, Кытай элдеринде бир айылды башкарган адам).

12. Курал-жаракка байланыштуу сөздөр:

Зулпукар (өткүр кылыч), кирич (жаанын кергичи), коломсок (жаанын огун сала турган нерсе).

13. Жоо кийимдери:

Бадана (ок өтпөс тон), карыпчы (темир жең кап), туулга (баатырлардын темир бөркү).

Жогорудагы айтылган сөздөр берген маанисине карай сын-сыпатты билдирген, жаратылыштагы кубулуштар, фразеологизмдер ж.б. темаларга бөлүнсө болот.

Окурманга түшүнүксүз сөздөр эпосто жылдызча менен белгиленип, түшүндүрмөлөрү китептин аягында көрсөтүлгөн. Бул сөздөрдөн тышкары белги коюлбаган түшүнүксүз сөздөр кезигет. Аларга түшүндүрмөнү К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн», К.Карасаевдин «Накыл сөздөр», «Өздөштүрүлгөн сөздөр» сөздүктөрүнөн табууга болот. Бирок эпосто кезиккен түшүнүктөрдү мааниси дал келбеген сөздөр менен алмаштырууга болбойт. М.: чорону-солдат, колду-армия деп айтууга болбойт.

Жыйынтыктап айтканда, сөздүк жумуштары «Манастын» текстин окуп үйрөнүүдө окуучулардын түшүнүктөрүн тереңдетип, сөздөрдү колдонууга машыктырат» (цитата бул жерден алынды [113, 146-148]).

Биздин диссертациялык изилдөөдө методисттердин жана мугалимдердин жогорудагыдай изилдөөлөрү пайдаланылып, алар биздин эмгектин практикалык багыты туура экендигин көрсөттү.

3.3. Адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары.

Жомок – адабий окуу сабагында үйрөнүлүүчү жанрлардын бири болуу менен андай чыгармаларды кабыл алуу үчүн окуучулар алдын ала

даярдалууга тийиш. Бул даярдыктын башкы көрсөткүчү – баланын кыял чабытынын жогорку деңгээлде өнүгүшү.

Жомокторду окутууда биз чыгармачылык окуу методун көп пайдаланабыз. Ал ошол жомокту үйрөнүү процессинде текстти көркөм кабылдоо менен байланышат.

Жомокторду үйрөтүүнүн методикалык ыкмалары: текстти көркөм окуу; текстти түшүндүрүп окуу; тексттин айланасында баарлашуу; окуучунун жеке кабылдоосуна жараша чыгармачылык менен аткарылуучу тапшырмалар ж.б.

Жомокторду үйрөнүүдө окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн түрлөрү: окуу, жазуу; жаттоо; угуу; кайра айтып берүү (жөн гана айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү); өз пикирин айтуу (жазуу); текстти иллюстрациялар менен салыштыруу; сөз менен сүрөт тартуу; сүрөт тартуу ж.б.

Эпикалык мурастардын, анын ичинде жомоктордун н көркөм текстти азыркы окуучулар үчүн интерпретациялоодо бир топ педагогикалык-психологиялык жактан кыйынчылыктарга туш болуп жатканын А.Муратов мындай көрсөтөт:

«Биринчиси, азыркы окуучулардын, мисалы, мындан элүү-алтымыш жыл мурдагы окуучулардан, же өздөрүнүн аталарынан, чоң аталарынан алда канча алыс калгандыгы;

Экинчиден, Батыштан, Чыгыштан, Түндүктөн, Түштүктөн келип жаткан маалыматтардын эсепсиз көптүгүнөн, заманбап технологиялардын таасиринен улам азыркы окуучулардын аң-сезимине кабыл алуу үчүн, жалпы эле кабылдоо үчүн фольклордук тексттерге «бош орундун» аздыгы; *Үчүнчүдөн,* кыргыздардын байыркы түшүнүктөрүн, жоокердик замандагы дүйнөкараштарын азыркы окуучулардын туура кабылдап, ар тараптуу кароого жетише албагандыгы;

Төртүнчүдөн, эне тилинин байлыктарын унутуп калган учурдагы мектеп окуучусунун «Манастын», «Эр Табылдынын», «Кожожаштын» тил байлыктарын түшүнүүдө, кабылдоодо олуттуу кыйынчылыктарга учурашы,

тексттин бир катар жерлерин түшүнбөй калышы ж.б.» [113, 176].

Мына ошондуктан биз орус методисттеринин бир тобу белгилеген тексттин талдоонун төмөнкүдөй түрлөрүн тандап алдык:

1. Проблемалык-тематикалык талдоо.
2. Каармандарды талдоо.
3. Талдоонун «Авторду ээрчип» талдоо усулу.
4. Композициялык талдоо.
5. Лингвистикалык (жомоктун тилин) талдоо.
6. Комплекстүү (аралаш) талдоо.

Мына ушундай жомокторду окутуу ыкмаларын 3-класста берилген «Кумурска менен жалкоо» жомогун окутууда пайдаландык. Окуучулар мында мазмунун окуп, талдап түшүнүшөт; жомоктогу негизги идеялардын ортосундагы байланышты аныкташат; жомоктон фактыларды келтирүү менен, өз идеяларын далилдешет; чыгармада колдонулган түйүндүү сөздөрдүн маанисин аныктоо максатында глоссарий же сөздүктөр сыяктуу ресурстарды жана контексттик маалыматтарды пайдаланышат; өз классташтары менен биргелешип (кичи топтордо) иштешет.

Окуучулар жуптарда бири-бирине жылмаюу менен жагымдуу маанай каалашат. Мугалим балдарга эки табышмак айтат.

1-табышмак:

Дан табам деп турмушта,
Тынбай жүрөт талаада.
Безилдеп чуркап күнүгө,
Жан кетет шашып жумушка.

2- табышмак

Бүрүшө калат тиштеши,
Балбан экен иштеши.
Көтөрүп жөнөйт безилдеп,
Өзүндөй жүктү эки эсе.

Балдар бул табышмактардын жообу кумурска экенин табат.

Эми доскадагы сүрөттөргө көңүл буруп карагыла.

- Сүрөттөн кимди жана эмнелерди көрүп турасыңар?
- Үйдө жаткан адамды кандай деп айтууга болот?
- Ал кандай сапаттарга ээ деп ойлойсуңар?
- Сүрөт силерге кандай таасир берди?
- Эмне үчүн сүрөттө адамдардын жаткан абалы чалгылдырылган?

Сүрөт 3.1. – «Кумурска менен жалкоо» жомогуна иллюстрациялар

Силер айткан жооптордон жалкоо адамдардын сүрөтү сыпатталды.

Демек, бүгүнкү өтө турган темабыз «Кумурска менен жалкоо» жомогу.

Тексти окуучулар өз алдынча көркөм окушат.

Суроолор берилет:

1. Жомокто силерге эмне жакты (эмне жакпады) жана эмнеге?
2. Эмне үчүн Жалкоо кумурсканын жолун тосту?
3. Жалкоо күнүн кантип өткөрөт?
4. Тынбай иштеп, эмгек кылып, күн менен жарышып, өмүр менен алышкан ким?
5. Кумурска акыл менен идиректи, кубат менен чыдамды кайдан алат?
6. Жалкоо кумурскага жолукпаганда эмне болмок?
7. Кумурска кандай чөптөрдүн аттарын атады?
8. Кумурсканын кандай сапаттары силерге жакты?

9. Жалкоо кумурскадан кандай сабак алды?

Түйүндүү сөздөр: сөөмөйү, тартагай, аңтарып, акыл-идиректи, кубат, чыдам, наристе, аяк, жөрмөлөп, кубат, чээн, алсыраган, соргок, мээр, мүнөз, сыркоо, касиет, үрөн эгип, бак тигип.

«**Адабий ийримдер**» стратегиясы менен иштөө процессинде ролго жараша жоопкерчиликти аткарууну баяндоо жана көрсөтүлгөн ролдор менен таблица же диаграмма түзүлөт. Ар бир окуучу өзүнүн ролун тандоого мүмкүнчүлүк алышат. Ролдордун тизмеси жана алардын баяндалышы класстагы доскага же дубалга илинет. Бул маалыматты көрүнүктүү жерге жайгаштыруу менен мугалим окуучуларга ролдор менен таанышууга жана өзүнүкүн тандоого мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле иштин жүрүшүндө, алар өз кызматтарын туура аткарып жатышабы деген суроону берүү менен, баяндоону текшерешет.

«Адабий ийримдер» стратегиясы менен иштөө процессинде окуучулардын ролу:

Талкуулоонун модератору:

Модератор талкуулоону башкарат жана окуучуларга топко берилген тапшырманы аткарууга багыт берет. Натыйжалуу талкуулоону жүргүзүү максатында модератор топко төмөнкү суроолорду бериши мүмкүн:

- Окулган чыгарманын негизги идеясы (негизги ою) кандай? Ал эмне жөнүндө ойлонууга түрткү берет?

- Бул чыгарманы окуу процессинде кандай суроолор пайда болот?

- Окулуп жаткан чыгармада андан ары эмне боло тургандыгы жөнүндө кандай божомолдор бар?

Эпизоддун чебери:

Окуучу бир нече орчундуу эпизоддорду тандап алат (же чыгарманын эпизоддорун) жана бүт текстти түшүнүү жана тандоонун себебин билүү үчүн алардын маани-маңызын топко түшүндүрөт.

Сөздүн чебери:

Окуучу тексттен 4-6 маанилүү же тааныш эмес сөздөрдү аныктап, сөздүктү же глоссарийди пайдалануу менен алардын маанисин табат. Окулуп жаткан текстке ылайык келген гана сөздөрдүн маанисин тандоо керек. Окуучу ошондой эле сөздөрдүн мааниси жөнүндө кызыктуу маалымат таап, топко сунуштай алат.

Бириктирүү чебери:

Окуучу окуганы менен турмуштук тажрыйбанын ортосундагы байланышты түзөт же окуган жомокту мурда таанышкан башка жомоктор менен салыштырат.

Жалпылоо чебери:

Окуучу окуган жомогунун жыйынтыгын чыгарат (жалпылайт) жана тексттин негизги идеяларын жалпы топко сунуштайт. Даярдалган жалпылоону үн чыгарып окуу менен, талкуулоону баштаса болот.

Иллюстратор:

Иллюстратор окугандарынын негизинде сүрөттөрдү же диаграммаларды түзүп, аларды топко көрсөтөт. Топ сүрөттөрдү түшүндүрүп бергенге чейин сүрөттөрдү талкуулайт.

Изилдөөчү:

Изилдөөчү текстти түшүнүү үчүн керектүү маалыматтарды издөө менен алектенет.

Стратегияны колдонуу учурунда төмөнкүдөй кадамдарды аткаруу шарт.

Кичи топтор:

1-кадам.

Окуучулар адабий ийримдер боюнча бөлүнүшөт жана өз топторунда иштей башташат. Ар бир топ иш графигин аныктайт: мугалим тарабынан белгиленген мөөнөттүн алкагында окуу жана окулган жомокту талкуулоо. Топтогу ар бир окуучу өзүнүн ролун тандайт.

2-кадам.

Окуучулар тандалган тексттин татаалдыгына жараша өз алдынча же жупта окушат. Алар тандалган ролго жараша тапшырманы аткаруу менен, талкуулоого даярданышат.

3-кадам.

Окуучулар текстти талкуулоону башташат (болжол менен 15-20 мүнөткө созулушу керек). Талкуулоону модератор баштайт. Ар бир окуучу тандалган ролго ылайык аткарылган тапшырмаларды көрсөтөт.

4-кадам.

Аткарылган тапшырманын презентациясы же талкуулоо аркылуу ар бир адабий ийримдеги окуучулар окугандарын классташтары менен бөлүшүшөт. Окуп-үйрөнгөн теманы түшүнүүдө ар бир окуган текстин ролу кандай экендигин окуучулар менен талкуулоо аркылуу топтордогу иш жыйынтыкталат.

Бышыктоо.

Сабакты төмөнкүдөй иш-аракеттерди аткаруу менен бышыктайбыз.

Мугалим:

1. Жомоктун маанисин чагылдырган макалдарды окуп, мааниси боюнча карама-каршы болгон сөздөрдү тапкыла жана түшүндүрүп бергиле.

Ачуу – душман, акыл – дос.

Аз сүйлөп, көп ук.

Душман сүйдүрүп айтат, дос күйдүрүп айтат.

Жалкоого кеч кирбейт, жаманга эс кирбейт.

Жалкоо «биз бүтүрдүк» деп, бүткөн иштин башында.

Жалкоо карап отуруп чарчайт.

Жалкоого иш буюрсаң, өзүңө акыл үйрөтөт.

Жалкоого күн кеч кирбейт.

Жалкоого шылтоо көп.

Жалкоолук адамды карытат, эмгек адамды байытат.

Жалкоонун иши аз, себеби көп.

2.Түшүп калган сөздү ордуна кой.

Акылдуу эл камын ойлойт, акылсыз (жакындарын, досторун, байлыгын, өз камын) ойлойт.

Жаш келсе – ишке, кары келсе – (түшкү тамакка, конокко, ашка).

Жалкоолук адамды карытат, эмгек адамды – (жашартат, кубандырат, байытат).

3. «Синонимин табуу» көнүгүүсүн аткарабыз.

Таблица түрүндөгү тест берилет. Таблицанын биринчи тик тилкесинде маанисин аныктоо керек болгон сөздөр бар. Бул сөздөрдүн асты сызылган. Ар бир асты сызылган сөзгө карата бир нече башка сөздөр берилген. Бул сөздөрдүн асты сызылган сөзгө мааниси жакын сөздү тандоо керек. Катардагы тандаган сөзүңөрдү тегеректегиле.

Мисалы: биринчи тик тилкедеги асты сызылган сөз «далилдөө» деген сөз ал тегеректелген. Тестти өз алдынча аткаруу менен 5 минут убакыт берем.

	<u>далилдөө</u>	кыйкыруу	сүзүү	<u>ырастоо</u>
--	-----------------	----------	-------	----------------

Таблицанын ар бир катарынан асты сызылган сөзгө мааниси жакын сөздү үлгүдөгүдөй кылып тегеректе.

1	<u>жаңылуу</u>	кыймылдоо	адашуу	жоготуу
2	<u>зарыл</u>	арзан	белгилүү	керектүү
3	<u>табуу</u>	качуу	көрүү	жылдыруу
4	<u>аңтарып</u>	издеп	талашып	карап
5	<u>тоскоолдук</u>	сыйлык	көнүгүү	тосмо
6	<u>кенедей</u>	күлкүлүү	ар бир	кичинекей
7	<u>өжөр</u>	байкагыч	тырышчаак	урушчаак
8	<u>аңчы</u>	жылкычы	мергенчи	айдоочу
9	<u>сөөмөй</u>	манжа	бармак	билек
10	<u>чыдам</u>	көнүл	сабыр	кайгы
11	<u>наристе</u>	ымыркай	бала	дыйкан
12	<u>соргок</u>	күлкү	басуу	тойбос

13	<u>мүнөз</u>	орой	сыпат	дем
14	<u>сыркоо</u>	табият	жабыркоо	ооруу
15	<u>касиет</u>	табылга	сапат	керемет

Кумурска жана жалкоо жомогунда айтылган идеяларга мааниси дал келген накыл кептерди таап жазып келүү жана жомоктун маанисин сүрөт аркылуу чагылдыруу тапшырмалары берилет.

С.С.Сакиева башталгыч класста адабий билим берүүнүн стратегиясын мындай аныктайт: «Адабий билим берүүдөгү таалим-тарбия учурдагы коомдук-экономикалык формациялык шартка жараша эмес, ал түбөлүктүү категория болушу – бул зарылдык, ал эми анын төмөндөгү мүнөздүү белгилерин бөлүп кароого болот.

1. Сөз өнөрүн урматтоо, аны үйрөнүүнү сактоо адабий окуу аркылуу ишке ашыруу.
2. Чыгарманын таасири аркылуу эли жерин сүйүүгө, аны урматтоого багыт берүү.
3. Атуулдук жоопкерчилигин жогорулатуу.
4. Окурмандык маданиятка тарбиялоо.
5. Ата салтын урматтоо.
6. Улууга урмат, кичүүгө ызат көрсөтүү» [147, 178].

Биздин сунуш кылган ыкмаларыбыз окумуштуунун ушул стратегиялык багыттарына туура келет: сөз байлыктарын өстүрүүгө өзгөчө маани берилет; жомоктон улам мекенчилдик, эмгекчилдик сезимдери калыптанат; ата салтын урматтоого, улууга урмат, кичүүгө ызат көрсөтүүгө тарбияланат; окурмандык компетенттүүлүгү жогорулайт. Бул стратегияларды ишке ашыруу үчүн биз топтор менен иштөө, жекече иштөө формаларын колдондук.

Дагы бир чыгарма – «Акылдуу дыйкан» жомогу.

1-кадам.

Жаңы тема баштаардын алдында мугалим классты кичи топтордо иштөө

үчүн төрт орунду даярдайт. Окуучулар бир орундан экинчи орунга көчүп иштешет. Даярдалган орундар бекеттер, ал эми бекеттен бекетке өтүү – орун алмашуу (ротация) деп аталат.

Классты топко бөлүштүрүүдө төмөнкү вариантка көңүл буруу зарыл.

Таблица 3.7. – Классты топторго бөлүштүрүү

Биринчи топ	Сөздөрдүн маанисин табуу же сөз байлыктарын кеңейтүү стратегияларын пайдаланууда кыйынчылыктарга кездешкен окуучулар.
Экинчи топ	Сөз байлыкты кеңейтүү стратегиясын пайдаланууну билген, бирок кошумча практикага муктаж окуучулар. Бул эң чоң топ болушу мүмкүн, ошондуктан аны сиз, эки топко бөлүп, ар бир топту ар кандай таблицалар боюнча бөлүштүрүшүңүз керек.
Үчүнчү топ	Сөз байлык боюнча деңгээлдери стандартка ылайык келген окуучулардан турган топ. Бул окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүү жана мындан ары байытуу керек.

Жаңы тема:

Балдар доскадагы сүрөттөргө көңүл буруп көргүлө.

Сүрөттөрдү көрсөтүп, суроолорду берүү аркылуу теманы аныктап алуу.

Сүрөттөн кимди жана эмнелерди көрүп турасыңар?

- Буудай, эгин эгип, аны өстүргөн адамды ким деп айтабыз?

- Ал кандай сапаттарга ээ деп ойлойсуңар?

- Өзүнүн билген билимин турмушта пайдаланган адамды кандай адам деп мүнөздөйбүз?

Демек, силер божомолдоп айтып өткөндөй, эмгекчил адам, дыйкан жөнүндө сөз баштайбыз.

Бүгүнкү тема: «Акылдуу дыйкан» жомогу.

Мугалим балдарга мындай суроо менен кайрылат:

Балдар, акылдуу дыйкан дегенди силер кандай түшүнөсүңөр?

Балдар өз ойлорун айтышат. Бул учурда, сөзсүз, «Алтын эрежелерди» мугалим балдардын эсине салып турушу зарыл. Анткени, ар бир ой баалуу,

ар бир окуучу өз көз карашын эркин айтууга укугу бар.

Мугалим бекеттерде иштөөнүн тартибин түшүндүрөт:

«Биз иштерди бекеттерде алып барабыз – 1,2,3,4. Бекеттердин жалпы саны – төртөө. Бекеттерге сааттын жебеси менен жылабыз. Бардык тапшырмаларды жазуу жүзүндө аткарабыз. Алдыңарда каттам баракчалары бар. Ар бир бекетке барганда, бекеттин аталышындагы жерге тапшырмаларды жазуу жүзүндө жазабыз».

Бекеттерде иштөө кандай тартипте жүрө тургандыгын мугалим кеңири түшүндүрөт.

Таблица 3.8. – Бекеттерде иштөө тартиби

<p>Биринчи «бекет»: кичи топто иштөө.</p> <p>Окуучулар сөздөрдүн маанисин аныктоо үчүн контексти (тексттеги сөздөрдү) пайдаланышат. Тапшырманы аткарууда кыйынчылыктарга кездешкен бардык окуучуларга жардам берүү үчүн Сиз ушул орунда боло аласыз. Окуучулар сөздөрдүн маанилерин табуу үчүн булактар (сөздүктөр, түшүндүрмөлөр) менен иштешет.</p>	<p>Экинчи «бекет»: жекече иштөө.</p> <p>Окуучулар түйүндүү сөздөрдүн антонимдерин табышат.</p> <p>Эгер убакыт бар болсо, ар бир сөз эмнени түшүндүрөрүн көрсөтүү үчүн сүрөт тартышса болот.</p>
<p>Үчүнчү «бекет»: жуп менен иштөө.</p> <p>Окуучулардын ар бир жубу сөздөрдүн жана аларга мүмкүн болгон синонимдердин топтомун алышат. Алар түйүндүү сөздөр менен синонимдерди салыштырышып, талкуулашы керек</p>	<p>Төртүнчү «бекет»: жалпы топто иштөө.</p> <p>Окуучулар текстти бирге окушат жана түйүндүү сөздөр менен тексттин негизги идеясынын ортосундагы байланышты талкуулашат.</p>

Сабактын башында биз «Сырдуу сөздөр өлкөсүнө» саякатка чыгабыз. Балдар топторго бөлүнүп алдык, эми бекеттерге ат коюп алышыбыз керек. Бекеттерге ат коюп алыш үчүн төмөнкү табышмактардын жандырмагын

жандырабыз.

1-табышмак

Сөздөр бир эле нерсени билдирет,

Бирок алар бири-бирине окшош эмес.

Алар ар кандайча айтылат жана жазылат.

Бул кандай сөздөр? (Синоним)

2- табышмак

Көчөлөрдөн эч баспайт,

Терезеден баш бакпайт.

Сөз маанисин сурасаң,

Түшүндүрүп бүт жактайт.

Аны ачкан адамдар, ар бир сөздү так жаттайт. (Түшүндүрмө сөздүк)

3- табышмак

Эгер сөздү түшүнбөй,

Же жазгандан кыйналсаң

Жардам издеп акыры

Бул китепти колго алсаң

Эң байыркы сөздөрдү да

Түшүндүрүп бере алган

Керемет го бул китеп,

Сөз дүйнөгө көздү ачкан. (Сөздүк)

Окуучулар үч топко: «Синоним», «Түшүндүрмө сөздүк», «Сөздүк» бөлүнүштү.

Мугалим доскага түйүндүү сөздөрдү жазат: Король, аштык, чыгымдайм, керектейм, коромжу, сырдуу кептин, увазири, аң уулоо, мандем, багжайган, жекирди, аргам, мыкчып.

Бул түйүндүү сөздөрдү окуучулар жалпы кайталашат. Буларды окуу текстти эстеп калууга жана текстти калыбына келтирүүгө жардам берерин мугалим эскертет.

Түйүндүү сөздөрдү окуп чыккандан кийин мугалим суроо берет:

- Бул сөздөр силерге эмнени айтып жатат?
- Бул текст эмне жөнүндө болот?
- Бул сөздөрдү окуганда силер эмнени элестеттиңер?

Андан соң мугалим жаңы тема менен окуучуларды тааныштырууга өтөт. Текст мугалим тарабынан көркөм окулат. Айрым абзацтарды мугалим окуучулардын улантуусун суранат. (3-тиркеме)

2-кадам.

Мугалим ар бир бекеттин тапшырмасын түшүндүрөт. Окуучуларга ар бир баскычта 10 мүнөт убакыт бар экендигин билдирип, бекетти алмаштыра турган убакыт келгенин айтмайынча, баскычты өзгөртө алышпагандыгын эскертет.

3-кадам.

Мугалим карточкаларды ар бир топко таратат. Ал кайсы окуучуларга көбүрөөк колдоо талап кылынса, алар ишти биринчи «бекеттен» башташын өтүнөт. Тааныш эмес сөздөр менен иштөө стратегиясын пайдалана алган окуучулар төртүнчү «бекеттен» иштей баштаса болот.

4-кадам.

Бардык окуучулардан текстти окуп, кайра айтып берүүнүн планын даярдоону суранат. Каттам баракчаларына жазышат. (4-тиркеме)

Биринчи «бекетке» барган «Синоним», «Сөздүк», «Түшүндүрмө сөздүк» болуп топторго бөлүнгөн окуучулар кичи топто иштешет.

Текстеги сөздөрдүн маанисин аныктоо үчүн контекстти (текстеги сөздөрдү) пайдаланышат. Окуучулар сөздөрдүн маанилерин табуу үчүн булактар (сөздүктөр, түшүндүрмөлөр) менен иштешет.

Экинчи «бекет»: жекече иштөө.

Окуучулар тексттеги түйүндүү сөздөрдүн антонимдерин табышат.

Эгер убакыт бар болсо, ар бир сөз эмнени түшүндүрөрүн көрсөтүү үчүн сүрөт тартышса болот.

Үчүнчү «бекет»: жуп менен иштөө.

Окуучулардын ар бир жубу сөздөрдүн жана аларга мүмкүн болгон

синонимдердин топтомун алышат. Алар түйүндүү сөздөр менен синонимдерди салыштырышып, талкуулашы керек.

Төртүнчү «бекет»: жалпы топто иштөө.

Окуучулар текстти «Чаташтыруу тести» аркылуу толукташа жана түйүндүү сөздөр менен тексттин негизги идеясынын ортосундагы байланышты талкуулашат.

5-кадам.

Бекеттердеги иштер аяктагандан кийин, топтогу окуучулар өз жоопторун айтышат. Мугалим аларга коментарий берүү менен топтогу иштерди жыйынтыктайт.

Бышыктоо.

Акылдуу дыйкан жомогунда айтылган идеяларга мааниси дал келген макал – лакаптарды атагыла.

«Эр эмгегин жер жебейт», «Акыл – тозбогон тон, илим – түгөнбөгөн кен», «Акмак менен бал жегенче, акылдуу менен таш ташы».

Үй тапшырмасы.

Түйүндүү сөздөрдү пайдалануу менен, окуучулар текст боюнча түшүнгөнүн айтып беришет. Алар айтып берүүнүн ар кандай түрүн тандай алышат: толук, тандалма, кыскача, чыгармачылыгын кошуп айтуу. Ошондой эле, окуучулар сөздүн маанисин аныктоо үчүн иллюстрацияларды тандай алышы же сабакта окуп-үйрөнүлгөн тексттерде пайдаланылган жаңы сөздөр менен сүйлөмдөрдү ойлоп табышы мүмкүн.

Жомокторду окутууда биз колдонгон эффективдүү ыкмалар төмөнкүлөр болду: ошол жомокко окшотуп башка жомок ойлоп табуу; жомокту кыскартып жана узартып (кошуп) сүйлөө; ти негиздеп жаңы тексттерди куроо; жомокту ролдоштуруп окуу; жомокту иллюстрациялоо; жомокту бөлүктөрүгө ажыратып, ар бир бөлүккө ат коюп чыгуу; жомоктун тилин талдоо ж.б.

Жомокторду окутууда аудиожомокторду жана анимацияларды пайдалануу методу.

Азыркы учурда окутуу процесси аудио жана видеотасмалар, компакт-дисктер, спектаклдер, кинофильмдер, анимациялар менен тыгыз байланышууга тийиш.

Интернеттерде жана компакт-дисктерте миндеген *аудиожомоктор* пайда болду. Психологдордун изилдөөсү аудиожомоктор балдардын өнүгүүсү жана калыптануусу үчүн маанилүү каражаттардын бири болуп эсептелет. Андай жомокторду уккан балдардын угуусу, кабыл алуусу, бир нерсеге ой топтоосу, логикасы жогору болот да, сөз байлыгы өсөт.

Бул жаатта С.Рысбаевдин «Гүл жана адам» (окуган Темир Сариев), «Торгой ырчы» (окуган Бүбүкан Досалиева) ар дайым сабактарда пайдаланылып келет. «Кемпирдин жети баласы», «Эки дос», «Чолпон», «Аюу менен чиркей» деген аудиожомоктор биздин программадагы жомоктор окулуп бүткөн соң үйдөн угуп келүүгө тапшырма катары берилет.

YouTube аркылуу «Баатыр коён», «Өжөр жөргөмүш», «Амалдуу короз», «Түлк менен карышкыр», «Түлкү менен сүлөөсүн» дегендей анимацияларды көрүү жана алар тууралуу айтып берүү тапшырмалары берилди. Бул иштердин бир тобу класста кыскача талкууланды.

Ал эми жомокторду окуганын түшүнүү боюнча төмөндөгү методдордун жана стратегиялардын артыкчылыгын белгилеп кетүүгө да болот:

«Максат менен окуу: алдын ала суроолорду колдонуу» методу. Бул көнүгүүдө мугалим окуучулар текстти окуудан мурда алардан алдыдагы текстти окууда эмнеге көңүл бурушу керектигин айтат.

«Скандоо» методу. Мында текстти бат каралып чыгып, мугалим талап кылган маалыматты тез таап чыгуу ишке ашырылат.

«Жомокту өзүнүн атынан айтып берүү» методу. Мында окуучулар аңгемедеги бир каармандын атынан биринчи жакты колдонуп «мен» деп айтып берет.

«Сөздү көрсөт» методу. Мында мугалимдин тапшырма катары берген сөздөрүн, же окуучу өзү түшүнбөгөн сөздөрдү таап чыгат.

ҮЧҮНЧҮ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Диссертациянын үчүнчү бабы «Адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун методикасы» деп аталат да, негизинен биздин өзүбүздүн жомокторду окутуу боюнча ыкмаларыбыз, жолдорубуз, каражаттарыбыз, сабактардын формалары сунушталды. Айрым сабактарыбыздын фрагменттери чагылдырылды.

«Баишталгыч класстын окуучуларына жомокторду окутуунун педагогикалык-психологиялык өзгөчөлүктөрү» аттуу 1-параграфта жомокторду окутуунун өзүнчө психологиялык аспектилери бар экендиги аныкталды. Анын негизгиси – жомок терапиясы. Биздин изилдөөдө жана жеке тажрыйбабызда жомоктор окуучулардын аң-сезимин өстүрүп, таанып-билүүсүн жогорулатып гана калбай, ошол балдар үчүн дарылоочу касиетке да ээ. С.К.Рысбаев жомоктордун психоаналитикалык (иликтөөчү, талдоочу), психотерапевдик (дарылоочу), психокоррекциялык (оңдоочу, түзөтүүчү) жана психодиагностикалык (боолголоочу) деген төрт урунттуу багыты бар экенин, жомок адамды «жаман сапаттардан арылтуучу», т.а. «дарылоочу», жакшы сапаттарга ылайык «оңолтуучу», жакшы жолго салуучу жана адамдын келечегин, тарбиясын, билимин, шык-жөндөмүн талдап, келечегин алдыртадан боолголоочу касиетке ээ» экендигин айтат.

Психотерапевт Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева жомоктун беш концептуалдык түрүн белгилейт: көркөм жомоктор (автордук, элдик), психокоррекциялык, психотерапиялык, медитативдик жана дидактикалык жомоктор.

Жомоктордун универсалдуулугу (жомок – маалымат бергич; жомок – экологиялуу; жомок – чексиз; жомок – феериялуу; жомок – эмоционалдуу; жомок – акылман) бир топ мисалдар менен көрсөтүлдү.

Ушул эле параграфта жомоктордун педагогикалык функциясы тууралуу айтылып, аларды сабакта колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү каралды.

Окутууда психологиялык-педагогикалык аспекттер кандайча сакталарын Исабек Токтогуловдун «Жылан менен куркулдай» деген жомогун окуп-үйрөнүүнү мисал катары көрсөттүк.

«Башталгыч класстарда жомокторду окутуу боюнча тажрыйбалардын анализи» аттуу 2-параграф методист окумуштуулардын жана мектеп мугалимдеринин усулдук сунуштарын чагылдырууга арналган. Алардын идеялары биздин диссертациябызда колдонулду жана илимий-методикалык иштелмелерди, сабактардын сценарийлердин жазууда жардам берди. Башатында К.Тыныстанов, И.Арабаев, С.Нааматов ж.б. алгачкы агартуучулар турган башталгыч класстарда жомокторду окутуу методикасы боюнча окумуштуу-методисттердин жаңы мууну пайда болду. Б.А.Абдухамидованын «Бала шаарын кантип сактап калды?» аттуу жомокту окутуу технологияларын чагылдырдык. Ошол технологияларды эске алуу менен «Жыл жана анын балдары» жомогун окутуу боюнча методикалык сунуштарды иштеп чыктык, андагы «Окуучулардын ой жүгүртүү баракчасы», «Окуучулардын ырыстоолор таблицасы», «Синонимин табуу көнүгүүсү» ж.б. технологиялардын өткөрүлүш жолдорун баяндадык.

С.К.Рысбаевдин «Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы», «Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери» деген китептериндеги жомокторду окутуу методикасына негизденип «Алтын уя» деген жомокту окутуунун ыкмаларын иштеп чыктык. Ошол эле параграфта Баткен районундагы Бужун орто мектебинин мугалими Гүлмира Касымованын тажрыйбаларын көрсөттүк.

«Адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары» деген үчүнчү параграфта өз методикабызды чагылдырууга өзгөчө көңүл бурдук. Биз сунуш кылган жомокторду үйрөтүүнүн методикалык ыкмалары: текстти көркөм окуу; текстти түшүндүрүп окуу; тексттин айланасында баарлашуу; окуучунун жеке кабылдоосуна жараша чыгармачылык менен аткарылуучу тапшырмалар ж.б. Жомокторду үйрөнүүдө окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнүн түрлөрү: окуу, жазуу; жаттоо; угуу; кайра айтып берүү (жөн гана айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү); өз пикирин айтуу (жазуу); текстти иллюстрациялар менен салыштыруу; сөз менен сүрөт тартуу; сүрөт тартуу ж.б.

3-класстагы «Кумурска менен жалкоо» жомогун окутуунун биз колдонгон ыкмалары: көркөм окуу; суроолор менен текстти талкуулоо; «Адабий ийримдер» стратегиясы; жомоктун маанисин чагылдырган макалдар менен иштөө; «Синонимин табуу» көнүгүүсү; таблица түрүндөгү тест ж.б. «Акылдуу дыйкан» жомогун окутууда кадамдар жана классты топторго бөлүштүрүү, «Сырдуу сөздөр өлкөсүнө саякат» ыкмаларын колдондук жана алар оптималдуу экендигин көрсөттү.

Жыйынтыгында жомокторду окутууда биз колдонгон эффективдүү ыкмалар төмөнкүлөр болду: ошол жомокко окшотуп башка жомок ойлоп табуу; жомокту кыскартып жана узартып (кошуп) сүйлөө; ошол текстиге негиздеп жаңы тексттерди куроо; жомокту ролдоштуруп окуу; жомокту иллюстрациялоо; жомокту бөлүктөргө ажыратып, ар бир бөлүккө ат коюп чыгуу; жомоктун тилин талдоо; «максат менен окуу: алдын ала суроолорду колдонуу» методу; «скандоо» методу, «жомокту өзүнүн атынан айтып берүү» методу, «сөздү көрсөт» методу ж.б.

Жомокторду окутууда аудиожомокторду жана анимацияларды пайдалануу методу да ушул бөлүмдө көрсөтүлдү.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Орто мектептин башталгыч класстарында жомокторду окутуу окуучулардын адамды жана жалпы дүйнөнү таанып билүү ишмердүүлүгүн калыптандырууга таасирин тийгизип, фантазиялык сезимдерин жогорулатып, этикалык сапаттарын, акыл билимин, эстетикалык табитин көтөрүүгө жардам берет. Жомоктор – бул 8-10 жаш курактагы балдардын эң сүйүктүү чыгармалары, андыктан алардын окурмандык кызыгууларын жогорулатып, китеп окуу маданиятын калыптоодо жомоктордун чоң мүмкүнчүлүгү бар. Жомоктордун ошол мүмкүнчүлүгүн туура пайдалануу үчүн аларды окутуунун оптималдуу методдорун табуу жана колдонуу зарыл.

Биздин «Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында жомокторду

окутуунун методикасы» деген темадагы диссертациялык изилдөөбүз азыркы учурдагы «Адабий окуу» сабагынын мугалиминин кесиптик даярдыгын, профессионалдык компетенттүүлүгүн, методикалык чеберчилигин жогорулатууга багытталган.

Диссертацияда иштин максат-милдеттерине, божомолуна ылайык төмөнкүдөй жалпы жыйынтыктарды чыгардык.

Биринчи милдет жомоктордун педагогикалык табиятын, аларды окутуунун тарыхын, азыркы абалын, аны изилдөөнүн методдорун жана методологиясын үйрөнүү болгондуктан, дүйнөлүк, советтик жана кыргыз философиясынын, психологиясынын, педагогикасынын, адабият таануусунун тарыхына назар салып жана соңку жетишкендиктерге таянып, «жомок», «адабий жомок» деген теориялык-терминологиялык түшүнүктөрдү тереңдеттик, жомоктордун азыркы ааламдашуу доорундагы гуманисттик-педагогикалык функциясын темага ылайык конкреттештирдик. «Жомок», «адабий жомок» түшүнүктөрүнүн анализи алардын мааниси ачууга көптөгөн окумуштууларды, жазуучуларды, педагогдорду кызыктыргандыгын көрсөттү. Ал түшүнүктөр «элдик жомок», «акын-жазуучулар иштеп чыккан жомок», «автордук жомок» деген түшүнүктөр менен тыгыз байланыштуу. Э.В.Померанцева, В.А.Бахтина, В.Я.Пропп, А.И.Никифоров, Н.В.Новиков, В.Г.Белинский, А.Н.Афанасьев, М.Борбугулов ж.б. окумуштуулар жомоктордун жанр катары табиятын тактоого аракет кылып, аларды тематикалык жактан классификациялашкан. Классикалык педагогдор Я.А.Коменский, И.Г.Песталоции, К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой, В.А.Сухомлинский өз ишмердүүлүктөрүндө жомоктордун маанисине өзгөчө көңүл буруп, алардын теориялык жана практикалык методологиясына салым кошкон, Г.Н.Волков жомоктордун тарбиялык функциясына басым жасап, аларды «педагогикалык чыгарма» деп атаган. Диссертацияда ишибиздин методологиялык таянычтары катары адабиятаануу, эстетика, дидактика, адабиятты окутуунун методикасы, психология илимдеринин ачылыштарына токтолуп, изилдөөбүздүн методдорун чагылдырдык.

Экинчи милдет катары орто мектептин 2-4-класстарында жомоктор боюнча окуучулардын билим сапатын жана деңгээлин аныктоо, аларды өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн табуу, республиканын алдыңкы мугалимдеринин, методисттеринин педагогикалык иш-тажрыйбаларын жалпылаштыруу милдети алынган. Бул багытта окуучулардын жомокко кызыгуулары аныкталып, алардын китеп окуу ишмердүүлүгү төмөндөп кеткендиги тастыкталды. Мектеп китепканаларынын жана мугалимдеринин, ата-энелердин жомок китептерин сактоо, таратуу, окуу жана балдарга окутуу иш-аракеттери изилденип, алар да өз деңгээлинде эместиги белгилүү болду. Жомокторду окутуу боюнча методисттер С.К.Рысбаевдин, С.С.Сакиеванын, А.Ж.Муратовдун, Б.А.Абдухамидованын, А.Токмомаматовдун, мектеп мугалимдери З.Марazyкованын, Г.Касымованын илимий-педагогикалык ойлору жана иш тажрыйбалары жыйынтыкталды жана диссертацияда пайдаланылды. Бул изилдөөлөр жомокту окутуу боюнча кыргыз педагогикасында башат бар экендигин демонстрациялады.

Үчүнчү милдет башталгыч класстарда жомокторду үйрөтүүнүн методикалык негиздерин аныктап, буларды заманбап технологияларга ылайык окутуунун усулдарын, жолдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу болду. Бул багытта билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарына, окуу программаларына, окуу китептерине, методикалык адабияттарга ж.б. изилдөөнүн методологиялык негиздерине таянуу менен «Адабий окуу» предметиндеги жомокторду окутуунун ыкмаларын, жолдорун, каражаттарын, формаларын иштеп чыктык, айрым сабактарыбыздын фрагменттерин сунуш кылдык. Азыркы учурда жомокторду окутууда жомок терапиясын, аудиожомокторду жана анимацияларды пайдалануу методун өзгөчө заманбап деп эсептедик. «Жыл жана анын балдары», «Алтын уя», «Кумурска менен жалкоо», «Акылдуу дыйкан» деген жомокторду окутуу боюнча методикалык сунуштарды иштеп чыктык, андагы текстти көркөм окуу; текстти түшүндүрүп окуу; тексттин айланасында баарлашуу; окуучунун жеке кабылдоосуна жараша чыгармачылык менен аткарылуучу тапшырмалар ж.б.

технологиялар, окуучулардын: окуу, жазуу; жаттоо; угуу; кайра айтып берүү (жөн гана айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү); өз пикирин айтуу (жазуу); текстти иллюстрациялар менен салыштыруу; сөз менен сүрөт тартуу; сүрөт тартуу ж.б. окуу ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрү оптималдуу экендиги далилденди. Жеке өзүбүз иштеп чыккан «Адабий ийримдер» стратегиясы, «Синонимин табуу» көнүгүүсү, таблица түрүндөгү тест, «Сырдуу сөздөр өлкөсүнө саякат» ыкмасы сунушталды.

Төртүнчү милдет иштелип чыгып, сунуш кылынган методикалык ыкмалардын жана жолдордун натыйжалуулугун аныктоо үчүн педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүү жана жыйынтыктоо болгон. Бул милдетке ылайык жомокторду окутуу боюнча биз сунуш кылган методикалык система мектептерде педагогикалык эксперименттер аркылуу текшерилди, анын жыйынтыгы биздин методикалык ыкмалардын, жолдордун, каражаттардын майнаптуу экендигин тастыктады жана илимий изилдөөбүздүн практикалык баалуулугун жогорулатты.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөдөн алынган жалпы жыйынтыктар II-IV класстарда жомокторду окутуу боюнча төмөнкүдөй практикалык сунуштарды айтууга негиз берди:

1. Азыркы учурда мектеп мугалимдери жомокторду окутууда алардын сюжетин гана үйрөтүү менен чектелбей, «жомоктун композициясы», «жомоктун каарманы», «жомоктун поэтикасы» деген сыяктуу теориялык түшүнүктөрдү да кошо талдап, окуучунун оозеки жана жазуу речин өстүрүүгө да өзгөчө басым жасалышы керек.

2. Башталгыч класстарда жомокторду окутууга дагы көбүрөөк маани берилип, алардын санын да, каралган саат өлчөмүн да көбөйтүп, орто мектептин II-IV класстары үчүн кыргыз тилинде окуу-хрестоматияларды, жомоктор жыйнактарын, жомоктор боюнча аудиокитептерди,

анимацияларды иштеп чыгып, массалык нускада чыгаруу жагы мамлекеттин программаларына киргизилиши керек.

3. «Адабий окуу» сабактарында жомокторду окуп-үйрөнүү процессинде азыркы балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү, кызыгуулары, китеп окууга кызыкпашы, жалпы эл массасынын жомоктордон алыстап баратышы ж.б. объективдүү жана субъективдүү факторлор эске алынышы зарыл.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. **Абдухамидова, Б.А.** Кыргыз орто мектептеринин 2-классы үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Абдухамидова, С.Рысбаев, К.Ибраимова. – Б.: Принт-Экспресс, 2016. – 180 б. https://st0.akipress.org/st_bilimlib/6/09e4dc830c6ac1ff3492794187c303295f0a1e11.pdf

2. **Абдухамидова, Б.А.** Адабий окуу. Кыргыз орто мектептеринин 3-классы үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Абдухамидова, С.Рысбаев, К.Ибраимова. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2014. – 184 б. <https://www.kitep.edu.gov.kg/ru/view/416>

3. **Абдухамидова, Б.А.** 2-класста адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Б.А.Абдухамидова, К.Ибраимова, С.К.Рысбаев. – Б.: 2012. – 100 б.
4. **Абелюк, Е.С.** Миф или сказка? Экспериментальное учебное пособие [Текст] / Абелюк, Е.С. - М.: Мирос, 1995. - 224 с.
5. **Абдыракунов, Т.** VI класста Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» деген поэмасын үйрөтүү [Текст] / Абдыракунов, Т. // Мугалимдер газетасы, 1963, 26- февраль.
6. **Абрамович, Г.Л.** Введение в литературоведение [Текст] / Г.Л. Абрамович. - М.: Просвещение, 1975.
7. **АБРдин экинчи долбоору**, 2007.
8. **Абыкасов, Т.** «Күч бирдикте» чыгармасын окутуу [Текст] / Т.Абыкасов // Мугалимдер газетасы, 1976, 8- октябрь.
9. **Адоньева, С.Б.** Волшебная сказка в контексте традиционной фольклорной культуры [Текст] / Адоньева, С.Б. - Л.: Издательство Ленинградского гос. ун-та, 1989.-204 с.
10. **Азадовский, М.К.** История русской фольклористики [Текст] / Азадовский М.К. - М., 1958, Т. 1.
11. **Азаров, Ю.П.** Учиться, чтобы учить [Текст] / Ю.П.Азаров // Новый мир, 1987, №4.
12. **Айзерман, Л.С.** Уроки литературы сегодня [Текст] /Л.С.Айзерман.–М.: Просвещение, 1984.
13. **Айтматов, Ч.** Ак кеме [Текст] / Айтматов Ч. Китепте: Беш томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. 2- том. – Бишкек: Шам, 1999. – 496 б.
14. **Алимбеков А.** Кыргыз жомоктору улуттук руханий-адептик баалуулуктарды изилдеп үйрөнүүнүн булагы катары [Текст]/ А.Алимбеков, А.Асанова // **Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Бишкек, 2021. - №1 (53) – 149-153-бб.**
15. **Алымов, Б.** Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст]/ Б. Алымов – Ф.: Мектеп, 1976. –188 б.

16. **Алымов, Б.** Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / – Ф.: Мектеп, 1981. –219 б.
17. **Алымов, Б.** Мектеп сочинениеси [Текст] / Б. Алымов – Ф.: Мектеп, 1982. –111 б.
18. **Андреев, Н.П.** Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне [Текст] / Андреев Н.П. - Л.: Гослитиздат, 1929.
19. Ан Сан Хун. Семантическая структура волшебных сказок. - СПб: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 1999. -261 с.
20. **Артыкбаев, К.** Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев– Ф.: Мектеп, 1982.
21. **Артыкбаев, К.** Биздин адабият. 4-класс үчүн хрестоматия-окуу китеби [Текст] / К. Артыкбаев, Б. Исаков– Ф.: Мектеп, 1986., 1988. –351 б.
22. **Ашырбаев, Т.** 5-класста Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасын окутуу [Текст] / Ашырбаев Т.// Эл агартуу, 1983, № 8.
23. **Афанасьев, А.Н.** Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. Т 1 [Текст] / Афанасьев А.Н. - М., Гослитиздат, 1994. - С. 5 - 55.
24. **Бабанский, Ю.К.** Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю.К. Бабанский – М.: Просвещение, 1982.
25. **Байгазиев, С.** Окутуунун интерактивдик методу [Текст] /С.Байгазиев – Бишкек: 2004. – 24б.
26. **Байгазиев, С.** Өлкөбүздөгү бүгүнкү адеп тарбиясы: абалы жана проблемалары // Педагогика илимдеринин доктору, профессор Абдыкерим Муратовдун 60 жылдык мааракесине карата 2017-жылдын 12-майында И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Ааламдашуу доорундагы адабият менен педагогиканын орду» деп аталган эл аралык илимий-тажрыйбалык конференциянын материалдары [Текст] / С.Байгазиев / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2017. – 1-Чыг. 2-бөлүк, Серия: педагогика жана психология. – 11-12-бб.

27. **Балыбердин, А.Г.** Формирование литературоведческих понятий в школе (IV–VII классы) [Текст] / А.Г. Балыбердин - Куйбышев, 1981.
28. **Бараг, Л.Г.** Взаимосвязи и национальное своеобразие восточнославянских народных сказок [Текст] / Бараг Л.Г. - М.: Изд-во МГУ, 1968. - 203 с.
29. **Бахтина, В.А.** Эстетическая функция сказочной фантастики [Текст] / Бахтина В.А. - Изд-во Саратовского ун-та, 1972. - 92с.
30. **Бахтина, В.А.** Художественная функция фантастики в русской народной сказке [Текст] / Бахтина В.А. - Саратов, 1973. - 178 л.
31. **Белинский, В.Г.** О народных сказках [Текст] / Белинский В.Г. - Поли. собр. соч., Т6. - М-Л., 1954.-676 с.
32. **Бекбоев, И.** Инсанга багыттап окутуу сабагынын негизги идеясы эмнеде? [Текст] / И. Бекбоев // Кут билим, 2002, 11-декабрь.
33. **Бекбоев, И.** Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И. Бекбоев – Бишкек: Педагогика, 2003. –230 б.
34. **Бекбоев, И.** Памятка автору школьного учебника [Текст] / И.Б. Бекбоев, В.Л. Ким – Бишкек: КИО, 1999. –16 с.
35. **Бектенов, З.** Биздин адабият. Сегиз жылдык жана орто мектептердин 4-классы үчүн [Текст] / З. Бектенов, Ж. Темирова – Ф.: Мектеп, 1971. –250 б.
36. **Беленький, Г.И.** Теория литературы в средней школе [Текст] / Г.И. Беленький – М.: Просвещение, 1976.
37. **Беленький, Г.И.** Изучение теории литературы. IV–X кл. Пособие для учителей [Текст] / Г.И. Беленький, М.А. Снежневская – М.: Просвещение, 1983.
38. **Богданова, О.Ю.** Методика преподавания литературы [Текст] Учебник для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям / О.Ю. Богданова, С.А. Леонова, В.Ф. Чертова – М., 2000.
39. **Бодрова, Н.А.** Уроки внеклассного чтения в IV классе [Текст] / Бодрова Н.А. - Куйбышев: Издательство Куйбышевского гос. пед. института, 1973. - 60 с.

40. **Борбугулов, М.** Адабият теориясы [Текст] / М. Борбугулов – Бишкек: Шам, 1996. – 552 б. https://st-0.akipress.org/st_bilimlib/0/604c82a40044d7fe4ab4ae0b91d3eab40f96a227.pdf
41. **Буслаев, Ф.И.** Хрестоматия по истории методики преподавания литературы [Текст] / Ф.И. Буслаев – М., 1956.
42. **Буслаев, Ф.И.** Славянские сказки [Текст] / Буслаев Ф.И. - 308 с.
43. **Бучугина, Т.Г.** Формирование теоретико-литературных понятий в системе «трех кругов чтения». Народная и литературная сказка в 5 классе: Дис.канд.пед.наук. 13.00.02. [Текст] / Бучугина Т.Г. - Саратов, 2000. -205 с.
44. **Ведерникова, Н.М.** Русская народная сказка [Текст] / Ведерникова Н.М. - М.: Наука, 1975. - 135 с.
45. **Ведерникова, Н.М.** Контаминация в русских народных волшебных сказках [Текст] / Ведерникова Н.М. - М.: Изд-во МГУ, 1970. - 226 с.
46. **Витковский, Л.Н.** Урок - праздник. Обобщающий урок по сказкам в V классе // Литература в школе [Текст] / Витковский Л.Н. - 1994. - № 2. - С. 36 - 42.
47. **Выготский, Л.С.** Педагогическая психология [Текст] / Выготский Л.С. - М.: Педагогика Пресс, 1996.-246 с.
48. **Выготский, Л.С.** Психология искусства [Текст] / Выготский Л.С. Изд-е 5-е. Испр.и доп. - М.: Лабиринт, 1997.-320 с.
49. **Ган, В.Г.** Греческие и албанские сказки [Текст] / Ган В.Г. -Лейпциг, 1864.
50. **Гачев, Г.Д.** Национальные образы мира. Курс лекций [Текст] / Гачев Г.Д. - М., Academia, 1998.-432 с.
51. **Гусев, В.Г.** Эстетика фольклора [Текст] / Гусев В.Г. - М.: Наука, 1996. - 228 с.
52. **Голубков, В.В.** Методика преподавание литературы [Текст] / В.В. Голубков– М.: Учпедгиз, 1962.

53. **Давыдова, О.А.** Традиционные языковые средства русской народной волшебной сказки (определяющие сочетания, поэтические формулы) [Текст] / Давыдова О.А. -М., 1981.

54. **Добровольская, В.Е.** Предметные реалии русской волшебной сказки. Дис.канд. фил. наук. МГУ [Текст] / Добровольская В.Е. -М., 1996. - 249 с.

55. **Женни Стил.** Ар бир сабактагы окуу, жазуу жана дискуссия [Текст] III том. Сынчыл ойлорду өстүрүү үчүн окуу жана жазуу/ Женни Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. – Бишкек, 1999.

56. **Жигитов, С.** Адабият – көркөм сөз өнөрү [Текст]/ С.Жигитов// Интеллект, чыгармачылык жана турмуш – Бишкек: 2005, №1, 37–40 б.

57. **Замалетдинов, Л.Ш.** Татарская народная сказка и литературные сказки Г. Тукая. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. фил. наук. [Текст]/ Замалетдинов Л.Ш. - Казань - 1993.

58. **Зинкевич-Евстигнеева Т.Д.** Практикум по сказкотерапии [Текст] Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева. – СПб.: 2000 – С.159

59. **Ильин, Е.Н.** Путь к ученику: Раздумья учителя-словесника [Текст]: Книга для учителя: Из опыта работы / Ильин Е.Н.-М.: Просвещение, 1988.-224 с.

60. **Ильин, Е.Н.** Рождение урока [Текст] / Е.Н. Ильин– М., 1986.

61. **Ильин, Е.Н.** Урок продолжается [Текст] / Е.Н. Ильин– М., 1973.

62. **Имаева, Н.И.** Педагогика [Текст]: Учебное пособие для студентов дистанционного обучения КГНУ/ Н.И. Имаева, И.А. Асипова, А.С. Раимкулова – Бишкек: ИИМОП, 1998. –64 с.

63. **Иманалиев, К.** Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К. Иманалиев – Ф.: Мектеп, 1984. –176 б.

64. **Иманалиев, К.** Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / К. Иманалиев– Ф.: Мектеп, 1976. –250 б.

65. **Иманалиев, К.** Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К. Иманалиев– Ф.: Мектеп, 1981. –144 б.

66. **Исаков, Б.** Сабат санжырасы [Текст]: Орто мектептин мугалимдери үчүн / Б. Исаков – Бишкек: Мектеп, 1993. –192 б.

67. **Исамидинов, И.Ч.** Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу [Текст]: Пед. илим. докт. автореф.: 13.00.01. –13.00.02./ И.Ч. Исамидинов – Бишкек, 2005. –46 б.

68. **Исамидинов, И.Ч.** Кыргыз орто мектептеринде Ч.Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүүнүн процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу [Текст] / И.Ч. Исамидинов-Бишкек: Илим, 1993. 244 - б.

69. **Ишекеев, Н.** История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: Автореф. дис. докт. пед. наук: 13.00.02. / Н. Ишекеев– Алматы, 1994. – 45 с.

70. **Ишекеев, Н.** Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н. Ишекеев – Б.: 1994. –387 б.

71. **Кайыпов С.** Жок жерден жомок жаралбайт [Текст]/ С.Т.Кайыпов. – Б.: 2001.

72. **Камалова, Л.А.** Инновационные формы изучения русской народной сказки в национальной школе. // Гуманизация и гуманитаризация образования XXI века. Материалы III Международной научно-методической конференции / Под. общ. ред. Л.И. Петриевой [Текст]/ Камалова Л.А. - Ульяновск: УлГУ, 2001. - С. 174-182.

73. **Камалова, Л.А.** Инновационные приемы изучения народной сказки [Текст]/ Камалова Л.А. «Мэгариф», 2003, №6 - С.90-92.

74. **Камалова, Л.А.** Изучение русских народных волшебных сказок на уроках литературы в 5 классе в контексте «диалога культур»// Тез. докл. VIII респ. конф. молодых учен. Кн.5. [Текст]/ Камалова Л.А. - Казань: КГУ, 2002. - С. 52.

75. **Кан-Калик, В.А.** Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе [Текст] / В.А. Кан-Калик, В.И. Хазан– М.: Просвещение, 1988.
76. **Капинос, В.И.** Развитие речи: теория и практика обучения [Текст]: 5–7 кл.: Книга для учителя / В.И. Капинос, Н.Н. Сергеева, М.С. Соловейчик –М.: Просвещение, 1991. –191 с.
77. **Карымшаков, С.** «...Мээримдин» көркөм дүйнөсү [Текст]/ С.Карымшаков // Кыргызстан маданияты, 1987, - август.
78. **Касыбеков, У.** Народные эпические традиции и генезис кыргызской письменной прозы [Текст]/ У. Касыбеков– Бишкек: Илим, 1992. – 126 с.
79. **Кебекова, Б.** Кыргыз-казак фольклордук байланышы [Текст] / Б.Кебекова–Ф.:Илим, 1982.
80. **Крук, И.И.** Восточнославянские сказки о животных: Образы. Композиция. [Текст] / Крук И.И. - Минск, 1989. - 198 с.
81. **Колосов, П.И.** Словарная работа на уроках литературного чтения. - 2-е изд., испр.и доп. [Текст] / Колосов П.И. -М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958.- 331 с.
82. **Коровина, В.Я.** Сказки Пушкина / А.С. Пушкин. Школьный энциклопедический словарь. Под ред. В.И. Коровина. [Текст] / Коровина В.Я. - М., Просвещение, 1999. - С. 757 - 758.
83. **Кудряшев, Н.И.** Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы [Текст] / Н.И. Кудряшев – М.: Просвещение, 1981.
84. **Култаева, Ү.Б.** Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы [Текст] / Ү.Б. Култаева – Бишкек: 2006. –92 б.
85. **Кыргыз адабиятынын программасы.** Жалпы билим берүүчү мектептердин V–XI класстары үчүн. – Бишкек: Педагогика, 2000.
86. **Кыргыз педагогикасы** [Текст]: Энциклопедиялык окуу куралы/ – Б.: 2004. – Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. 2004. –340 б.
87. **Кыргыз Респубнын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы** [Текст] / – Бишкек: 2003.

88. **Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциялары** [Текст] / – Бишкек: 1995. –225 б.
89. **Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары** [Текст] / – Бишкек: 2006. –307 б.
90. **Кыргыз тили жана адабияттык окуу боюнча программа**[Текст]: V–VIII класстар үчүн / – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1962.
91. **Ладыженская, Т.А.** Живое слово: Устная речь как средство и предмет обучения [Текст]: Уч. пособие / Т.А.Ладыженская–М.: Просвещение, 1986. –127 с.
92. **Ланин, Б.А.** Методика преподавания литературы [Текст]: Учебная хрестоматия-практикум. –3-е изд., аспр. и док./ Б.А. Ланин– М.: Эксмо, 2007, –512 с.
93. **Маленов, Б.** Биздин адабият [Текст]/ 5-класс үчүн окуу китеби/ Б. Маленов, А. Садабаев– Ф.: Мектеп, 1984. –382 б. 1986. –399 б.
94. **Маленов, Б.** Биздин адабият [Текст]/ Сегиз жылдык жана орто мектептердин 5- класстары үчүн /Б.Маленов, А. Садабаев– Ф.: Мектеп, 1980. – 330 б.
95. **Мамбетакунов, Э.** Методология и качество педагогических исследований [Текст] / Э. Мамбетакунов – Бишкек: КНУ им Ж.Баласагына, 2006. –108 с.
96. **Мамбетакунов, Э.** Мугалимдик кесипке даярдоонун методологиясы [Текст] / Э. Мамбетакунов //Эл агартуу 2004, № 5-6.
97. **Мамбетакунов, Э.** Педагогиканын негиздери [Текст]/ Э. Мамбетакунов, Т. Сияев – Бишкек: 2008. – 304 б.
<http://edu.nsu.kg/course/index.php?categoryid=13>
98. **Мараимова Н.** Республиканын мектептеринин V-VI класстарында адабий жомокторду окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / Н.Мараимова. – Б.: 2014. – 20 б..
99. **Маранцман, В.Г.** и др. Изучение литературы в пятом классе: методические рекомендации [Текст] / Маранцман В.Г. - СПб.: Специальная литература, 1998. - 184 с.

100. **Маранцман, В.Г.** Проблемное обучение литературного произведения в школе [Текст] / В.Г. Маранцман, Т. В. Чирковская – М., 1977.
101. **Матюшкин, А.М.** Проблемные ситуации в обучении [Текст]/ А.М. Матюшкин. - М., 1972.
102. **Машарова, Т.В.** Педагогическая технология: личностно-ориентированное обучение: Учебное пособие. [Текст]/ Машарова Т.В. - М., Педагогика, 1999. -144 с.
103. **Махмутов, М.И.** Организация проблемного обучения в школе [Текст]/ М.И. Махмутов – М., 1977.
104. **Махмутов, М.И.** Проблемное обучение [Текст] / М.И. Махмутов – М., 1975.
105. **Махмутов, М.И.** Теория и практика проблемного обучения [Текст] / М.И. Махмутов – Казань, 1972.
106. **Мернер, И.Я.** Проблемное обучение [Текст] / И.Я. Мернер – М., 1974.
107. **Мелетинский, В.М.** Герой волшебной сказки. Происхождение образа [Текст] / Мелетинский В.М. -М., 1958.-185 с.
108. Методика преподавания русской литературы в национальной школе. /Под ред. М.В.Черкезовой и А.Д. Жижиной. - Л.: Просвещение, 1984.- 311с.
109. Мифологический словарь. - М.: Сов. энцикл., 1991 - 736 с.
110. **Молдавская, Н.Д.** Литературное развитие школьников в процессе обучения [Текст] / Н.Д. Молдавская – М.: Просвещение, 1976.
111. **Молдогазиев, Т.** Элдик оозеки чыгармаларды V–VI класста окутуу [Текст] / Т. Молдогазиев – Ф.: Мектеп, 1988.
112. **Муратов, А.Ж.** Кыргыз эл педагогикасы: табияты, тарылышы жана тарыхы [Текст] / А. Муратов. – Б.: 2011. – 605 б.

lib.kao.kg/ru/download/muratov-abdykerim-kyrgyz-el-pedagogikasy-tabiyaty-taralyshy-zhana-taryhy/

113. **Муратов А.Ж.** Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2013. – 554 б.

114. **Мухина, С.А.** Нетрадиционные педагогические технологии в обучении [Текст] / С.А. Мухина, Соловьева А.А. – Ростов на Дону: Феникс, 2004.

115. **Новиков, Н.В.** Образы восточнославянской волшебной сказки [Текст] / Новиков Н.В. -Л; 1974.-256 с.

116. **Новикова, А.М.** Творческий портрет сказочницы А.К. Барышниковой (Куприянихи). Публикацию подготовила Т.В. Зуева//Сказки и несказочная проза: Сб. науч. трудов. [Текст] / Новикова А.М. -М., 1992. - С.136-150.

117. **Новикова, Т.А.** Эпос и миф. [Текст] / Новикова Т.А. - СПб: Наука, 2001.- 194 с.

118. **Насыров, А.К.** и Поляков П.А. Сказки казанских татар и сопоставление их со сказками других народов //Известия Общества археологии, истории и этнографии. - Т XVI. [Текст] / Насыров А.К. - Казань. - 1900.

119. **Никольский, В.А.** Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А. Никольский – М.: Просвещение, 1971.

120. **Никифоров, А.И.** К вопросу о морфологическом изучении сказки. Сборник в честь академика А.И. Соболевского [Текст] / Никифоров А.И -Л., 1928. - 173 с.

121. **Николаева, Н.А.** Сафронов В.А. Истоки славянской и евразийской мифологии [Текст] / Николаева Н.А. - М.: Белый волк: КРАФТ, ГУП, Облиздат, 1999. - 290с.

122. **Ожегов, С.И.** Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Российская академия наук, Инс-т рус. яз. им. В.В. Виноградова. - 4-е изд, допол. [Текст] / Ожегов С.И. - М.: Азбуковник, 1999. -944с.

123. **Окуу программаны кантип иштеп чыгыш керек?:** [Текст]/ Практикалык колдонмо. –Б.: 2006. –180 б.
124. **Орумбаев Т.** Орто мектептерде айрым кенже эпосторду окутуунун максаты жана мазмуну [Текст] / Т.Орумбаев, К.Өмүрзакова // БМУнын кабарлары. – 2010. - №28 – 8-14-бб.
125. **Орто мектептер үчүн кыргыз тили жана адабиятынын программасы** [Текст]/ (Долбоор). IV–X класстар үчүн. – Ф.: Мектеп, 1969.
126. **Острогорский, В.П.** О литературном образовании. // Педагогический листок [Текст]/ Острогорский В.П. -С.-Петербургских женских гимназий. - 1873-1874. - №1. - С. 12-26.
127. **Оторбаев, Б.** Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары. [Текст]/ Б. Оторбаев. - Бишкек: Турар, 2009. – 96 б.
128. **Павловская, М.Л.** Функционирование детерминантов тексте // Функционирование грамматических категорий в тексте. [Текст]/ Павловская М.Л. - Л: 1981, С. 57-58.
129. **Педагогика** [Текст]: педагогические теории, системы, технологии /Учебник. Под ред. С.А.Смирнова. –М.: Академия, 1999. –512 с.
130. **Педагогика** [Текст]: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К.Бабанского. –М.: Просвещение, 1983. –608 с.
131. **Педагогикалык изденүү** [Текст]/ Түзгөн И.Н. Баженова; Которгондор И.Бекбоев ж.б. – Ф.: Педагогика, 1989. – 608 б.
132. **Подласый, И.П.** Педагогика [Текст]: Учебник / И.П. Подласый –М.: Высшее образование, 2006. – 340 с.
133. **Пропп, В.Я.** Исторические корни волшебной сказки [Текст]/ Пропп В.Я. - 2-е изд. - Л., 1986. 3-е изд. - СПб., 1996. (1-е изд.: Л., 1946).
134. **Пропп, В.Я.** Русская сказка [Текст]/ Пропп В.Я. -М., Лабиринт, 2000. - 416 с.
135. **Померанцева, Э.В.** Судьбы русской сказки [Текст]/ Померанцева Э.В. - М., Просвещение, 1965. - 160с.

136. **Померанцева, Э.В.** Русская устная проза [Текст]/ Померанцева Э.В. - М.: Просвещение, 1985. - 272с.
137. **Померанцева, Э.В.** Русские сказочники [Текст]/ Померанцева Э.В. -М.:Просвещение, 1976. - 190 с.
138. **Развитие творческой активности школьников** / Под ред. А.М. Матюшкина [Текст]/ - М.: Педагогика, 1991. — 160 с.
139. **Разумова, И.А.** Стилистическая обрядность волшебной сказки [Текст]/ Разумова И.А. - Петрозаводск, 1991. - 156 С.
140. **Русское народное поэтическое творчество в начальной школе: Методические рекомендации для начальной школы** [Текст]/ - Москва - Самара: МПГУ, - 1999.-278 с.
141. **Рыбаков, В.** Сказочник и его сказки // Семья и школа [Текст]/ Рыбаков В. - 1982.- №1.- С.46-49.
142. **Рысбаев С.К.** Рысбаев С. Адабий окуу. Кыргыз орто мектептеринин 4-классы үчүн окуу китеби [Текст] / С.Рысбаев, К.Ибраимова, Б.Абдухамидова. – Б.: 2015. – 168 б.: <http://bizdin.kg/static/media/pdf/Adabii-okuu-4-klass.pdf>
143. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери [Текст] / С.К. Рысбаев – Бишкек: 2015. – 232 б.
144. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы: “Педагогикалык технологиялар” сериясы. 1-китеп. 2-бас. [Текст] / С.К.Рысбаев. – 2014. – 312 б.
145. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү [Текст]: Пед. илим. докт. диссерт.: 13.00.02./ С.К.Рысбаев – Бишкек, 2006.
146. **Рысбаев С.К.** Жомок терапиясы технологиясы жана аны практикада колдонуу ыкмалары // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Бишкек, 2015. –№ 1(33). – 34-37-бб.

147. **Сакиева С.С.** Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери [Текст]: Пед. илим. докт. диссерт.: 13.00.02./ С.С.Сакиева. – Бишкек, 2013.
148. **Светловская, Н.Н.** Основы науки о читателе: Теория формирования правильной читательской деятельности [Текст] / Светловская Н.Н. - М.: NB Магистр, 1993.-180 с.
149. **Субботский, Е.В.** Ребенок открывает мир [Текст] / Субботский Е.В. -М.: Просвещение, 1991 — 200 с.
150. **Сухомлинский, В.А.** О воспитании [Текст] / Сухомлинский В.А. - М.: Политиздат, 1985. - 270 с.
151. **Селевко, Г.К.** Традиционная педагогическая технология и ее гуманистическая модернизация [Текст] / Г.К. Селевко –М.: 2005. –144 с.
152. **Скаткин, М.Н.** Проблемы современной дидактики [Текст] / М.Н.Скаткин – М.: Педагогика, 1980. – 96 с.
153. **Соосаар, Н.** Интерактивные методы преподавания [Текст]: Настольная книга преподавателя. Часть 1 / Н. Соосаар, Н. Замкова– СПб.: 2004. –188 с.
154. **Станчек, Н.А.** Ученик. Возрастные особенности восприятия учащимися литературных произведений [Текст]: В кн.: Методика преподавания литературы (под редакцией Рез З.Я.) / Н.А. Станчек. – М.: Просвещение, 1977.
155. **Сулайманова, Р.Т.** Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында атуулдукка тарбиялоо маселелеринин чагылдырылышы жана алардын педагогикалык тажрыйбалардагы орду: Пед. илим. канд. дис. автореф.: 13.00.01. [Текст] / Р.Т. Сулайманова – Б.: 2005. –23 б.
156. **Тамарченко, Н.Д., Стрельцова, Л.Е.** Путешествие в «чужую страну» [Текст] / Тамарченко Н.Д. - М.: Мнемозина, 1996. - 250 с.
157. **Ткачева, М.С.** Педагогическая психология [Текст]: Конспект лекций / М.С. Ткачева – М.: Высшее образование, 2006. –192 с.

158. **Тодоров, Л.В.** Формирование системы теоретико-литературных понятий // Методика преподавания русской литературы в национальной школе [Текст] / Тодоров Л.В. - СПб.: Просвещение, 1992. - С. 297-313.
159. **Топорков, А.Л.** Мифологические теории в русской филологической науке XIX века. Дис. ... д-ра философ, наук. [Текст] / Топорков А.Л. - М.: Изд-во Индрик, 1997- 455 с.
160. **Турусбекова, А.Э.** Сынчыл ойлом багытында өтүлгөн сабакта окутуу жана тарбиялоо иштери [Текст] / А.Э. Турусбекова // Эл агартуу, 2005, №5-6. –40–43-б. Сынчыл ойлом аркылуу окуучунун чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү–44–47 б.
161. **Тычина, Л.В.** Комплексное применение средств обучения на уроках литературы [Текст] / Л.В. Тычина– Киев: Радянська школа, 1981.
162. **Харламов, И.Ф.** Педагогика [Текст]: Учебное пособие. –3-ее изд. перераб. и док./ И.Ф. Харламов –М.: Юрий, 1997. –512 с.
163. **Чыманов, Ж.А.** Азыркы жана келечектеги мугалим кандай болуш керек? же кыргыз тили мугалимин даярдоонун методологиялык маселелери жөнүндө [Текст] / Ж.А. Чыманов // Кутбилим, 2008, 16-май.
164. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тили [Текст]: Окутуу методдору. Окуу куралы / Ж.А. Чыманов– Б.: 2007. – 100 б.
165. **Фромм, Э.** Человеческая ситуация [Текст] / Фромм Э. - М.: Смысл, 1995. - 316 с.
166. **Шамаева, С.В.** Антология сказки [Текст] / Шамаева С.В. - Воронеж, 1996. - 219с.
167. **Шералиева А. Ж.** Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында) [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02 / А.Ж.Шералиева. – Бишкек, 2013. – 154 б.
168. **Эльконин, Д.Б.** Психология игры [Текст] / Эльконин Д.Б. - М.: Наука, 1999. - С. 118.

169. **Эсеналиева, К.Э.** Кыргыз тили жана адабияты предмети боюнча сабактардын фрагментинин модели: (V–VI кл.) [Текст] / К.Э. Эсеналиева, А.У. Бектурова– Б.: АРХИ, 2007.

170. **Эшиев, Ж.** Ж.Садьковдун «Энелердин жүрөгү» чыгармасын окутуу усулдары [Текст] / Ж. Эшиев // Ж.Баласагын ат. КУУнун жарчысы. Серия 1. Гуманитардык илимдер. Чыгарылышы 4. Филология. Адабият таануу. – Б., 2004. – 170–173-б.

171. **Якиманская, И.С.** Личностно-ориентированное обучение в современной школе [Текст] / Якиманская И.С. - М.: Сентябрь, 1996. - 96 с.

Интернет материалдары

172. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки [Текст] / https://new.bizdin.kg/media/books/Кыргыз_элинин_оозеки_чыгармачылык_тарыхынын_очерки.pdf

173. Акылдуу бала. Жомок аудиосу менен <https://kyrgyz-audio.com/akylduu-bala/> Датасы: 06.02.2018

174. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын «Кыргыз адабияты» боюнча предметтик стандарты <http://edu.gov.kg/media/files/b8c8c261-6bf7-4cad-b632-f3f0b5032e20.pdf>

175. Башталгыч класстардын программалары: кыргыз тил, адабий окуу жана класстан тышкаркы окуу, математика, мекен таануу (1-4-кл.) [Текст]. – Б.: 2016. – 5-6-бб. 56 б. [http://kao.kg/wp-content/uploads/2020/09- Начальный-класс - 2018.pdf](http://kao.kg/wp-content/uploads/2020/09-Начальный-класс-2018.pdf)

176. Токтомаматов, А. Адабий окуу [Текст]: 3-класс үчүн окуу китеби, ондолуп 2-бас / А.Токтомаматов, Б.Субанова. – Б.: «Акыл» ААК, «Мектеп», 2003. – 298 б. <http://bizdin.kg/static/media/pdf/Adabii-okuu-3-klass.pdf>

177. Токтомаматов, А. Адабий окуу [Текст]: 4-класс үчүн окуу китеби / А.Токтомаматов. – Б.: «Акыл» ААК, «Мектеп», 2003. – 326 б.

ТИРКЕМЕЛЕР

ТИРКЕМЕ №1

Сабактын темасы: КАРЫШКЫР МЕНЕН ТҮЛКҮ

Сабактын максаттары:

билим берүүчүлүк: жомоктун мазмунун түшүнө алат; түшүнгөнүн ырааттуу айтып бере алат; карышкыр менен түлкүгө мүнөздөмө бере алат; аларга тиешелүү сапаттарды жомоктон таап, көркөм окуп бере алат.

өнүктүрүүчүлүк: өз оюн эркин далилдүү айта билүүгө көнүгөт; түгөйү менен талкуулай билүү көндүмдөрүн калыптандырат.

тарбия берүүчүлүк: окуучулар ачууга алдырбай, акылдуулук менен ойлонуп иш жүргүзүү керек экендигин үйрөнүшөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогоруда коюлган максаттар ишке ашат, эгерде:

- чыгарманын мазмунун түшүнсө;
- чыгарманы өз сөзү менен айтып бере алса;
- текст менен иштөөдө чыгармадан карышкыр менен түлкүгө мүнөздүү белгилерди туура таап, көркөм окуп бере алса;
- түгөйү менен талкуулап, биргелешип иштей алса;
- түгөйү менен ишти аткарууда бирин бири сыйлап, уга билсе;
- чыгарманын мазмунуна жараша чынчыл, сылык болууга үйрөнсө.

Сабактын тиби: жаңы материалды өздөштүрүү

Сабактын формасы: топтордо иштөө, салыштыруу

Сабактын жабдылышы: Таратмалар, батман, маркер, ТСО.

Сабакта колдонулуучу усул: «Чыгарманын картасы», «Калтырылган сөздөрдү табуу», «Дил баян картасы» ыкмалары.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу
2. Үй тапшырмасы суроо
3. Жаңы теманы түшүндүрүү.

Жаңы тема

Адашкан тамгаларды иретке келтирүү көнүгүүсү менен жаңы теманын аталышын табуу.

Ш К Р Ы А Р К Ы Н Е М Н Е Ү Т Л Ү К

Азаматсынар, тамгаларды туура жайгаштыруу менен жаңы теманын аталышын таптыңар.

Карышкыр менен түлкү жомогун өтөбүз.

Суроолор:

1. Карышкыр менен түлкү жаныбарлардын кандай түрүнө кирет?
2. Бул жаныбарлар кайда жашашат?
3. Булар эмне менен тамактанышат?
4. Бул жаныбарларды силер көргөнсүңөрбү?
5. Кыш мезгилинде бул жаныбарларды токойдон кездештирүүгө болобу?
6. Карышкыр менен түлкү достошо алышабы?
7. Жашоодо түлкүнү кандай жаныбар деп сыпаттоого болот?
8. Түлкүнүн жоруктарын билесиңерби?

Окуучулар мугалимдин жардамы менен тексти көркөм окушат.

Биринчи топ - тексттин мазмунун чыгарманын картасы ыкмасы менен сүрөт тартуу аркылуу билдирет. (1-тиркеме)

Экинчи топ - калтырылган сөздөрдү табуу. (2-тиркеме)

Үчүнчү топ – дил баян жазуу ыкмасы менен мазмунун чагылдырат. (3-тиркеме)

Бышыктоо

Ар бир топтун мүчөлөрү тапшырмага ылайык жазгандарын окуп беришет. Окуучулар суроо беришип, жалпы талкуу жүрөт.

Окуучулар биргелешип иштөөгө үйрөнүшөт, салыштыруу, классификациялоо көндүмдөрүнө ээ болушат, ой бөлүшүүгө, өз оюн далилдеп берүүгө аракеттенишет.

Жалпы талкуу үчүн суроолор:

1. Түлкү жолунда эмнени көрүп калды?
2. Түлкү куйруктан көңүлүн үзө албай жаткан себеби эмнеде?
3. Карышкырга түлкү эмне үчүн жагынып сүйлөдү?
4. Түлкүнү көргөндө карышкырдын абалы кандай эле?
5. Карышкырдын капканды көрбөй калганын кантип түшүнөбүз?
6. Оңой табылган оокат эмнеге алып барат?
7. Түлкү айткан рамазан айы жөнүндө кандай маалымат билесинерби?
8. Эмне үчүн карышкыр капканга түшүп калды?
9. Түлкүнүн досуна жасаган амалкөйлүгү туурабы?

Жаңы тема боюнча алган билимдерин жыйынтыктоо максатында Венндин диаграммасын түзүшөт. Ага ылайык карышкыр менен түлкүнүн окшоштуктарын (эгер бар болсо) жана айырмачылыктарын жазып чыгышат.

(1-тиркеме) **Чыгарманын картасы**

Окуучунун аты-жөнү _____

Чыгарманын аталышы _____

Окуянын башталышы	Окуянын ортосу	Окуянын аягы
-------------------	----------------	--------------

ТИРКЕМЕ №2

«Калтырылган сөздөрдү табуу»

Аты-жөнү _____ класс _____

Убакытысы _____

Карышкыр менен түлкү (Элдик жомок)

Түлкү курсагы кынжыйып ачка келе жатып, жолунда _____ койдун куйругун көрө калып, _____ чубуруп жакын барды. Куу түлкү абайлап карап, _____ астындагы капканды _____ калды. Кетейин десе май куйруктан көңүлүн _____, а куйрукту сугунайын десе капканга түшөт. Алыс _____ кетпей, айланчыктап жүрө берет. Аңгыча тиги _____ карышкыр көрүнө калды. Жолу бойлой таң _____ бери ачка араң басып келе жатыптыр.

Түлкү калп эле жагынып:

– Ээ, досум, кайда _____ көрүнбөй. Акыбалың начар го. Сага койдун куйругун жедирип, бир тойгузайын деп келер _____ күтүп отурам, – дейт.

Койдун _____ дегенде карышкырдын көзү жайнай _____. Түлкү капкан үстүндө куйрукту көрсөтүп, март, _____ болуп:

– Ала гой, _____. Сенин ачка жер кезип жүргөнүңдү сезгем, – деп жатты.

Бул оңой табылган оокатка сүйүнгөн _____ шар куйрукка жетип, дагы ойлоно калды.

– Ээ, түлкү досум, өзүң эмнеге _____ турасың?

– Ээ, досум, _____ жей бербейсинби? Азыр рамазан айы. Мен орозомун. Мага көңүл бурбай эле жей бер эми, – дейт _____ жойпуланып.

Аңкоо _____ куйрукту жетип тиштегенде, капканга _____ калды, жаны көзүнө көрүнүп, каңкылдап _____. Оозундагы куйрук үч-төрт кадам алыс _____ кетти. Түлкү өзү _____ тапкан амалына ыраазы болуп, карышкырдын маңдайына _____ олжосун жей баштады.

ТИРКЕМЕ №3

Дил баян картасы.

Дил баян жазуу

Окуучунун аты-жөнү _____

Бул план окуучуга дилбаян жазууга жардам берет. Бош орундуктарга таяныч сөздөрдү колдонуп толтур. Берилген таяныч тизмеден окуя болгон жерди, каармандарды бош орундуктарга толтургун же өзүң ойлонуп тапсаң болот.

Өзүңдүн аңгемеңдин аталышын жаз _____

Чыгармаңдагы каармандар кимиси болушу мүмкүн: <ul style="list-style-type: none">• Космонавт• Окуучу• Сыйкырчы• Карышкыр• Түлкү• Май куйрук• Эр жүрөк баатыр• Сүйлөгөн мышык• Каардуу дөбө• Атактуу спортсмен• Амалкөй издөөчү• Жөө күлүк• Куу түлкү	... (Окуя кайда болгонун сүрөттө) _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____
	Илгери-илгери (Башкы каармандарды сүрөттөп жаз) _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____ _____
	Бир күнү (Бир нерсе болуп жана окуя башталат) _____ _____ _____ _____ _____ _____
	Бир күнү

	<p>(Окуядагы каарман андан кийин эмне кылат жана эмнеге жетүүнү каалайт?)</p> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>
--	---

<p>Бирок... (Кандайдыр бир тоскоолдуктар болот) _____</p> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	<p>Окуя кайда болушу мүмкүн:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Караңгы түнт токой • Бут баспаган арал • Падышанын ак сарайы • Кичинекей үй • Жайлоодо • Мектепте • Дөбөдөн • Байыркы урандылар • Жер алдындагы лабиринт • Токоч чыккан шаарга • Каракчынын кемеси •
<p>Анда... (Каарман көйгөйдү кантип чечүүгө аракет кылат?) _____</p> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	<p>Каарман эмне кылуудан баштайт?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Саякатка чыгат • Казынанын картасын таап алат • Айланчыктап • Учаарын билет • Капканга түшөт • Шилекейи чубуруп • Табышмактуу жерге туш болот • Амалына ыраазы • Жагынып • Ачка келе жатып • Үйдөн качып кетет • Келер жолу • Жойпуланып
<p>Андан кийин... (Жасаган иш-аракети ишке аштыбы же жокпу?) _____</p> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	
<p>Акырында... (Чыгарманы аягына чыгар)</p> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	

Үйгө тапшырма катары төмөнкүлөр берилет:

1. Вендин диаграммасын толуктап келүү.
2. Жомокту ролдорго бөлүштүрүп окуу.
3. Жомоктогу каармандардын сүрөтүн тартып келүү.

Баалоо:

Мугалим окуучуларга өз иштерин топто аткарган ишин баалап, мугалимдин баасы менен кылдат салыштырып көрүү мүмкүндүгүн берет.

Аты _____ Күнү _____

Топто иштегенде, сен төмөнкүдөй иш-аракеттерди канчалык көп жасадың?
(Ишке катышуу жана кызматташуу деңгээлинде эң так чагылдырган сөздү тегеректе).

1. **Мен маалыматты тактап алуу үчүн суроо берип турдум**
 - эч качан
 - кээде
 - көбүнчө
2. **Мен өз пикиримди айттым**
 - эч качан
 - кээде
 - көбүнчө
3. **Мен топтогу башка окуучулардын көз карашын угуп отурдум**
 - эч качан
 - кээде
 - көбүнчө
4. **Мен топтогу башка окуучулардын айткандарына түшүндүрмө берип отурдум**
 - эч качан
 - кээде
 - көбүнчө
5. **Мен топтогу башка окуучуларды талкууга тартып отурдум**
 - эч качан
 - кээде
 - көбүнчө
6. **Мен өзүмө мугалим же топ ыйгарган ролду аткардым**
 - эч качан
 - кээде
 - көбүнчө
7. **Топтогу иште мага баарынан жакканы:** _____

8. **Топтогу иште мен үчүн эң оору:** _____

9. **Кийинки топтогу иште менин көздөгөнүм:** _____

Сабактын темасы: БУЛБУЛ

Сабактын максаты:

Билим берүүчүлүк:

Окуучулар булбул жөнүндө маалымат алышат;

Чыгарма боюнча окуянын картасын түзгөндү үйрөнүшөт.

Өнүктүрүүчүлүк: балдар өнөрдү баалоого көз карашы калыптанат, чаташтыруу тесттин аткара алат.

Тарбия берүүчүлүк: окуучулар жупта иштөөдө бири-бирин укканга үйрөнөт.

Күтүлүүчү натыйжалар:

Балдар Инсерт таблицасы боюнча иштеп көнүгүшөт.

Окуянын картасын түзүп калышат.

Негизи компетенттүүлүктөр:

1. Маалыматтык компетенттүүлүк.

2. Социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүк.

3. Өз ишин уюштуруу жана көйгөйлөрүн чечүү компетенттүүлүгү.

Предметтик компетенттүүлүктөр:

1. Окуй алуу компетенттүүлүгү (К2)

2. Сөз байлыгы менен иштей алуу компетенттүүлүгү (К3)

3. Сүйлөм, текст менен иштей алуу компетенттүүлүгү (К4)

4. Аң - сезимдүү окуу, угуу жана адабий түшүнүктөр менен иштей алуу компетенттүүлүгү (К5)

Баалоо критерийлери:

Окуянын картасы боюнча сүйлөп бере алса;

Инсерт усулу боюнча таблицаны туура толтурса;

Берилген суроолорго толук жоопторду узата алса.

Сабактын тиби: Жаңы теманы өздөштүрүү сабагы

Колдонулган усул: Инсерт, чаташтыруу тест ыкмалары, индукция усулу.

Сабактын жабдылышы: окуу куралы, түстүү сүрөттөр, слайддар, флипчарт, маркер ж.б.

Сабак аралык байланыш: көркөм өнөр, математика

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: балдарга бүгүнкү сабакта жуптарда иштерин эскерте кетүү.

Өтүлгөн теманы кайталоо:

Жаңы тема: “Булбул” Сапаралы Койкелев

Сөздүк:

Иреңиң – өңү - түсүң

Буйдалабастан – тартынбастан

Алкасын - ыраазы болсун, батасын берсин

Жаңы тема: «Булбул» жомогу

1-кадам. Мээ чабуулу. Мугалим: “Булбул деген эмне? Балдар, булбул жөнүндө эмнелерди айта аласыңар? Окуган, уккан, көргөндөрүнөрдү эстеп көргүлөчү?” деп суроо берет.

Мугалим алгач тактага булбул деп жазып, окуучуларга алгач өз алдынча, андан кийин жупта ойлорун толуктаганга мүмкүнчүлүк берет. Мугалим берилген убакыт бүткөн соң жуптан толукталган окуучулар айткан жоопторду туура, туура эмес деп бөлбөй тактага жаза берет.

2-кадам. Окуучулар менен биргеликте талкуулагандан кийин туура жоопторду төмөнкү таблицанын 1-бөлүгүнө - “Мен мурда билчүмүн” бөлүгүнө жазууну суранат.

3-кадам. Андан кийин окуучуларга жомокту купуя (ичинен) окууга тапшырма берилет.

4-кадам. Текст окулуп бүткөн соң мугалим окуучуларга өз алдынча, андан кийин жупта толуктап, таблицаны толтурууга сунуш берет.

V	+	//	?
Мен билгем.	Мен үчүн жаңы маалымат	Мен буга макул эмесмин.	Суроом бар, бергим келет.
-канаттуу	Булбул куш алгач	Булбул балага	-Эмне үчүн
-көп сайрайт	бала болгон экен.	айлана алабы?	ырчыларды
-кооз чымчык	Апасы да булбул		булбулга
-булбул жөнүндө	балага батасын		салыштырышат?
мультфильм көрдүм эле.	бериптир.		

Балдар Инсерт таблицасын өз алдынча толтуруп бүткөндөн кийин жуптарда бири-бири менен билгендерин толукташат. Андан соң мугалим жомокту окуучулар менен талкуулайт:

1. Баланын кандай максаттары бар эле?
2. Сыйкырчы балага эмне деп эскертти?
3. Сыйкырчынын шартына бала макул болобу? Силер кандай ойлойсуңар?
4. Бала сыйкырчынын суроосуна эмне деп жооп берди?
5. Булбул баланын булбул кушка айланганы туура болдубу? Эмне үчүн?
6. Баланын сыйкырдын күчү менен булбулга айланып калганына ишенсе болобу?
7. Эгер силер сыйкырчыга жолугуп калсаңар, андан эмнелерди суранат элеңер?

1-тиркеме Чаташтыруу тести **Булбул**

Качандыр бир замандарда элим дегенде ичкен ашын жерге койгон Булбул аттуу (кыз дыйкан) болуптур. “Акыл жаштан эмес – баштан” деген макал (бар чын) белем, бала өзгөчө (бала) экен. Ал тили чыккандан тартып кубулжуган (мукам шаңдуу жагымдуу) үнүм болсо; уккандын чери (кетип чыгып жазылып), кубанычына кубаныч кошулса; жакшынакай күү – обондорум (ааламдын асмандын) алты кабатына жетип, күн (өткөрүп билип санап) жаңырып турса – деп (тилек ниет каалоо) кылат.

Баланын тилеги ак көңүл, (адилет чынчыл кара ниет) сыйкырчыга жетет.

Ошондо ал Булбулдун тилегин жакшылап (тыңшап көрүп угуп) отуруп, минтип эскертет:

- Балам!

Тилегиң жетти мага да,

(Ырас Кубат) болсун арада,
(Чындык)

Бурмалабай түз айтам,

Угуп тургун, (шыктана балакай) садага.

Балам!

(Өзүмдөн Менден) келет тилегиң,
(Колумдан)

Сезип турам илебиң.

Чыдайсыңбы, $\left(\begin{array}{c} \text{балам} \\ \text{кызым} \\ \text{нариستم} \end{array} \right)$,
Өзгөртөмүн иреңиң?

II

Сыйкырчынын айткандарын көңүл коюп угуп $\left(\begin{array}{c} \text{келген} \\ \text{чыккан} \\ \text{турган} \end{array} \right)$ Булбул анын көзүнө тик
 $\left(\begin{array}{c} \text{карап} \\ \text{көрүп} \\ \text{жагып} \end{array} \right)$, буйдалбастан берген жообу бул болуптур:

-Ата!

Өзгөрсө ирең $\left(\begin{array}{c} \text{сөз} \\ \text{акыл} \\ \text{кеп} \end{array} \right)$ эмес,

Чочуучу андан мен эмес.

Макулмун, $\left(\begin{array}{c} \text{эне} \\ \text{эжем} \\ \text{ата} \end{array} \right)$, шартыңа,

Ашарым, айтчы, не белес?

Күүлөрдүн тапсам $\left(\begin{array}{c} \text{башатын} \\ \text{келчегин} \\ \text{өзүн} \end{array} \right)$,

$\left(\begin{array}{c} \text{Каалоосуз} \\ \text{Ниетсиз} \\ \text{Армансыз} \end{array} \right)$ болор жашашым.

Өрнөгүм калып артымда,

Уккандан алсам $\left(\begin{array}{c} \text{тилегин} \\ \text{каалоосун} \\ \text{батасын} \end{array} \right)$.

Баланын берген жообу сыйкырчыны $\left(\begin{array}{c} \text{кубантып} \\ \text{ыйлатып} \\ \text{муютуп} \end{array} \right)$ салды. Бирок бала $\left(\begin{array}{c} \text{тентектик} \\ \text{акылсыз} \\ \text{балалык} \end{array} \right)$

кылып жатпасын деген $\left(\begin{array}{c} \text{ой} \\ \text{ниет} \\ \text{нерсе} \end{array} \right)$ менен Булбулду дагы бир жолу эскертип, акыркы жообун

алууну $\left(\begin{array}{c} \text{даярдады} \\ \text{туйду} \\ \text{чечти} \end{array} \right)$.

- Балам!

Ишенип койгун өзүмө,

Чындыкты $\left(\begin{array}{c} \text{берем} \\ \text{айтам} \\ \text{табам} \end{array} \right)$ өзүңө.

Түбөлүккө $\left(\begin{array}{c} \text{куш} \\ \text{ит} \\ \text{кеч} \end{array} \right)$ болсоң,

Каргыш айтпа өкүнө.

Булбул айтканынан $\left(\begin{array}{c} \text{билбеди} \\ \text{тайманбады} \\ \text{кайтпады} \end{array} \right)$, макулдугун берди. Сыйкырчы $\left(\begin{array}{c} \text{колун} \\ \text{алакан} \\ \text{оозун} \end{array} \right)$ жайып

$\left(\begin{array}{c} \text{Кенгуруга} \\ \text{Торгойго} \end{array} \right)$ ошондо берген батасын бул экен:
Булбулга

Ырларың ылайым улансын,

Уккандар алкап $\left(\begin{array}{c} \text{жыргасын} \\ \text{шаңдансын} \\ \text{кубансын} \end{array} \right)$!

Биргесиң эл менен түбөлүк,

(Калк
Журт
Эл) менен тубөлүк кубанчың.
 Ырыңды көктөгү (түн
ай
күн) уксун,
 (Жыргап
Сайрап
Тажабай) татына гүл уксун.
 Асманда жылдыздар (кубанып
бийлеп
жактырып)
 Кадимки (жарык
аалам
караңгы) түн уксун.
 Ошентип бала (күчтүү
жоомарт
касиеттүү) сыйкырчынын (тилеги
колу
жардамы) менен тилегине жетти.
 Кереметтүү (сөз
кеп
үн) салган булбулга (айланды
көрүндү
сезилди), уккандын кумарын кандырды.
 Көп узабай Булбулдун атагы эл арасында (сыйлуу
барктуу
даңаза) болду. Ак сүтүн берген (эжеси
атасы
апасы)
 да: “Бар бол, (сулуу
чон
кичинекей) чымчыгым! Обонуңа обон, күүнө (ырлар
бийлер
күүлөр) кошулсун! Бул
алдейлеген апандын батасы, (эстебегин
сезбегин
унутпагын), балам!” – дептир.

2-тиркеме Синонимдерди табуу

Үлгү:

таяныч түрткү жөлөк караан
 Ар бир катардан асты сызылган биринчи сөзгө мааниси жакын сөздү үлгүгө окшоштуруп белгиле.

1. <u>эл</u>	адам	калк	киши
2. <u>кереметтүү</u>	сыйкырдуу	кубанычтуу	коркунучтуу
3. <u>атак</u>	даңк	медаль	орден
4. <u>макулдук</u>	сыпат	ачкыч	уруксат
5. <u>тилек</u>	жүрөк	ниет	аң-сезим
6. <u>белес</u>	арык	тоо	талаа
7. <u>өрнөк</u>	үлгү	бий	бутак
8. <u>кабат</u>	экинчи	текче	катар
9. <u>аалам</u>	дүйнө	үй	турмуш
10. <u>мукам</u>	жагымдуу	ыңгайсыз	күрүлдөгөн

3-тиркеме Антонимдерди табуу

Үлгү:

тентек жөнөкөй шок тартиптүү

Ар бир катардан асты сызылган биринчи сөзгө мааниси карама-каршы болгон сөздү үлгүгө окшоштуруп белгиле.

1. <u>түн</u>	сутка	күн	жарык
2. <u>көктөгү</u>	жердеги	асмандагы	токойдогу

3.	<u>чынчыл</u>	сөзмөр	жалганчы	адилеттүү
4.	<u>түз</u>	ийри	үч бурчтук	кесинди
5.	<u>армансыз</u>	муң	кайгылуу	көз жаш
6.	<u>ак</u>	көк	сары	кара
7.	<u>түбөлүк</u>	кезекте	убактылуу	катарда
8.	<u>каргыш</u>	чакыруу	алкыш	тарак
9.	<u>улансын</u>	жазышсын	чачылсын	үзүлсүн
10.	<u>ак көңүл</u>	туруктуу	кара ниет	эки жүздүү

Үйгө тапшырма:

1. Булбул куштун сүрөтүн тартып келгиле.
2. Интернеттен же башка китептерден булбул тууралуу кыскача маалымат жазып келгиле.